
AZƏRBAYCAN

MƏKTƏBİ

Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal

2016

Nº 2 (672)

(mart-aprel)

1924-cü ildən çıxır

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 5 may 1996-ci il tarixli
Nizamnaməsi ilə təsdiq olunmuşdur.
Ədliyyə Nazirliyi üzrə dövlət
qeydiyyatı № 11/3165*

*Redaksiyanın ünvani:
Az1025, Bakı şəhəri, A.Cəlilov
küçəsi, 22 (Təhsil Problemləri
Institutunun binası, otaq 410)*

*Telefon/Faks
(012) 496-74-19
(012) 496-74-20*

*E-mail:
azarbaycan.maktabijurnali.24@mail.ru*

*Rekvizitlər:
Kapital Bankın Rabitə Filialı
h/h AZ83AIIB45810013441800004118
VÖEN: 9900003611
Bankın rekvizitləri:
Kod: 200189
m/hAZ37NABZ01350100000000001944
SWIFT: Bik AIIBAZZ2X*

*Jurnal redaksiyada yığılıb
səhifələnmiş, ARTPI-nin Təhsil
Texnologiyaları Mərkəzində çap
olunmuşdur.*

Təsisçi
Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi

Baş redaktor
Nəcəf Nəcəfov

Baş redaktor müavini
Nəsrəddin Musayev

Məsul katib
Ənvər Abbasov

Redaksiya heyəti

*Əjdər Ağayev, Hüseyn Əhmədov,
Nurəddin Kazimov, Həqiqə Məmmədova,
Rəfiqə Mustafayeva, Aliyə Təhmasib,
Fərrux Rüstəmov, Asəf Zamanov.*

*“Azərbaycan məktəbi”, 2016
Bütün hüquqlar qorunur.
Redaksiyanın rəsmi razılığı olmadan jurnalın surəti
çıxarıllaraq və ya təkrar çap olunaraq yayılması qadağandır.*

B U N Ö M R Ö D Ö

T ü r k o l o j i q u r u l t a y - 9 0

Adil Babayev	5
Türk xalqları tarixində ən parlaq hadisə	Birinci türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsi, onun tarixi rolu, qurultayda müzakirə edilmiş çox mühüm ortaq məsələlər
Elxan Bəylərov	11
Müasir təhsil müasir şagird kontekstində	Səmərəli təlimin yolu: uşaqları öyrətmək və onlardan öyrənmək
İsa İsmayılov	16
Şagird təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə dair	Tədris materialının mənimsənilməsində təfəkkürün, nitq və obraz komponentlərinin optimal qarşılıqlı təsiri. Şagird təfəkkürünün inkişafı probleminin obrazlı təfəkkür baza-sında həll edilməsi
Sahil Cəfərov	22
Ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına verilən sosial, pedaqoji və psixoloji tələblər	Sosiallaşma prosesində fəal başlangıçın cəmiyyətə məxsusluğu. Adaptasiya prosesində sosial-psixoloji balansın yaradılmasına imkan verən şərait və üsullar
Əziz Məmmədov,	28
Rüxsarə Səmədova	Modelləşdirmə metodunun məzmunu. Modelləşdirmə və model anlayışları. Modelləşdirmə prosesinin mərhələləri
Modelləşdirmə və onun elmi idrakda rolü	37
Cəsarət Valehov	Biliklər iqtisadiyyatı və bu anlayışın innovasiya ilə kəsişmə xətti. Bilik istehsalı və biliyi dəyərə çevirməyin innovasiya ilə mümkünlüyü
Bilik iqtisadiyyatı spektrində innovasiya keyfiyyəti	42
İlahə Həmidova	Təhsil prosesində multikulturalizm
Azərbaycan multikulturalizmi milli sərvətimizdir	46
Ramin Əhmədov	Ədəbiyyatımızda multikultural münasibətlərə dair
Metodika, fənlərin tədrisi	51
Nərminə Məmmədova	Tədris avadanlıqları və resurslarının məzmununun yeniləşdirilməsinin zəruriliyi
Tədris avadanlıqları və resurslarının məzmununun dəyişməsini zəruri edən amillər	57
Məmməd Kazimov	Fənlərarası əlaqələrdə interaktiv təlimə müasir yanaşma
Fənlərarası integrativ əlaqələrin yaranmasında kreditli təlimin rolü	64
Аида Гасымова	Tədris prosesində qruplarla iş formasının xüsusiyyətləri
Организация групповой формы работы на уроках	69
Vaqif Süleymanov	Şagirdlərdə praktik vərdişlərin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi məsələləri
Dərs prosesində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı	

İdarəetmə məsələləri

Narinc Mehdiyeva

Yolumuz çevik idarəetməyə doğrudur

Tamilla Vahabova

Müəllim və onun şəxsiyyətinə verilən tələblər haqqında

73

İdarəetmə mədəniyyəti. İdarəetmənin innovasiyalara əsaslanan yeni modelindən istifadənin keyfiyyətə təsiri

76

Sağird şəxsiyyətinin formallaşmasına müəllimin şəxsi keyfiyyətlərinin təsiri

Xaricdə təhsil

Afaq Əliyeva

Innovativ məktəbə akademik başçılıq edir

82

Fasiləsiz təhsilin real modelinin işləniləb hazırlanmasını həyata keçirən yeni tipli təhsil müəssisəsi

Məktəbə qədər təhsil və tərbiyə

Laləzar Cəfərova,

İlahə Qafarova

İnteqrativ təlimin təşkili və onun əsas prinsipləri

89

Fəal təlim metodlarından səmərəli istifadənin təşkili təhsil sistemində ən vacib amillərdən biri kimi

Tərbiyə məsələləri

Fatma Təhməzova

Məktəbdənkənar işin pedaqoji əsasları

96

Məktəbdənkənar işlərin təşkili

Aybəniz Muxtarova

Milli-mənəvi tərbiyənin təşəkkülündə humanitar fənlərin imkanları

99

Təhsilalanların milli-mənəvi tərbiyəsində humanitar fənlərin imkanları

Hicran Şərifov

Uşaq-gənclər idman məktəblərinin idarə edilməsinin pedaqoji-metodik təminatı modeli

104

Uşaq-gənclər idman məktəblərində yüksək keyfiyyətə nail olmaq imkanları təhsil sisteminin pedaqoji-metodik təminatının yeni modelinin yaradılması

Bizim iş yoldaşlarıımız

Azərbaycanın ilk qadın pedaqoji elmlər doktoru

109

Pedaqoji elmlər doktoru R.Mustafayevanın pedaqoji fəaliyyəti

LİSENZİYA № 022589

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal akademik Mehdi Meh dizadə mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

Redaksiyanın əlaqə telefonları: 496-74-20; 496-74-19

Redaksiyanın ünvanı: Bakı ş., Afiyəddin Cəlilov küçəsi, 22 (Təhsil Problemləri İnstitutunun binası, 409, 410 və 411-ci otaqlar). İndeks AZ 1025
Kağız formatı 70x108 1/16 Sifariş: 12

Jurnal redaksiyanın kompüter mərkəzində yiğilib səhifələnmiş, ARTPI-nin Təhsil Texnologiyaları Mərkəzində çap olunmuşdur.

<u>В этом номере</u>	<u>In this number</u>
<p>А.Бабаев Самое яркое событие в истории тюркских народов.....c.5</p>	<p>A.Babayev The most striking event in the history of turkic peoples.....p.5</p>
<p>Э.Бейлеров Современное образование в контексте современного ученика.....c.11</p>	<p>E.Baylarov Modern education in the context of modern student.....p.11</p>
<p>И.Исмайилов О развитие ученического мышления.....c.16</p>	<p>I.Ismayilov About the development of student thinking....p.16</p>
<p>С.Джафаров Социально-психологические и педагогические требования, дающиеся формированию внутри семейных отношений.....c.22</p>	<p>S.Jafarov Social, pedagogical ahd psychological demands given to the formation of personality in the system of interfamily attitude.....p.22</p>
<p>А.Мамедов, Р.Самедова Моделирования и её роль в научном познании.....c.28</p>	<p>A.Mamedov, R.Samedova Modeling and its role in scientific knowledge.....p.28</p>
<p>Дж.Валехов Качество инновации в спектре экономики знаний.....c.37</p>	<p>J.Valehov Innovation quality in the spectrum of knowledge.....p.37</p>
<p>И.Гамидова Азербайджанский мультикультурализм—наш национальное достояние.....c.42</p>	<p>İ.Hamidova Azerbaijani multiculturalism is national wealth.....p.42</p>
<p>Р.Ахмедов Мультикультуральные отношения в литературе.....c.46</p>	<p>R.Ahmadov Multicultural relations in literature.....p.46</p>
<p>Т.Вахабова Учитель и требования, предъявляемые его личности.....c.76</p>	<p>T.Vahabova The teacher and the requirements for his personality.....p.76</p>
<p>А.Мухтарова Возможности гуманитарных предметов в формировании национально-духовное воспитания.....c.99</p>	<p>A.Mukhtarova Opportunities offered by social subjects in the establishment of national virtues.....p.99</p>

TÜRK XALQLARI TARİXİNDƏ ƏN PARLAQ HADİSƏ

Adil Babayev,
*Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru,
filologiya üzrə elmlər doktoru*

Açar sözlər: əlifba, Bakı, türk, qurultay, türkoloji.

Ключевые слова: алфавит, Баку, турецкий, съезд, тюркологический.

Key words: alphabet, Baku, turkish, congress, turkic studies.

Birinci Türkoloji qurultay dövrünün ən möhtəşəm hadisələrindən biri kimi yadda qalmışdır. 1926-ci il fevralın 26-dan martın 6-dək olan müddətdə davam edən bu qurultayda çox mühüm ortaq məsələlər müzakirə edilmişdir. Qurultayda Azərbaycanla yanaşı Türkiyə, Macarıstan, Tataristan, Almaniya və digər ölkələrdən geniş tərkibdə nümayəndə heyətləri iştirak etmişdir. Burada türkologiyaya ən geniş baxışlar nümayiş etdirilmişdir. Qurultayın latin əlifbasına kecidlə bağlı olan qərarı xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycan yazılımı problemi, demək olar ki, bütün savadlı ziyalıları düşündürən elmi-praktik məsələ idi. M.Kaşgaridən üzübəri özəbək Ə.Nəvaidən, azərbaycanlı M.Füzülidən, türk Münif Paşadan başlamış türk dilinin tədrisi ilə məşğul olanların hamısı ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını göstərmişlər. XIX əsrə M.F.Axundzadə bu məsələni bütün Zaqafqaziya, İran və Türkiyə miqyasına çıxarıb böyük bir hərəkata çevirmişdi. Bu hərəkat öz ardınca M.Şah-taxtlı, M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli və onlarla başqa ziyalıları da aparırdı. Lakin yeni əlifba ideyası çoxlarının şüruruna hakim kəsilsə də, bu iş dövlət səviyyəsinə qaldırılmadığı üçün səmərəsiz qalırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan cəmi 1 il 8 ay sonra XKS

tərəfindən bu məsələnin müzakirə edilib dövlət səviyyəsində həll olunmasına qərar verildi. Əlifba məsələsində fikirlər isə yenə də haçalanmışdı. Bir qrup iddia edirdi ki, ərəb əlifbasını islah etmək, ona müxtəlif sait səslər artırmaqla kifayətlənmək lazımdır. Bir qrup ziyalı, o cümlədən S. Ağamalioğlu, M.Şahtaxtlı, T.Şahbazi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli, F.Ağazadə Şərqli, S.Vəlibəyov qəti şəkildə köhnə əlifbadan bir-dəfəlik qurtarmağı, latin qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçməyi tələb edirdi.

1922-ci il yanvarın 6-da Azərbaycan ziyalılarının iclasında N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə “latınçılar” “islahçılara” yeni əlifbanın zəruriliyini sübut edə bildilər. Latinçiların təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək üçün xüsusi bir komissiya yaradıldı.

Komissiyaya aşağıdakı ziyalılar daxil idi: Fərhad Ağazadə (sədr); Xudadat bəy Məlikaslanov (sədrin müavini); Məhəmməd Əmin Əfəndizadə (katib). Üzvlər: Həmid bəy Şah-taxtinski, Azad bəy Əmirov, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və Hüseyn İsrafilbəyov. Bu komissiya çox fəal işləyərək latin əlifbasının üstünlüklerini sübut edir, latin hərflərini dilimizə uyğunlaşdırır, “Kommunist” qəzeti və başqa mətbü orqlarda elmi məqalələrlə çıxış edirdilər (2).

1922-ci ilin mart ayında N.Nərimanovun təklifi ilə S. Ağamalioğlunun rəhbər-

lik etdiyi bir komissiya yarandı. Həmin ilin iyul ayında komissiya Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə (YTƏK) çevrildi. Bu komitə qəzet və jurnalların yeni əlifbaya keçməsi, mətbəələrdə latin şriftli maşınların quraşdırılması işində müəyyən uğurlar qazanmışdı. YTƏK-in təklifi ilə Azərbaycan MİK 1922-ci il oktyabrın 20-də idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərinin yeni və köhnə əlifba ilə paralel işlədilməsi haqqında dekret verdi. Həmin ildən “Yeni yol” qəzeti latin əlifbası ilə nəşr edilməyə başladı. Bununla belə, hələ latin əlifbasının tam uğurlu şəkildə qəbul edilməsindən danışmaq olmazdı. Çünkü latin əlifbasının özündə belə dilimizin bir sıra sait və samit səslərini göstərən hərfi işarələr yox idi. Bu məqsədlə YTƏK-in sədri S. Ağamalioğlu professor B. Çobanzadəni Bakıya dəvət etmişdi. 1924-cü ilin sentyabr ayında Bakıya gələn B. Çobanzadə “Yeni yol” qəzeti müxbirinin suallarına belə cavab vermişdi: “Mən Bakıya təzə gəlmışəm... Burada məktəblər daha əsri, daha əməli və xalqa yaxındır... Türkler məlum olduğu üzrə şimdiyə kadar 13 əlifba kullanmışlar və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunların ən fənasını saymaq mümkünür... Ərəb əlifbası bu gün təmiz və xalq türkcəsilə yazmaq istəyən adamların işinə gəlməz. Cürük təməl üzərində yeni bina qurmaq, yəni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək gücdür. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruz. Latin əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır” (3).

Alim yeni əlifbanın gələcəkdə milli mədəniyyətimizin inkişafına misli görünməmiş dərəcədə kömək edəcəyinə marağını həmin müsahibəsində demişdi: “Yeni və dilimizin qanunlarına uyğun bir əlifba xalq

dili ilə ədəbi üslub arasında divarı yıxaraq vahid bir maarif və ziyalı sinif yetişdirəcəkdir ki, çox keçmədən bunlar bütün xalq arasında elmin və texnikanın mənfiətlərini nəşr və ümumiləşdirə bilərlər. Çox qolay isbat etmək olar ki, ərəb əlifbası bizi ərəb dili və ədəbiyyatı ilə sıxi-sixiya bağlamış və türk xalq dilinin ədəbiləşməsinə mane olmuşdur. Latin əlifbasının ən böyük məziyyətlərindən biri dilimizin əcnəbilər tərəfindən çabuk öyrənilməsinə və bu sürətlə ədəbiyyatımızın millətlər arasında bir yer olmasına yardım etməsidir”.

Bu müsahibəsində o, əlifba məsələsini geniş bir qurultay miqyasında həll etməyi lazım bilirdi.

Yeni Türk Əlifbası layihəsi üzərində qızığın iş gedirdi. 1925-ci il sentyabrın 15-də Moskvada S. Ağamalioğlunun sədrliyi ilə keçən şərqşünasların iclası yeni əlifbaya keçmək üçün bütün ölkə türkoloqlarının iştirak edə biləcəyi bir qurultay çağırmaq haqqında qərar qəbul etdi. Bu qurultayı çağırmaq SSRİ Şərqşünaslar cəmiyyəti ilə Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyətinə həvalə olundu. Bu məsələ barəsində Azərbaycan tədqiq və tətəbbö cəmiyyətinin türkologiya seksiyasında oktyabrın 20-də məruzə edən B. Çobanzadə deyirdi: “...Gənc Azərbaycan qoca Şərqiñ intəhasız qaranlıqları içərisində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmayı qəti olaraq qət etmişdir. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yerin – Azərbaycan paytaxtı Bakının seçilməsinə qarşı etiraz etmədi” (6).

Bundan sonra I türkoloji qurultayı çağırıb keçirmək üçün təşkilat komissiyası yaradıldı. Bu komissiya dil və əlifba məsələlərinə aid çoxlu məqalə nəşr etməklə qurultayın həll etməli olduğu məsələləri müzakirə edirdi (4).

Professor B. Çobanzadə isə yeni türk

əlifbası komitəsinin elmi rəhbəri kimi bu qurultayın planını və əməli vəzifələrini müəyyənləşdirdi, əsas məruzə hazırladı və yeni əlifba layihəsini tərtib etdi. Nəhayət, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 5-dək Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti və SSRİ Şərqşünaslar Cəmiyyəti Bakıda birinci Ümumittifaq türkoloji qurultayı çağırıldı. Qurultay Maarif sarayında (indiki AMEA rəyasət heyətinin binasında) keçirildi. Qurultaya 131 nümayəndə gəlmışdı. Qurultayı Azərbaycan YTƏK-in sədri, AzMİK-in sədri Səməd Ağamalioğlu giriş sözü ilə açdı. Abdul Cabbarovun təklifi ilə qurultayın rəyasət heyəti seçildi. Fəxri rəyasət heyətinə isə 6 nəfər: Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, Marr, Lunaçarski, Tomson seçildi. Habelə qurultayda 600 nəfər dilçi, ədəbiyyatşunas, şərqşünas və başqa elm sahələrinin nümayəndələri iştirak edirdi.

Qurultayın rəyasət heyətinə 22 nəfər ən görkəmli alim və dövlət xadimi seçilmişdi: 1. Ağamalioğlu S. – Az.MİK-in sədri, YTƏK-in sədri; 2. Axundov R. – AzK(b)P MK katibi; 3. Bartold V.V. – akademik (Moskva); 4. Baytursun – Qazaxıstan; 5. Baraxov – Yaqutstan; 6. Barozdin – Şərqşünasların elmi cəmiyyəti; 7. Cəbiyev H. – Azərbaycan; 8. Qalimcan İ. – Tatarıstan; 9. İdelquzin – Başqırdıstan; 10. Köprülüzadə M. – Türkiyə; 11. Qorxmazov – Dağıstan; 12. Naqamov – Özbəkistan; 13. Noqovitsin – RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı; 14. Oldenburq – akademik; 15. Pavloviç – Şərqşünaslar cəmiyyəti; 16. Samoyloviç A. – professor; 17. Tın-ıstanov – Qaraqırqız; 18. Çobanzadə B. – Azərbaycan; 19. Ağçörəkli – Krım; 20. Əliyev Ö. – Şimali Qafqaz; 21. Mentsel – Avropa alimlər nümayəndəsi; 22. Berdiyev – Türkmenistan.

Qurultay 5 nəfərlik mandat, 6 nəfərlik redaksiya komissiyası seçildikdən sonra SSRİ MİK-in sədri Qəzənfər Musabəyov

qurultay iştirakçılarını Sovet dövləti və Azərbaycan XKS adından təbrik etdi. Bir neçə təşkilat adından çıxış edən natiqlər qurultay iştirakçılardırı təbrik etdirilər. Sonra Ömər Əliyevin təklifi ilə SSRİ və Azərbaycan MİK-ə, SSRİ Millətlər Sovetinə, Stalinə təbrik telegramları hazırlanı. Bununla birinci iclas başa çatdı.

Qurultayın 17 iclası keçirilmiş, burada 37 məruzə dinlənilmişdir. Bu məruzələrin 5-i türk xalqlarının tarix və etnoqrafiyasına, 2-si türk xalqlarının ədəbiyyatına, 7-si türk xalqlarının dillərinə, 7-si əlifba probleminə, 6-sı orfoqrafiya problemlərinə, 2-si türk xalqlarının mədəniyyətinə, 5 məruzə türk ədəbi dilinin terminologiya problemlərinə, 3 məruzə isə türk dillərinin tədrisi məsələlərinə həsr edilmişdi.

Qurultayda V.V.Bartold, Miller, L.V.Şerba, Oldenburq kimi alimlər məruzə etmişdilər.

Qurultayın ayın 27-də keçirilən iclasında bircə məruzə – professor B.V.Çobanzadənin “О близком родстве тюркских языков” (“Türk dillərinin yaxın qohumluğu haqqında”) adlı məruzəsi dinlənildi. Bu məruzədə alim M.Kaşgariyə və başqa mənbələrə əsaslanaraq türk dillərinin yaxın qohumluğunu sübut etməkdən əlavə, bu sahədəki nöqsanları da göstərirdi. Alim məruzəsində deyirdi:

-Исследования в этом направлении начиная от Махмуда Кашгари до профессор Самойловича, по нашему мнению, содержит в себе следующие недостатки.

1) Türk dillərinin tədqiqi bir çox halda tarixi, iqtisadi və siyasi məsələləri işıqlandırmaq məqsədi ilə yardımçı, köməkçi vasitə olmuşdur.

2) Müxtəlif türk dillərini nə qədər müqayisə etməyə çalışsalar da bir çox halda, son nəticədə bu tədqiqlər məhdudlaşdırıb qapanır və həmin dilin çərçivəsindən kənara çıxmır.

3) Türk dillərinin təsnifinə həsr edilmiş

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

əsərlərin isə aşağıdakı qüsurları vardır:

- a) Yalnız səs xüsusiyyətləri əsas götürür.
- b) Tarixi faktlara və xüsusiyyətlərə toxunulmur və onlarla hesablaşmırlar.
- c) Bir çox halda bir prinsip başqası ilə qarışdırılır.

IV iclasda 2 məruzə dinlənilmişdi.

Qurultayın V iclasında A.Samoyloviç, S.Y.Malov və İ.I.Aşmarin türk dillərinin tarixi problemlərindən danışdırılar.

Qurultayın VI iclası Qorxmazovun sədrliyi ilə keçmiş, burada 6 məruzə dinlənilmişdir. Məruzələrin hamısı orfoqrafiya məsələlərinə həsr edilmişdir. Məruzəçilər: A.V.Şerba, L.Jirkov, Q.İbrahimov, Ş.Rəhimli, F.Ağazadə və Baytursun orfoqrafiya məsələləri haqqında məruzə etmişdilər.

Qurultayın martın 2-də keçirilən VIII iclasına Ağamalioğlu sədrlik edirdi. B.Çobanzadə, H.Zeynallı, Baytursun və Odabaş elmi-ədəbi dilin terminologiya problemləri haqqında məruzə etdilər.

B.Çobanzadə elmin inkişafı üçün terminlər sisteminin əhəmiyyətindən, türk dillərindəki termin kasıblığından bəhs edərək elmi terminlər yaratmaq üçün 3 əsas baza təklif edirdi: ümumtürk, ərəb-fars və rus-Avropa (B.Çobanzadə məruzəsini azərbaycanca etmişdi).

H.Zeynallı "Türk dillərində elmi terminologiya sistemi" adlı məruzəsində alınma terminləri yalnız kök kimi qəbul edərək onları türk dilinə tabe etmək, türk dilində alınma terminlərin qarşılığını axtarmağı təklif edirdi. H.Zeynallının məruzəsi 7 hissədən ibarət idi. Bu iclasda Baytursun və Odabaş da terminologiya məsələlərinə aid məruzə etdilər.

Türkoloji qurultay çağırmanın ilkin ideyası yeni əlifbaya keçmək lüzumundan doğduğu kimi, ən geniş müzakirə edilən problem də əlifba məsələsi oldu. Qurultayın IX-X-XI-XII və XIII iclası məhz yeni əlifba probleminə həsr edildi. Yeni türk əlifbası

elmi prizidumu tərəfindən hazırlanmış yeni türk əlifbası qurultayın müzakirəsinə verildi. B.Çobanzadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış bu əlifba layihəsi qurultay iştirakçılarının böyük marağına səbəb oldu. Başqa respublikalardan gəlmüş türkoloq-alimlər həmin əlifba layihəsi əsasında öz dilləri üçün yazı sistemi tərtib etməyə qərar verdilər.

Qurultayda əsas 5 məruzə ilə yanaşı, C.Məmmədzadənin "Türk dillərinin əlifba sistemləri" haqqındaki məruzəsi də çox maraq doğurdu.

Lakin ərəbçilər də qurultayda yox deyildi. Ərəblər adından Tatarıstan nümayəndəsi Qalimcan Şərif çıxış etdi.

Qurultayın XIII iclasında Qorxmazov qurultayın yeni əlifba haqqında qərarını oxuyur və təklif edir. Qurultay bütün türk respublikalarına tövsiyə edir ki, Azərbaycanın təcrübə və metodlarına söykənərək özlərində yeni latin əlifbasına keçsinlər.

Q.Şərif təklif etdi: ərəb əlifbası saxlanılsın.

S.Ağamalioğlu səsə qoysu: latinçılar – 101 səs, ərəbçilər – 7 səs, bitərəf qalır – 9 nəfər.

Qurultay bu barədə qətnamə mətnini hazırlamaq üçün 26 nəfərdən ibarət komissiya seçilir. Onların içərisində H.Cəbiyev, C.Məmmədzadə, B.Çobanzadə və Şahmuradov da var idi.

Qeyd etməliyik ki, qurultaya bir çoxları ərəbçi kimi gəlsələr də, latinçı kimi getdilər (Məsələn, H.S.Ayvazov, Ağçörəkli və s.). Bu hadisə 1926-cı il martın 4-də olmuşdu. Həmin gün Bakıda dahi özbək şairi Ə.Nəvainin 485 illik yubileyi keçirilirdi. Qurultayın bütün iştirakçısı (500 nəfər) birlikdə həmin yubileyə getdi.

Qurultayın son iclaslarında 3 məruzə türk dillərinin məktəblərdə yeri və tədrisi metodikası məsələlərinə həsr edilmişdir.

Qurultay bütün müzakirə edilən məsələlərə aid qətnamələr qəbul etmişdir.

Qurultay martın 6-da öz işini yekun-

laşdırdı. Qurultay iştirakçıları çox mühüm qərar və qətnamələr qəbul etdilər. Bu qərarlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

1) İki ildən bir türkoloji qurultay çağırılsın. Növbəti qurultay iki ildən sonra Səmərqənd şəhərində çağırılsın.

2) Latin əlifbasına keçmək üzrə Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə edilsin.

Demək lazımdır ki, bir çox xalq – 50-dək Bakıya - yeni türk əlifbası komitəsinə müraciət edib onlara əlifba tərtib etməyi xahiş etmişdi.

3) Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin təqdim etdiyi layihə bəyənilsin və s.

Bu qurultaydan sonra Azərbaycan YTƏK SSRİ MİK-in sərəncamına keçdi. Bundan sonra respublika alımlarının fəaliyyəti ümumittifaq miqyasına çıxdı.

Qurultay qurtardıqdan sonra neçə il onun qərarları yerinə yetirilirdi. YTƏK MK öz plenumlarında yeni-yeni xalqlara əlifbalar tərtib edərək təsdiq edirdi. Belə plenumlardan biri Bakıda 1927-ci ilin iyul ayında olmuş, burada lək, dargin, ləzgi, abxaz və başqları üçün əlifbalar tərtib edilmişdi.

1928-ci ildə Daşkənddə (yanvar ayında), həmin ilin dekabr ayında Kazanda, 1930-cu ilin may ayında Alma-Ata şəhərində plenumlar olmuşdur. Bu plenumların hamisində B.Çobanzadə məruzə etmiş, əlifba layihələri tərtib etmişdi.

Kazan plenumundan əvvəl tacik, dondan, dağistan, talış, abxaz və s. xalqlar YTƏK-ə müraciət edib onlar üçün əlifba tərtib edilməsini xahiş etmişdilər. Bu plenumda onların hamısı qəbul edildi.

1929-cu il noyabrın 21-22-də Moskvada YTƏMK və kommunist akademiyası böyük əlifba sərgisi təşkil etmişdi. B.Çobanzadənin tərtib etdiyi 36 əlifba sərgidə nümayiş etdirildi. Onlardan 16-sı türk, 20-si başqa xalqlar üçün tərtib edilmişdi. B.Çobanzadə bu əlifbaya artıq türk əlifbası yox “Şərqi əlifbası” adı vermişdi. Alim bu

problemə onlarla məqalə həsr etmişdi.

YTƏMK orqanı olan “Культура и письменность Востока” adlı məcmuənin, demək olar ki, hamısında B.Çobanzadə əlifba probleminə aid məqalə nəşr etdirmişdi.

Türkoloji qurultayın tarixi rolundan və əhəmiyyətindən çox danışmaq olar. Bu haqda Fransa şərqsünası professor Mosin-yonun sözləri daha diqqətəlayiqdir:

-Avropa artıq Şərqi tanımır, onu anlaya bilmir. Bir neçə ilin ərzində Şərqi tamamilə dəyişilmişdir. Şərqi zəifliyi onun donmuş orta əsr ənənələrində idi. Amma indi həmin ənənələr məhv olur. Şərqi canlanmaqdadır. O, öz üzərindən keçmişin kabusunu qovur. Köhnə, namənasib ərəb əlifbasını atır. Azərbaycan türkləri artıq neçə ildir ki, yeni latin əlifbası ilə yazır. Anadolu türkləri artıq üç aydır ki, özlərinin bütün rəsmi sənədlərini yeni əlifba ilə yazır. Albanlar bundan artıq 15 ildir ki, istifadə edirlər. Onların dalınca başqa xalqlar da gedir, bütün Şərqi gedəcək. Şərqi ayağa qalxır. Şərqi güclüdür. O, tezliklə bizə deyəcək, biz də siz avropalılar qədər mədəniyik, biz sizdən qədimik, biz sizə qalib gələcəyik (5).

Artıq 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS yeni türk əlifbasına keçmək haqqında qərar vermişdi ki, bununla da bu əlifbanın məcburi tətbiqi təsbit edilirdi (1).

Bütün SSRİ miqyasında türkdilli xalqların yeni latin əlifbasına keçməsi haqqında SSRİ MİK-in sədri Q.Musabəyovun 7 avqust 1929-cu il qərarı həllədici rol oynadı.

Bu gün 90 illiyini qeyd etdiyimiz qurultay qarşısına qoyduğu – Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları N.Nərimanovun, S. Ağamalioğlunun, C. Məmmədquluzadənin, C. Məmmədzadənin, R. Axundovun, H. Cəbiyevin, H. Zeynallının, B. Çobanzadənin və onlarla türksevər ziyalının arzusunda olduğu məsələləri uğurla həll etdi. Səməd Ağamalioğlu dərindən bir rahatlıq nəfəsi alaraq son sözə qurultayı bağlı elan etdi.

Hamı ayağa qalxıb “İnternasional” oxuyur.

Gecə saat 10:15-dir. İsmailiyyə Mədəniyyət Sarayının gur işıqlarının şüaları ilə türk xalqlarının birlik səsinin dalgaları geniş pəncərələrdən şəhərə yayılır. Türk xalqlarının hamısının nümayəndələri 8 gündən bəri özlərini mehriban bir ailədə hiss etmişlər. Hər kəs ana dilində danişmişdir. Şakircan Rəhimi ilə Əhməd Baytursun, Həbibulla Habitovla Qalimcan Şərif, Qasım Tinistanovla Məhəmməd Gəldiyev, Əbdül Cabbarovla, Cambəyovla Şövqi Bektora, Mehmet Köprülüzadə ilə Bəkir Çobanzadə bir-birini necə gözəl başa düşürdü. Dilləri ayrı-ayrı yarımqrupa daxil olan türklər isə diqqətlə bir-birinə qulaq asır, öz dilinin şirinliyini o birisinin sözündə, ahəngində, morfolojiyasında, sintaksisində tapanda qəlbində sevinc, çöhrəsində şadlıq oynayırdı. Elə bu vaxt uzaq Xakasiyadan uzun yol gələrək son anda qurultay sarayına girən Katanov qapıda göründü. Sədr S. Ağamalioğlu Katanovu alqışlar altında tribunaya dəvət etdi. Sədr Katanovdan məhz xakas dilində danişmasını xahiş etmişdi. Tarixin qədim qatlarından gələn türk xalqları hələ heç vaxt bugünkü kimi bir araya gəlməmiş, özlərinin qəlblərində əsrlərlə gəzdirdikləri dəndlərini bir-birinə belə açıq və mehriban şəraitdə deməmişdilər...

600 nəfərin oxuduğu “İnternasional” sanki Türksoyun ilk birlik səsi, ilk himni idi!..

Rəyçi: prof. B.Xəlilov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Yeni Türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında Azərbaycan MİK və XKS qərarı. “Şura kütləçisi”, 1927, №10.
2. “Dilimizin islahı”. “Kommunist” qəzetiinin xüsusi əlavəsi. III c., səh.3.
3. “Yeni yol” qəzeti, 1924, №35 (89)

3 sentyabr.

4. Бюллетень оргкомиссии по созыву I Всесоюзного тюркологического съезда. Баку, 1926. Bunlar 4 kitabdan ibarətdir. M.F.Axundov adına Respublika Kitabxanasında №1 – 29527; №2 – 29528, №3 – 29529; №4 – 29530 şifrə ilə saxlanır.

5. “Культура и письменность Востока”. Кн. III, 1928.

6. Чобанзаде Б. Деятельность научного совета ВЦК НТА после 3-го пленума и проблемы языка. В ст. изв. общ. обсл. и изучения Аз-на. Баку, 1926, №1.

А.Бабаев

Самое яркое событие в истории тюркских народов

Резюме

В настоящей статье говорится о необходимости перехода к новому алфавиту, для чего в Баку 1926 году был создан первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. Съезд стал ярким выражителем идеи единства всех тюркских народов, где были обсуждены многочисленные вопросы связанные наукой, историей, литературой алфавитом народом тюркского происхождения.

A.Babayev

The most striking event in the history of turkic peoples

Summary

In the article, it is spoken about the importance of shifting to the new alphabet, and the formation of the first Soviet Turkish Forum in Baku in 1926. The Forum became the brightest expression of the idea of unity of all the Turkic nations, where numerous issues, concerning science, history, literature of nations of Turkic origin were discussed.

MÜASİR TƏHSİL MÜASİR ŞAGİRD KONTEKSTİNDƏ

**Elxan Bəylərov,
psixologiya üzrə elmlər doktoru**

Açar sözlər: təhsil, şagird, öyrənmə, müəllim, ünsiyyət, kurikulum.

Ключевые слова: образование, ученик, обучение, учитель, общение, курикулум.

Key words: education, students, learning, teacher, intercourse, curiculum.

Müasir dövrdə təlim prosesində təhsillə bağlı çoxsaylı suallar meydana çıxır. Uşağın hansı mühitdə və necə öyrənməsi daha səmərəlidir? Şagirdlərə nəyi öyrədək, necə öyrədək və kim öyrətsin? Bu suallara ümumi cavab belədir: Əslində elə etmək lazımdır ki, öyrənmək uşaq üçün rahat və maraqlı olsun. Kurikulumun şagirdyönümlülük prinsipi tam şəkildə gerçəkləşmədikcə təlimdə keyfiyyət dəyişikliyinə nail olmaq indiki şəraitdə mümkünzsüz görünür. Uşaqlardan öyrənmək lazımdır ki, onlar özləri necə öyrənmək istəyirlər. Uşaq hansı şəraitdə, hansı məzmun üzərində, hansı sürətlə daha rahat və güvənlili inkişaf edirsə, ona həmin şəraiti yaratmaq lazımdır. İnkişafi stimullaşdırın maraqdır. Marağı olmayan uşaq inkişafa can atmayıacaq. Uşaqları maraqlandırmaq üçün onları öyrənmək lazımdır.

Əslində məzmun, təlim strategiyaları, qiymətləndirmə və s. “Uşaqlar üçün necə daha yaxşı olar?” prinsipi əsasında qurulmalıdır. Təlim prosesi və onun məzmunu şagirdlərin inkişaf xüsusiyyətləri, real imkanlar, tələbatlar və maraq sahələri öyrənilərək, həm də nəzərə alınaraq qurulmalıdır [1].

Şagirdlər sistemə deyil, sistem şagirdlərə uyğunlaşdırılmalıdır. Ənənəvi təhsil sistemində dərsin təşkili və gedisi, uşaqların dərs və tənəffüs müddətindəki davranışına dair müəyyən qaydalar sistemi var idi ki, uşaqlar ciddi şəkildə buna uyğunlaşdırılmışdı. Bu tələblərə uyğunlaşanlar oxu-

yur, uyğunlaşmayanlar passiv dinləyiciyə və ya sadəcə iştirakçıya çevrilir, ya da təhsildən yayınırıdlar. Lakin bu qayda-qanunlar şagirdlərin iştirakı və rəyi olmadan pedaqqollar, metodistlər, psixoloqlar, təhsili idarə edən səlahiyyətli şəxslər tərəfindən nəzəri müddəalar əsasında orta statistik şagirdə nəzərən yaradılırdı. Şagirdlər bu sistemə icbari qaydada uyğunlaşdırılır, başqa sözlə desək, qəlibləşdirilirdilər.

Ənənəvi təhsildə olan bəzi halları nəzərdən keçirək:

1. Uzun müddətdir ki, ədəbiyyat fənni şagirdlərə xronoloji ardıcılıqla öyrədilirdi. Uşaqlar kiçik ikən onlara ərəb, fars, dilimizdə az və ya heç işlədilməyən sözlərlə zəngin, dərin və coxmənalı yozumu olan klassik ədəbiyyat (Nizami, Füzuli, Nəsimi və s.), uşaq böyüdükcə isə daha sadə və anlaşıqlı dildə olan müasir ədəbiyyat (S. Vurğun, B. Vahabzadə, M. İbrahimov və b.) tədris edilirdi. Bunun müəyyən ədəbi varislik səbəbləri olsa da, uşaqların mənimseməsi və dərk etməsi baxımından əlaqələndirməni başqa cür də qurmaq olardı.

2. İkinci sinif dərsliyində bizim məktəb illərimizdən bu günə qədər olan bir mövzu var. Orada şagirdlərə avtobusa daxil olan orta yaşlı bir qadına (mövzuda şəkil vardır) durub yer vermək fikri aşılanır. Uzun illər dərs deyən bir müəllim kurikulum tətbiq edilən sinifdə bu mövzunu keçərkən uşaqlardan biri münasibətini belə ifadə edib: “Müəllim, biz avtobusa tək minmirik. Valideynimizlə minəndə də başqları durub

bizə yer verir. Avtobusda ayaq üstə durmaq bizim üçün daha təhlükəlidir". Uşaqlara ədəb qaydaları da yaşlarına uyğun öyrədilməlidir. 2-ci sinif şagirdlərinə böyüklerə hörmət hissini başqa nümunələrlə aşılamaq daha məqsədə uyğundur. Öyrədilən məzmu-na öyrənənin münasibətini nəzərə almaq çox vacib və əhəmiyyətlidir.

3. Uşaqlar lap kiçik yaşlarından fəza fiqurlarının bənzərini həyatda görür, onlarla təmasda olur, onları formasına, ölçüsünə, məkandakı vəziyyətinə və s. görə asanlıqla fərqləndirə bildikləri halda, həndəsə fənni onlara 14 yaşında və daha çox mücərrəd olan müstəvi elementlərindən başlayaraq öyrədilirdi. Misal üçün: nöqtə - ölçüsü yoxdur, düz xətt – uzunluğu sonsuzdur, eni də yoxdur və s. Fənnin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməməsi bu yanaşmanın məntiq-sizliyini təkzibolunmaz şəkildə təsdiq edir. TQDK-nin sınaq və qəbul imtahanlarında həndəsədən son dərəcə asan məsələlər salınsa belə, onları həll etməyə maraq göstərənlər 15-20% həddini aşmırıdı. Düzgün cavabların faizi isə daha az idi (2000-2002-ci illər). Monitorinqlər göstərmişdir ki, fənn kurikulumları ilə dərs keçilən siniflərdə uşaqların 80%-i həndəsə məzmun xəttinə aid olan məzmunu asanlıqla mənimsəyirlər. Şərhə ehtiyac varmı?

Müasir şagird 30-40 il bundan əvvəlki şagird deyil. İndiki uşaqlar "müəllimin ciò-rək yediyindən" əmindirlər. Pedaqoqlar, metodistlər bunu nəzərə almalı, təklif verər-kən öz uşaqlıq çağlarına istinad etməməlidirlər.

İndi əksər şagirdlər öz müəllimləri ilə müqayisədə telefondan, kompüter, internet və s. texnoloji vasitələrdən daha yaxşı istifadə edirlər. Bəzən müəllimin mövzuya dair bildiyi dərslikdə yazılanla məhdudlaşdırığı halda, şagirdlər telefon, kompüter vasitəsi ilə internetdən daha maraqlı və dolğun məlumatlar əldə edirlər.

2010-cu ildə ibtidai sinif müəllimlərinə fənn kurikulumlarının tətbiqi ilə bağlı təlimlər keçmək üçün bölgələrin birinə get-

mişdik. Təlimin 4-cü günü idi. Mən bəzi hal-larda uşaqlardan soruşmalı və onlardan öyrənməli olduğumuzu vurguladım və ənənəvi təhsildə buna az diqqət yetirildiyini dedim. Həmin günə qədər çox passiv olan yaşlı bir sinif müəllimi söz istədi və dedi: "Mən 50 illik müəllimlik fəaliyyətimin sonunda anladım ki, uşaqlardan öyrənsəydim, uşaqları daha yaxşı öyrədə bilərdim. Bir mövzunu həmişə adət etdiyim üsulla öyrədirdim, uşaqlar dərsi pis mənimsəyəndə cəyi üsulla təkrar başa salırdım. Növbəti dəfə həmin mövzuda yoxlama yazı işlərini yoxlayanda şagirdlərdən birinin misalları başqa üsulla həll etdiyini gördüm. Həmin yoxlama işindən uşaqların nəticələri hə-mişəki kimi zəif idi. Səhəri gün şagirddən bu üsulu haradan öyrəndiyini soruştum. Şagird "Onun üçün belə hesablamaq daha rahat olduğunu" dedi. Mən bu dəfə mövzunu uşaqlara həmin üsulla başa saldım və uşaqlar çox rahat qavradılar. Bəzi şeyləri uşaqlardan soruşmalı, öyrənməli olduğumu müəllimlik fəaliyyətimin sonunda dərk etdiyimə təessüf edirəm. Biz başqa məktəbin müəllimləriyik".

Ənənəvi təhsildə uşaq məzmunu öyrənirdi ki, münsif olan müəllim qarşısında cavab versin, bildiyini nümayiş etdirsin. Bir növ cavabdeh tərəf qismində çıxış edirdi. Biz onun nə öyrəndiyinə baxmaq və qiymətləndirmək istəyirdik. Əslində nə cür öyrəndiyini (öyrənmə üslubunu) bilmirdik və bu bizi maraqlandırmırıdı. Bu zaman şagirdin öyrəndiyi məlumatları mexaniki şəkildə ifadə etməsi kifayət idi.

Uşaqların daha yaxşı öyrənmələrini təmin etmək üçün onları öyrənmək lazımdır. Onları daha yaxşı öyrənmək üçün onlara özlərini sərbəst şəkildə ifadə etmək imkanı verilməlidir [2]. Bunun bir yolu da onlara öyrədən rolunun təklif edilməsidir. "Uşaqlardan öyrənmək lazımdır" ifadəsinin mənası həm də uşaqlara öyrədən rolunun təklif edilməsini özündə ehtiva edir. Şagirdlərin təlimdə cavabdeh tərəf kimi deyil, öyrədən tərəf kimi çıxış etmələrində də bir məntiq

var. Bu onların marağını, stimulunu, məsuliyyətini və emosionallığını da yüksəldir. Uşaqlar öyrətməyə meyillidirlər. Əllərinə fürsət düşəndə valideynlərini və müəllimlərini belə öyrətməyə həvəs göstərirlər.

Şagirdin istiqamətlənməsini dəyişsək, ona cavabdeh rolunu deyil, bildiklərini yoldaşlarına öyrədən rolunu təklif etsək, onun təfəkkür strukturunda dəyişiklik baş verəcək və yeni keyfiyyət yaranacaqdır. Öyrətmək üçün əsaslandırmış, izah etmək, əlaqələndirmək lazımlı gəldiyindən hafizədəki məlumatlar arasında səbəb-nəticə əlaqələri yaranacaq, sadədən mürəkkəbə nizamlanma, məntiqi ardıcılılıq, başqa sözlə yeni quruluş formallaşacaq. Şagird əslində öyrəndiyinin məğzini yeni, daha mükəmməl keyfiyyətdə dərk edəcək. Bu səbəbdəndir ki, başqasını öyrədərkən, izah edərkən insan əslində özü daha yaxşı dərk edir. Bildiklərini əsaslandırmış, zəif və qüvvəli tərəflərini ayırdı. Beynində başqa funksiyalar işə düşür, emosionallıq və təxəyyül zəminində hər iki yarımkürənin fəaliyyəti əlaqələnir. Yeni səviyyədə dərkətmə baş verir.

Uşaqların rəyini, münasibətini həmişə öyrənmək lazımdır. Onların təfəkkür-ləri çevik, zehinləri aydın, maraqları böyük, təxəyyülləri “qanadlı”, həssas, münasibətləri səmimi, fikirləri sadə, düşündüklərini tərəddüdsüz ifadə etmək, nitqləri aydın, potensi-alları böyükdür. Onlar həssas, yeniliklərə açıqdırlar və səhv etməkdən qorxmurlar. Biz böyüdükcə və psixoloji baxımdan qəlib-ləşdikcə bu xüsusiyyətlərin çoxunu itiririk. Bunları yenidən uşaqlardan öyrənməyimizdə böyük fayda vardır. Həm də indiki uşaqları qəlibə salmaq elə də asan deyil. Onlar qəlibə salınmaqdansa təhsildən yayınağa üstünlük verirlər. Şagirdləri müasir tələblər baxımından təhsilləndirmək üçün biz də qəliblərdən çıxmağa çalışmalıyıq. Uşaqlardan öyrənəcəyimiz çox şey var.

Qəlibləşmə dedikdə tərbiyə, milli, mənəvi, ümumbəşəri və dini dəyərlərin mənimşənilməsini deyil, stereotip düşüncə,

davranış, yanaşma, əsassız mühafizəkarlıq və s. nəzərdə tutulur.

Hər hansı bir təhsil sistemi uşaqları düşüncə, davranış, münasibət və s. sahələrdə qəlibə salmağa cəhd edərsə, onların inkişafını ləngidər, genetik olan inkişaf meylini məhdudlaşdırır və ya təhsildən yayındır. Maraqlıdır ki, böyük alımların bir çoxu həyatda “uşaq xarakterli” olublar. İnsan böyüdükcə uşaqlığından nə qədər çox şeyi özündə saxlayırsa bir o qədər böyük insan olur.

Uşağın genetik xüsusiyyətlər zəminində inkişafını, əsasən, təhsil müəssisələri - pedaqoji mühit və yaxın çevrəsi – ailə, qohum-əqraba, dostlar, KİV - ətraf mühit təmin edir. 30-40 il əvvəlki ətraf mühit uşağın inkişafının təqribən 10-15%-i, pedaqoji mühit - məktəb isə 85-90%-i təmin edirdi. Müasir dövrdə ətraf mühit uşaqları əvvəlkindən daha çox inkişaf etdirir. Biz gözümüzü açanda bir şeylər görmüşdük, indiki uşaqlar başqa şeylər görürler, onlar fərqli şəkildə və daha dinamik templə formalışırlar. İnternet və texnoloji avadanlıqlar onların yaxın çevrəsini, virtual ünsiyyət dairəsini xeyli genişləndirmiş və fərqli informasiya mənbələrini onlara əlçatan etmişdir.

Müəyyən sahələrdə psixi funksiyaların sürətində, çevikliyində və təzahür səviyyəsində oğulların atalarını ötməsi həmişə təbii qarşılanmışdır. İndiki texnoloji inkişaf mühitində bəzi sahələrdə bu ötmənin sürətlənməsi və daha erkən yaşlarda təzahür etməsi təbii deyilmi? Elmi cəhətdən nə qədər mübahisəli olsa da “İndiyo uşaqlar” anlayışının yaranması səbəbsiz deyildir. Düşünürəm ki, bundan sonra uşaqlardan öyrənməyənlərin sonrakı inkişafı ləngiyəcəkdir.

Müəllim uşaqla səmimi ünsiyyətdə olmaq üçün boyunu, səs tonunu və tembrini, işlədəcəyi ifadələri, mimikasını və bədən dilini uşağa uyğunlaşdırmalıdır. Məsələn, lazım gəldikdə boyunu uşağın boyu səviyyəsinə bərabərəşdirmək üçün əyilməli, onun anlayacağı tərzdə və onun leksikonuna uyğun şəkildə danışmalı, emosional vəziyyətini duyub nəzərə almalıdır. Bu

zaman informasiya və emosional mübadilə daha optimal olur.

2015-ci ildə İngiltərənin bir məktəbində 240 şagird arasında aparılan sorğuların nəticələri əsasında formallaşan hesabatla bağlı tədqiqatın nəticələr hissəsinə nəzər salaq.

Şagirdlər nə istəyir? [4]

1. Sinif yoldaşları ilə birgə çalışmaq.

Şagirdlər, sinifdə edilən hər şeyin dialoq vasitəsi ilə olmasını üstün tuturlar və bunun maraqlı və həyəcanverici olduğunu düşünürlər. Qarşılıqlı ünsiyyət sinifdəki gərgin atmosferi yumşaldır və şagirdləri təlim prosesinə cəlb edir.

2. Texnoloji vasitələrdən istifadə etmək.

Youtube, Facebook, Twitter və s. kimi vasitələrin yarandığı rəqəmsal bir dövrdə yaşayırıq. Bunların hamısı şagirdlərin günlük həyatlarının bir parçasına çevrilib. Şagirdlər texnoloji vasitələrdən istifadə edərək anlayışları və məlumatları daha aydın şəkildə anlaya bilirlər.

3. Dərsin məzmununun həyatla əlaqələndirilməsi.

Müəllim ibtidai icma dövrü, orta əsrlər haqqında danışdıqdan sonra “Bu hadisələrin günümüzə hansı əlaqəsi ola bilər?” sualını verməklə şagirdləri düşünməyə təhrik edir. Daha sonra həmin hadisələrin şagirdlərin həyatı ilə əlaqələndirilməsini təklif edərək onları hərtərəfli düşünməyə sövq edir.

4. Bir şeyi sevərək etmək.

Şagirdlərdə maraq yaranan dərslik və əyani vasitələr deyil, müəllimdir! Müəllim şagirdlərə nəsə öyrətmək istəyirsə, nitqini bir qədər ehtiraslı, emosiyalı etməlidir. Emosionallıq yadda saxlaması, təfəkkürü və təxəyyülü canlandıraraq mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir. Öyrənilənlərin həyatda harada tətbiq olunmasına dair örnəklər marağı və stimulu yüksəldir.

5. Parta arxasından çıxməq.

Şagirdlər parta arxasında oturarkən deyil, aktiv olduqları zaman daha dərindən

öyrənə bilirlər. Məsələn, tarix dərsində iki qrup arasında müzakirə gedirsə, bunun parta arxasında olması vacib deyildir.

6. Əyanılıyin təmin edilməsi.

Dərs İKT, audio və video vasitələrlə keçirilərsə, müxtəlif şəkillər, karikatura və videolar nümayiş etdirilərsə, öyrənmə asanlaşır və daha maraqlı olar. Yazı materialının çox olması şagirdlərin canını sixar və dərsə marağı azaldar.

7. Şagirdlərə seçim hüququ verin.

Tədqiqat mövzusunun seçimində şagirdlərin sərbəst olmaları daha yaxşıdır. Sevdikləri bir şeyi araşdırıb öyrəndikdə daha yaradıcı olur və zövqü oxşayan layihələr hazırlayırlar.

8. Uşaqları duyun və anlayın.

Fikirlərini dilə gətirmələri üçün şagirdləri cəsarətləndirin, çünkü şagirdlərinizdən nə öyrənəcəyinizi əsla bilməzsiniz. Müəllim şagirdləri ilə adı bir şagird kimi davranışmamalı, daim onlardan da nəsə öyrənə biləcəyini düşünməlidir. Sinif bir ailə kimi olmalıdır. Bu halda uşaqlar çətinə düşəndə əl qaldırıb kömək istəməkdən çəkinməyəcəklər. Müəllim şagirdlə əməkdaşlıq etmək istəyirsə, onun qabiliyyətinə güvənməli, ona dost kimi yanaşmalıdır.

9. Dərsi rəngarəng edin.

Monoton dərs şagirdləri yorur və öyrənmək onlara maraqlı olmur. Məzmunu müxtəlif oyunlar vasitəsi ilə öyrənmək, imkan olduqda onu səhnələşdirmək, bəzən humor vasitəsi ilə nəyisə çatdırmaq daha məqsədə uyğundur.

10. Öncə insaniyyət.

"Bəzən özünüz də əylənməyi unutmayın".

"Gerçək budur ki, hər şagird fərqli bir şey istəyir və bu normaldır. Hər bir şagirdi maraqla saxlamağın və onu öyrənməyə hazır etməyin hər zaman bir yolu vardır. "Bunun yolu nədir?", deyə bəzi müəllimlər maraqla soruşur. Diqqətli olun, cavab verəcəyəm. Bunun yolu şagirdlərdən soruş-

maqdır. Bəli, onlardan soruşun. Onlardan necə öyrəndiklərini öyrənin ” [4].

P.S. Bugünkü uşaq ”Şəngülüm-Şüngülüm-Məngülüm” nağılını dinləyərkən ”Baba, nağıl olduğu üçün keçinin danışmasını başa düşürəm və buna gülmürəm, ancaq ağızında su ola-ola keçinin danışmasını heç başa düşmürəm” deyirsə, biz nə etməliyik! Axı uşaq babasının özünün bu nağıla inanmasına təəccüb və təəssüf edərək başını yelləyir. İndi siz deyin biz kimə, nəyi və necə öyrədək?!

Məqaləni Atatürkün sözləri ilə bitiririk: ”Uşaqlar gələcəyin, müəllimlər isə uşaqların memarlarıdır”.

Rəyçi: prof. H.Əlizadə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə. İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı: ADPU, 2005.

2. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Pedaqoji psixologiya (dərslik). Bakı, 2010.

3. Bəylərov E. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadin işçi konsepsiyası. Bakı: Təhsil, 2008.

4. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков. Под ред. Д.Б.Эльконина и Т.В.Драгуновой. Москва: Просвещение, 1967.

5. http://www.edutopia.org/blog/student-engagement-stories-heather-wolpert-gawron?utm_source=facebook&utm_medium=post&utm_campaign=blog-student-engagement-stories-students-speak-out-series-image-repost

6. Капрова Дж., Серван Д. Психология личности. СПб, 2003.

7. Кощенко В. Педагогическая коррекция: исправление недостатков характера у детей и подростков. Москва, 1994.

8. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб, 1999.

9. Холл К., Линдей Г. Теория личности. Москва, 1997.

10. Крэйг Г. Психология развития. СПб, 2001.

Э.Бейлеров

Современное образование в контексте современного ученика

Резюме

В данной статье речь идет о рациональных способах обучения, как актуальной проблеме системы образования. В статье указывается важность учитывания в процессе обучения особенностей развития, реальные возможности, потребности, интересы учеников и особенности современного мира. В результате отмечается важность учитывания мыслей и отношений самих учеников при определении стратегии их развития.

E.Baylarov

Modern education in the context of modern student

Summary

In the given article is speaking about efficient ways of learning process considering actual problems of education. Additionally in this article is emphasizing student's developing features, real opportunities, requirements, areas of interest, periodic properties taking into consideration in the educative process and content. Consequently here is noted importance of their ideas and approach in identification ways of development.

ŞAGİRD TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNƏ DAİR

İsa İsmayılov,
pedaqoji elmlər doktoru

Açar sözlər: obrazlı, əməli, mənətiqi, yaradıcı təfəkkür, İKT, analiz, sintez, ümumiləşmə, sistemləşdirmə, materiya, maddə.

Ключевые слова: образное, действенное, логический, творческое мышление, ИКТ, анализ, синтез, обобщение, систематизация, материя, вещества.

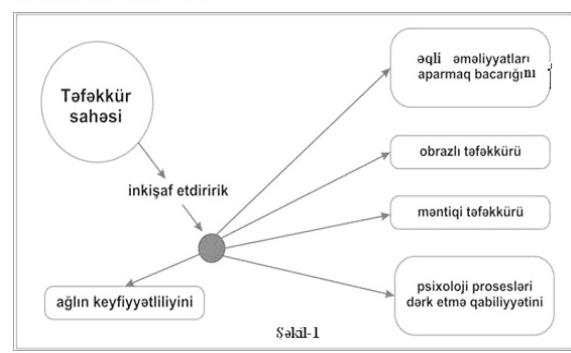
Key words: figurative, in force, logical, creative thinking, İKT, analysis, synthesis, sistematize, substance, matter.

XXI əsrin ikinci onilliyi ölkəmiz üçün bir sıra əlamətlərlə xarakterizə olunur: buna bazar mexanizmlərinin daha fəal işləməyə başlaması, insanların mobilliyyinin artması, təhsilə münasibətin köklü dəyişdirilməsi və s. aiddir.

Bu hal “bütün həyat üçün təhsil” modelinin “bütün həyat boyunca təhsil” modelinə dəyişdirilməsini şərtləndirdi ki, bu da fasıləsiz təhsil ideyasını yeni paradiqmanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirdi. Təhsilin yeni paradiqması, yəni təhsilin yaddaşa deyil, məhz təfəkkürə istinad edərək inkişaf etdirilməsi o demək deyildir ki, yaddaşın inkişaf etdirilməsi tamamilə arxa plana keçməlidir. Təhsil sahəsində bu günə qədər tətbiq edilən bütün paradiqmalar son nəticədə şagird yaddaşının inkişaf etdirilərək zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Əgər şagirdin yaddaşı lazımlı olan səviyyədə inkişaf etdirilərək müvafiq biliklərlə təmin olunmasa, daha doğrusu, şagird müəyyən səviyyədə yaddaşa həkk olunmuş biliyə malik olmasa, onda hansı təfəkkürün inkişafından danışmaq olar. Əslində, bu paradiqmalar bir-birindən ayrılmadan, əlaqəli inkişaf etdirilərək son nəticədə şagirdin sistemli biliklərə yiyələnməsi sonuncu paradiqmanın texnologiyaları çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Bu halda başlıca məsələ şagirdlərin

təfəkkür prosesini inkişaf etdirməkdir. Bu fənn müəllimlərindən ilk saatlardan bir sıra əqli (fikri) əməllərdən istifadə etməklə şagird təfəkkürünün inkişaf etdirilməsini daha da aktuallaşdırılmışdır. Belə olan halda şagirdlərdə təfəkkür sahəsində nə inkişaf etdirilməlidir? Sualın cavabı şəkil 1-dəki sxemdə ümumiləşdirilərək verilmişdir. Əgər bu məsələlər fənn müəllimi üçün aydın olarsa, o zaman tədris prosesində şagird təfəkkürünün inkişafında müsbət nəticələrə nail olunacağına şübhə yeri qalmır.

Bu baxımdan müəllim birinci növbədə əqli əməliyyatları (analiz, sintez, müqayisə, təsnifatlaşdırma, ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə, induksiya və deduksiya) tətbiq etməyi bacarmalıdır. Şəkil 1-dən göründüyü kimi, əqli əməliyyatlardan sonra bir sıra təfəkkür formalarının inkişaf etdirilməsi də nəzərdə tutulur.

Görmə yaddaşı eşitmə yaddaşına nəzərən daha çox informasiya qəbul etmək imkanına malik olduğundan, şagirdlərdə obrazlı təfəkkürün inkişafı daha sürətlə həyata keçir. Bu problemin həlli fizika fənninin tədrisində özünü daha açıq bürüzə verir. Ona görə də fizika müəllimi, tədrisin ilk anlarından şagird təfəkkürünün inkişafı problemini obrazlı təfəkkür bazasında həyata keçirməyə üstünlük verməlidir. Tədris materialının başa düşülməsində obrazlar xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən təfəkkürün nitq (verbal) və obraz komponentləri optimal qarşılıqlı təsirə malik olmalıdır. Beləliklə, şagirdlərin intellektuallığı təkcə məntiqi təfəkkürün deyil, eyni zamanda əyani - obrazlı təfəkkürün inkişafı ilə də sıx bağlıdır.

Obrazın başqa bir xüsusiyyəti konkret vəziyyət üçün özündə daha çox informasiya saxlamaq qabiliyyətinə malik olmasıdır. Çox böyük informasiya sıxlığına malik fiziki obraza misal olaraq müxtəlif elektron və elektrotexniki qurğuların elektrik sxemlərini, fiziki hadisə və proseslərin qrafiklərini, mexaniki modelləri və s. göstərmək olar. Əyani-obrazlı təfəkkür prosesində fikri fəaliyyət qavrayış və təsəvvür materiallarına, obrazlı materiala istinad edir. Yəni bu halda cisim və hadisənin qavrayış və təsəvvür surətləri təhlil və müqayisə edilir.

Obrazlı təfəkkürün xüsusiyyətlərinə:

- insanın obrazlarla, “şəkillərlə”, simvollarla düşünməsi;
- əşya və hadisələrin eyni zamanda bir neçə baxımdan qeyd olunması;
- bir qayda olaraq, qeyri-adi formada, həcmi, əlaqələri və obyektin xassəsi ilə mövcud olmasını misal göstərmək olar.

Məntiqi təfəkkür obyektiv gerçəkliliyin qanuna uyğun əlaqələrinin düzgün inikas etdirilməsi ilə əlaqədar olan təfəkkürə deyilir. Bu təfəkkürün başlıca məsələsi: aşkarlanmış bütün faktlarla elmdə mövcud olan anlayış və qanuna uyğunluqların əlaqələrini və həlli

məlum olan bütün məsələləri daxil etməkdir.

Əyani-əməli və ya praktik təfəkkür ən çox bilavasitə təsir edən cisim və hadisələrin dərk edilməsi ilə əlaqədardır, yəni əşyalar üzərində praktik fəaliyyətlə bağlı təfəkkürdür. Bu ən çox fizika məsələlərinin həlli ilə əlaqədardır. Onun köməyi ilə şagirdlər laboratoriyalarda, tədris-təcrübə sahələrində, texniki dərnəklərdə və s. müxtəlif fənlərdən öyrəndikləri nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq edir, müxtəlif bacarıqlara yiylənləirlər.

Bədii təfəkkür varlığı obrazlı şəkildə əks etdirməklə əlaqədar meydana çıxan təfəkkürdür. Məsələn, gözəl və səliqəli cihazlarla yerinə yetirilən laboratoriya işləri, məsələnin mahiyyətinə uyğun texniki qurğuların işlərinin kompüterlə nümayışı şagirdlərin məsələni daha asan həll etmələrinə şərait yaratdığı kimi, onlarda bədii təfəkkürün inkişafını da təmin edir.

Mücərrəd təfəkkür zamanı fikri fəaliyyət, əsasən, ümumi və mücərrəd məfhumlara istinad edir. Bunun sayəsində təbiətin, cəmiyyətin, insanların inkişafının ümumi qanuna uyğunluqlarını müəyyənləşdirmək, fikri məsələləri ümumiləşdirilmiş şəkildə həll etmək mümkündür.

İnsan fəaliyyəti təfəkkürün ən vacib növlərindən biri olan yaradıcı təfəkkürlə bağlıdır. Yaradıcı təfəkkür idrak fəaliyyəti prosesində subyektiv olaraq yeni məhsul, yeni cəhətlər yaranan təfəkkürdür. Yəni insana orijinaldan fərqli yeni problem və məsələni həll etməyə imkan verir.

İnsan təfəkkürünün bütün növləri bir-biri ilə bağlıdır, onlar həll edilən məsələnin məzmunundan asılı olaraq qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçir və kompleks bir məntiqi fikri tamamlayır. Təfəkkürün ayrı-ayrı növlərinin inkişafı təlim-tərbiyə işinin təşkilindən, müəllimin ustalığından, fizika kabinet və laboratoriyalarının imkanlarından çox asılıdır.

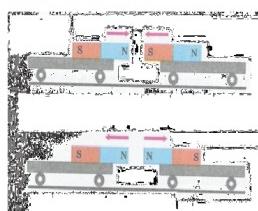
Qeyd etdiyimiz məsələlərin VI sinifdə fizikanın tədrisində necə tətbiq

edilməsi ilə əlaqədar nümunələrə nəzər yetirək. Müəllim VI sinifdə “Maddə və fiziki sahə” mövzusunun tədrisində müxtəlif əqlil əməlləri və təfəkkür formalarını həyata keçirə bilər. Məsələn, almanın budaqdan yerə düşməsinin səbəbi nədir? Bu suali təhlil edərkən, yaxşı olar ki, Nyuton haqqında məlumat vermədən burada mövcud olan iki obyekt - alma və yer kürəsi arasında baş verən (qarşılıqlı təsir) cazibə haqqında şagirdlərdə müəyyən təsəvvürler təhlil edilərək formalasdırılsın. Bununla da fikri eksperimentlə mücərrəd təfəkkür elementlərinin inkişafına doğru şagirdləri istiqamətləndirməklə, hadisənin cazibə nəticəsində baş verən qarşılıqlı təsirin ötürülməsini, yəni sahə vasitəsi ilə həyata keçdiyi aparılan təhlillər nəticəsində məntiqi nəticə kimi formalasdırılır. Bundan sonra dəmir qırıntılarının maqnit tərəfindən cəzb edilməsinə dair sinifdə bir sıra əyani nümunələr göstərilir (şəkil 3). Əgər bunlar yoxdur, kompüterin köməyi ilə maqnitin metalları cəzb etməsini, maqnitin qütb'ləri arasında yaranmış cəzbətmə və itələmənin sahə vasitəsi

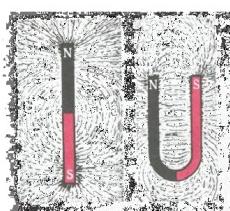

Sek.3

ilə baş verməsini, lövhə-
üzərindəki dəmir ovuntula- Şək.3
rin maqnitin qütblərində və onlar arasında
yaranmış mənzərəni (şəkil 4 a,b) izah edərək
(maqnitin qütbləri arasındaki təsirlər, qüvvə
xətləri ilə əlaqədar spektrlər haqqında geniş
məlumat vermədən) təhlillər aparmaqla,
yalnız illüstrativ xarakterli izahat əsasında
onlarda texniki və yaradıcı təfəkkürü inkişaf
etdirə bilər.

4(a) Maqnit qütbləri arasında baş verən qarşılıqlı təsir qüvvələri

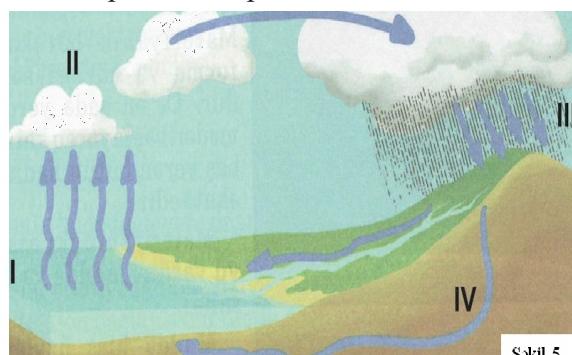

4(b) Maqnit qütbləri arasında dəmir oyuntularının spektrləri

Qarsılıqlı təsir qüvvələri

Öyani aparılmış bu təcrübələr şagirdlərdə əməli, yaradıcı, eksperimental, texniki təşəkkürün inkişaf etdirilməsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu istiqamətdə aparılan işlərdən biri də təbiətdə böyük su dövranının kompüter animasiyası ilə şagirdlərə çatdırılmasıdır (Şəkil 5). Ekranda bu mənzərə nümayiş edilərək şəkildəki hadisələri 4 mərhələ üzrə təhlil etmək zəruridir. Birinci halda su hövzəsi (bunlar gölməçə, göl, dəniz və okean ola bilər) ilə bulud arasındaki şaquli, yuxarıya istiqamətlənmiş xətlərin nəyi ifadə etməsi və bu prosesin necə əmələ gəlməsi, fiziki hadisənin mahiyyəti ilə əlaqədar müvafiq təhlillər aparılır.

Sakil-5

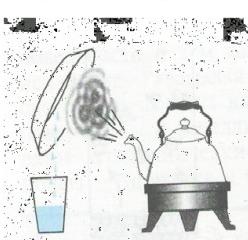
Bu mərhələ şagirdlərin həyat bilgisiindən və təbiətşünaslıq fənlərindən öyrəndikləri buxarlanma ilə əlaqədar bəsit biliklər aparılan analiz nəticəsində formalasdırılır. Bu da şagirdlərdə yaradıcı və məntiqi təfəkkürün inkişafını təmin edir. Şəkil 5-də şərti olaraq bölünmüş birinci mərhələdə şagirdlərdə bədii-obrazlı təfəkkür elementləri inkişaf etdirilir. İkinci mərhələdə su buxarının bulud şəkli alması və onun hərəkət etməsi, sıxlaşması ilə əlaqədar məntiqi təfəkkürün inkişafını həyata keçirən aşağıdakı formada suallar qoymaqla olar.

Oxucuya təklif olunur ki, şəkil 5-də gördüklərini rəqəmlər üzrə nəql etsin. Hadisələrin fiziki mahiyyətini təhlil edərək maddə quruluşunu atom molekulyar baxımdan izah etməyə çalışın. Bu hadisə mə-

bəxdə baş verən oxşar hadisə ilə müqayisə edilə bilər. Alınan məntiqi nəticə izah olunur.

Baş verən fiziki hadisənin şərhi zamanı şagirdlər analiz və sintez kimi təfəkkür əməliyyatlarına cəlb olunmaqla onlarda yaradıcı təfəkkür elementləri inkişaf etdirilir. Buludların hərəkəti və daha böyük sıx buludun yaranması ilə yağışın (kondensasiya hadisəsi) əmələ gəlməsi III mərhələdə izah edilir. Burada şagirdlər materianın hərəkət formasını təsəvvür etməklə özlərində yaradıcı və əməli təfəkkürün inkişafını hiss edirlər.

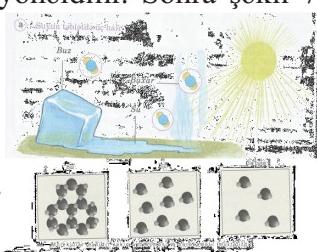
Üçüncü mərhələdə şagirdlərdən oxların istiqamətinin aşağı olması və bunların mahiyyətçə nəyi ifadə etməsi kimi məsələnin izahı tələb edilir. Əlavə olaraq qeyd edilir ki, şəkildə birinci mərhələdəki oxlarla (buxarlanması) üçüncü mərhələdəki oxların istiqamətlərini (kondensasiya hadisəsi) müqayisə edərək müəyyən nəticəyə gəsinlər. Bu zaman buxarlanması və kondensasiya hadisələrini şəkil 6-dan istifadə edərək kompüterin köməyi ilə ekranda canlandırıb, şəkildəki xətlərin istiqaməti ilə baş verən hadisələrin fiziki mahiyyəti şəkil 5 və şəkil 6 əsasında müqayisəli izah edilir. Bununla da şagirdlərdə mücərrəd təfəkkür inkişaf etdirilir. Yaxşı olar ki, fizika müəllimi, baş verən istilik proseslərinin istiqamətinin dəyişməsi ilə hadisələrin mahiyyətçə necə dəyişdiyini də təbii izah etsin. Bu məsələnin izahı bir qədər bəsit, lakin məqsədli olaraq sadə formada aparılmalıdır. Müəllim bu ızahla bir sırə təfəkkür əməllərinin (analiz, sintez, müqayisə, ümmüniləşdirmə, ideallaşdırma və s.) köməyi ilə şagirdlərdə məntiqi, yaradıcı, əməli və texniki təfəkkür formalarının inkişaf etdirilməsinə nail ola bilər.

Şəkil 6

Nəhayət, sonuncu, dördüncü mərhələdə yerüstü çayların və yeraltı quruntularının yenə də göllərə tərəf axlığı müşahidə edilir. Burada belə bir sual qoyula bilər. Çaylar və yeraltı sular nə üçün təkrar göllərə, dənizlərə və s. axır. Gördüyünüz proses necə prosesdir? Burada müəyyən yüksəkliklərlə əlaqədar yaranmış təzyiqlər fərqi hesabına çayların və yeraltı suların axması, yəni təbiətdə böyük su dövranının qapalı proses olması kompüterlə yaradılmış əyanılık əsasında izah edilməklə məntiqi və yaradıcı təfəkkür inkişaf etdirilə bilər. Sonda hər bir elementdən alınmış nəticələri sintez edərək təbiətdə böyük su dövranının necə yaranması nəticə kimi obrazlı təfəkkürün əsasında formalasdırılmalıdır. Beləliklə, nəticə olaraq demək olar ki, ilkin anda obrazlı təfəkkürələr bir-biri ilə sıx əlaqədar olan bir neçə təfəkkür formasını inkişaf etdirmək mümkündür. Bu işlərin aparılmasında İKT əvəzsiz imkanlara malikdir.

Maddənin aqreqat halları. Mövzunun tədrisinin məntiq, obraz və fantaziyanın vahid bir uyğunluq formasından istifadə əsasında aparılması məqsədə uyğun hesab edilir. Bunun üçün şagirdlərin diqqəti bu mövzudan əvvəl öyrənilmiş atom, molekul və əlaqəli sistemlər haqqındaki biliklər təkrarlanmaqla, molekulyar-kinetik nəzəriyyənin əsas müddəalarının sadə formada ifadələri üzərinə yönəldilir. Sonra şəkil 7-dəki mənzərə nümayiş etdirilir. Müəllim şagirdlərə müraciət edərək ekranda əks olunmuş şəkil 7 (a)-da gördüklerinin mənzərəsini nəql etmələrini təklif edir (obrazlı təfəkkürün formalasması və inkişaf etdirilməsi). Daha sonra şagirdlərin aşağıdakı suallara cavab vermələri tələb edilir:

Şəkil 7

1. Bu mənzərədə günəş simvolunun fiziki

məhiyyəti nədən ibarətdir? Analiz nəticəsində Günəşin istiliyi hesabına buzun (bərk) suya (maye)-buxara çevrilməsi, yəni eyni bir maddənin aqreqat halının dəyişməsi səbəbi kimi izah edilir (müstəqil düşünmə, analiz, yaradıcı və məntiqi təfəkkürün inkişafı).

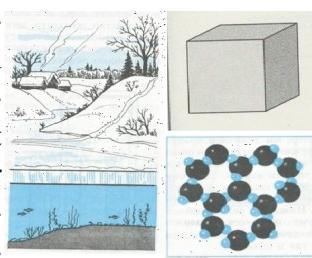
2. Prosesin əksinə getməsi mümkündür-mü, əgər mümkündursə bunun üçün nə lazımdır? (sintez-məntiqi nəticə)

3. Göründüyü kimi, buz (bərk cisim), su (maye) və buxar hər üçü eyni quruluşlu molekula malikdir. Elə isə şəkil 7-də aşağıda göstərilən molekulyar quruluşlar nə deməkdir? (müqayisə, yaradıcı yanaşma, məntiqi düşünmə)

4. Maddənin hər üç halına məxsus molekulyar quruluşun müqayisələrindən hansı məntiqi nəticəni söyləmək olar? (təhlillər əsasında “eyni maddənin molekullarının eyni olması və müxtəlif düzülüşə malik olması”)

5. Eyni maddənin molekulyar quruluşunun müxtəlif olması nə deməkdir? Buradan hansı nəticəni söyləyə bilərsiniz? [Molekullar eyni cür düzülsələr də hərəkətləri müxtəlifdir (analiz-məntiqi nəticə)].

Daha sonra ekranada şəkil 8-dəki mənzərə əks edilir. Burada gördüklerinizi nəql edin və ayri-ayrı təhlil edin. Bu təsvirlərdə maddənin hansı aqreqat halının molekulyar quruluşu verilməmişdir? Bu quruluşu necə təsəvvür

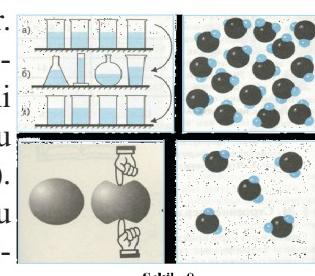

Şəkil - 8

edirsınız, deyə müəllim şagirdlərə müraciət edir. Prosesdə analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, konkretləşdirmə və təsnifatlaşdırma kimi əqli əməliyyatlardan istifadə edilə bilər. Bu əməliyyatlar çərçivəsində obrazlı, məntiqi, bədii, yaradıcı və texniki təfəkkürü inkişaf etdirmək olar. Bundan sonra bərk cisimlərin

xassələri induktiv olaraq ümumiləşdirilməklə onun konkret həcmə, formaya, müxtəlif ölçülərə malik olmaları ilə birlikdə onların forma və ölçülərini dəyişməyin nə üçün çətin olduğu araşdırılır. Müzakirə vaxtı səslənən fikirlər lövhəyə yazılaraq məsələ bir qədər də konkretləşdirilir.

Maye və qazların xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək üçün şəkil 9-da verilmiş təcrübələr aparılır.

Şəkil - 9

Eyniölçülü stəkanların hər birinə eyni səviyyədə rəngli su tökülr (şəkil 9 (a)). Stəkanlarda olan su (b) şəklindəki qablar tökülr, sonra təkrar (c) şəklində olan stəkanlara tökülr. Bu şəkillərdən şagirdlərin hansı nəticəyə gəldikləri soruşulur. Bu zaman onlar müşahidə və müqayisədən istifadə etməklə belə bir məntiqi nəticəyə gəlirlər ki, “mayelər töküldükləri qabın formasını alır, axıcıdır”. Şəkil 9-da ikinci düzbucaqlının daxilində molekulların sərbəst düzülüşə malik olduğu nümayiş edilir. Bundan sonra alınmış məntiqi nəticə bir qədər də təkmilləşdirilərək, son halda “Mayelər – öz formasını asanlıqla dəyişir, töküldüyü qabın formasını alır, pis sıxılır, həcmi çətin dəyişir” kimi ifadə olunur.

Qazlarla əlaqədar təcrübə şəkil 9-da üçüncü düzbucaqlının daxilindəki mənzərə ekranada canlandırılır. Burada birinci halda üfürülmüş rezin şar, ikinci halda isə şara barmaqla edilən təsirdən yaranmış vəziyyət əks olunmuşdur. Şagirdlərə həmin şəkilləri müqayisə edərək gördüklerini ifadə etmələri tapşırılır (müstəqil düşünmə). Sonra molekulların düzülüşü, bunun bərk cisim və mayelərdən fərqi soruşulur (düşünmə və məntiqi nəticənin formalasdırılması).

Beləliklə, məlum olur ki, qazlar daxil olduğu qabın bütün həcmini tuta bilir və

həcmi asanlıqla dəyişir. Sonra müəllim maddənin hər üç halına uyğun molekulyar quruluşun şəkillərini ekranda canlandıra-raq, şagirdlərdən müşahidə etdiklərinin fizi-ki mahiyyətini açmalarını tələb edir. Onların bəziləri bərk halında olan maddənin moleku-lunun sanki müəyyən bir yerə bərkidilmiş və molekullar arasında dərti qüvvəsi ilə dərtildigini, buna görə də cismin çətin dərtilmasını və sıxılması faktının əsaslandırmağa çalışırlar. Bəziləri isə bərk cisimlərdə möhkəm bərkidilmiş molekulların öz yerində hərəkət etdiyini söyləyirlər. Bunu müəllim, dərsdə şagirdin öz yerində sağa, sola, yuxarıya hərəkət etməsi ilə müqayisə edir.

Müəllim, müxtəlif aqreqat hallarında olan maddənin müxtəlif xassələri ilə əlaqədar nümayiş etdirdiyi şəkillərdən şagirdlərin belə bir nəticə söyləmələrinə nail olur. Eyni maddələr müxtəlif aqreqat hallar-da olsa da, eyni molekullara malik olur. Lakin bu molekulların düzülüşü müxtəlif olur. Beləliklə, onlar bərk cismin, maye və qazların molekullarının müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif formalı hərəkət etdiyi fikrini dəqiqləşdirmiş olurlar. Göründüyü kimi, istənilən anda kompüter texnologiyası ilə yaradılmış yüksək əyanılık şagirdlərin müxtəlif təfəkkür formalarını inkişaf etdirməyə geniş imkan verir.

Rəyçi: prof. R.Əliyev

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbay-can məktəbi, 2013, №5.
2. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar - Çap, 2002.
3. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Pedaqoji psixolojiya. II kitab. Bakı, 2010.
4. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və

ümumi-elmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.

5. Murquzov M., Abdurazaqov R. və b. Fizika. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı: Bakıneşr, 2013.

6. İsmayılov İ. Ümumtəhsil məktəblərində fizika təliminin müasir texnologiyaları. Bakı: Elm, 2012.

7. İsmayılov İ. Fizikanın tədrisi metodika-sının müasir problemləri. Bakı, 2016.

8. Yeni nəsil multimedia dərsliyi. “Mexanika-Molekulyar fizika”. Bakı: Bakı-neşr, 2007.

9. Gurevich A. Физика. Строение вещества. 7 класс. Учебник для общеобразова-тельных учебных заведений. Москва: Издательский дом Дрофа, 2008.

10. Преподавание физики, развиваю-щее ученика. Составление и под редакци-ей Э. М. Браверман. Москва, 2005.

И.Исмайлов

О развитие ученического мышления

Резюме

В статье приводятся конкретные примеры, обобщенные на основе конкретных схем, имеющиеся практическое значение для преподавателей с разработкой путей развития (образного, наглядно-го, практического, логического, критиче-ского) мышления учащихся с применени-ем ИКТ.

I.Ismayilov

About the development of student thinking

Summary

The article describes the develop-ment of student thinking with the help of ICT (figuratively, visual, practical, logical, critical, etc.) based on the specific scheme, and provides the samples which are of prac-tical importance for teachers.

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASINA VERİLƏN SOSİAL, PEDAQOJİ VƏ PSİXOLOJİ TƏLƏBLƏR

Sahil Cəfərov,
Lənkəran Dövlət Universitetinin müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: sosiallaşma, sosiallaşma faktorları, ünsiyyət potensialı, sosial-psixoloji səviyyə, qarşılıqlı münasibətlər sistemi.

Ключевые слова: социализация, факторы социализации, потенциал общества, социально-психологический фактор, система взаимных отношений.

Key words: socialization, socialization factors, communication potential, social-pedagogical feature, mutual.

Bəşəriyyət yarandığı gündən gənc nəslin formalaşdırılması problemi mövcud olmuşdur. Tarixi inkişafın bütün mərhələlərində insanın cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi dəyişikliklərə adaptasiyası sahəsində tədqiqatlar aparılmış və aparılmaqdadır. Təbii haldır ki, bu sahədə aparılan araşdırmalar öz fundamental elmi nəticələrini verməkdədir. Lakin tədqiqatçıları düşündürən ən mürəkkəb məsələ insanla cəmiyyət arasında bu günə qədər həll olunmamış problemlərin qalmasıdır. Bu problemlər, əsasən, insanın sosiallaşma şəraitində qarşılaşdığı sosial, pedaqoji və psixoloji səpkidə yaranan uyğunsuzluqlar və uğursuzluqlardır.

Sosial-pedaqoji və psixoloji sahədə araşdırmalar aparan ən nüfuzlu tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, sosiallaşma prosesində fəal başlanğıc cəmiyyətə məxsusdur. Cəmiyyət o zaman inkişaf edə bilər ki, onun üzvləri arasında əhəmiyyətli dərəcədə eyniyyət olsun. Cəmiyyət tarixən can atmışdır ki, üzvlərini özünəyğun formalaşdırınsın. Bu zəmində insanın sosiallaşması prosesində cəmiyyət prioritet səviyyə əldə edir. Cəmiyyətin sosiallaşdırma təsirləri bilavasitə insana istiqamətlənmişdir. Sosiallaşma zamanı həm obyekt, həm də subyekt kontekstində insan

daxili ziddiyyətlərin fasiləsiz mübarizəsi və inkişafi ilə yaşayır. Əgər insan cəmiyyətin sosial reallıqlarına səmərəli adaptasiya olunursa, özünütəsdiq və özünüreallaşdırma prosesində qarşıya çıxan problemləri həll edə bilirsə, onda sosiallaşmanın uğurla davam etdiyi barədə fikirlər irəli sürmək olar.

Sosiallaşma prosesinin parametrləri cəmiyyətlə birbaşa əlaqəlidir. Çünkü cəmiyyət milyonlarla fəaliyyət və davranış modellərinin ahəngdar məcmusundan ibarətdir. Cəmiyyətə yeni daxil olmuş, sosiallaşmağa yenicə başlamış hər bir şəxs müəyyən mənada, öz istək və canatmaları, özünütəsdiq cəhdləri ilə cəmiyyətlə qarşıdurma vəziyyətində olur. Sonra insan idraki gücü, sosiallaşmada ona kömək edən qüvvələrin səyi ilə, ətrafdakıların mənafeyinə qarşı yönəlmış müəyyən istəklərini buxovalayaraq cəmiyyətə adaptasiya olunur. İstənilən halda şəxsiyyətin cəmiyyətlə sona kimi həll olunmamış konfliktləri mövcudluğun qoruyur. Adaptasiya prosesində sosial-psixoloji balansın yaradılmasına imkan verən şərait və üsullar məqbul hesab olunur. Həmin imkanların ən optimal səviyyəsi ailənin sosial, psixoloji və pedaqoji funksiyalarında birləşir.

Bəşəriyyətin inkişaf yolunun öyrənilməsi təsdiq edir ki, ailə böyükən nəslin əvəzsiz tərbiyə ocağıdır, heç bir sosial təsisat ailənin tərbiyəvi funksiyalarını ondan daha yaxşı yerinə yetirməyə qadir deyildir. İnsanların təbii mövcudluğunu və cəmiyyətin demoqrafik səviyyəsinin balanslaşdırmasını təmin edən ailə həm də insan faktorunun həyat tərzinə, yaşamaq üsullarına ilkin istiqamət və başlanğıc verir.

İnsan ailədə dünyaya göz açır, onun qarşılaşdığı ilk münasibətlər sistemi ailədə formalasılır. İnsanın sosiallaşmasında ailənin imkanları hüdudsuzdur. Ailə institutu sosiallaşma prosesində insanla cəmiyyət arasında möhkəm sosial-psixoloji həlqə yaradır. Bu mənada ailə, insanla cəmiyyət arasında keçilməz sədləri daim bərpa edir və yeri gələndə sosiallaşma aktının uğurla baş verməsi naminə yaranan sosial, psixoloji və pedaqoji problemlərin müvəffəqiyyətli həllini yerinə yetirir. Sosiallaşma prosesində ailə-cəmiyyət “dialogunun” sosial-psixoloji təqdimatının aşağıdakı sxem formasında tərtibi daha məqsədə uyğun sayıla bilər.

cəmiyyət

Ata

obyekt-

cəmiyyət qardaş övlad bacı cəmiyyət

Ana

Cəmiyyət

Sosiallaşma faktorlarını göstərən qrafikin təsviri ailədaxili münasibətlər şəraitində insan amilində cəmiyyətdən əzx olunan ictimai dəyərlər kompleksini əks etdirir. Həmin dəyərlər sxemdən məlum olduğu kimi, insana sosial iş agentləri vasitəsilə çatdırılır. Sosial iş sahəsində agentlərin gördüyü işi ailədaxili münas-

bətlər şəraitində sosiallaşmanın icraçıları— ailə üzvləri həyata keçirir. Onlar nuklear ailə nümunəsində valideynlər, qardaş və bacılar sayılır. Ailə üzvlərinin hər biri uşağın sosiallaşma prosesində iştirak dərəcəsinə, əhəmiyyətliliyinə görə, qarşılıqlı təsir üsullarına və istiqamətinə, fəaliyyətinin səmərəliliyinə, istifadə edilən vasitələrə görə fərqli mövqeyə malikdirlər.

Ailədə böyükən hər bir uşaq yaş dövrünə, mənsub olduğu ailə mühitinə uyğun sosiallaşma vasitələri ilə qarşılaşır. Bunlar sayca çoxdur, bir qismi universal, digər qismi isə spesifik səciyyə daşıyır. İnsan faktorunun məişət və gigiyenik vərdişlərinin formalasdırılması, onu əhatə edən maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri, danişiq və ünsiyyət etiketləri, nitq üslubları, ona istiqamətlənmiş rəğbətləndirmə və cəzalandırma metodları, həmyaşlılar qrupu, təhsil, tərbiyə təşkilatları, qonşular, təmasda olduğu, sevdiyi və sevmədiyi insanlar və s. sosiallaşma vasitələridir.

Qeyd etdikimiz sosiallaşma vasitələrinin ailədaxili münasibətlər sistemində nə dərəcədə rəngarəng sosial-psixoloji fon yarada bilməsini təsəvvür etmək elə də çətin deyil. Bu tendensiya xüsusi tədqiqatlar aparmaqla geniş şəkildə araşdırılsa daha səmərəli fayda verəcəkdir. Məhz həmin səbəblərdən biz məqalənin tədqiqini məhdud dairədə - nuklear ailə nümunəsində araşdırmağı məqsədəməvafiq hesab etdik.

Sxematik formada tərtibatın sosial, psixoloji və pedaqoji mahiyyəti cəmiyyətin sosial xarakteristikasının müəyyənləşməsinin ailə nümunəsində təqdim olunmasıdır. İctimai həyatın, cəmiyyətin bütün mütərəqqi cəhətləri, inkişaf meyilləri, çətinlikləri, problem və ziddiyyətləri ailədə təcəssüm olunur. Eyni zamanda, ailə cəmiyyətin bütün keyfiyyət proseslərinə, sosiál-iqtisadi kəmiyyət göstəricilərinə təsir göstərmə qüdrətini özündə birləşdirir. Ailə

cəmiyyətin “təkrar istehsalını” həyata keçirir, insan nəslinin, yer üzərində zəruri olan insan həyatının davam etməsini şərtləndirir.

Tərtib etdiyimiz sxemdən məlum olduğu kimi, cəmiyyət ailə institutuna onun üzvləri vasitəsilə təsir göstərir. Ailənin hər bir üzvü öz növbəsində xarici mühitdən daxili mühitə ictimai dəyərlərin daşımıası ilə məşğuldur. Bu proses hissələnməz formalarla təzahür olunsa da, ailə üzvləri cəmiyyətdə müxtəlif səviyyələrdən ictimai dəyərlərin mədaxil və məxaric tendensiyasını reallaşdırır. Proses ailə üzvlərinin biososial funksiyası daxilində baş verir. Biososial funksiyanın dərk edilməsini cəmiyyətin artan sosial sıfarişləri şərtləndirir. İctimai münasibətlər sistemində yaranan sosial-psixoloji tələbatlar ailə üzvlərinin ünsiyyət tələbatı kontekstində şərh olunur. Həmin tələbatlar insan faktorunun sosial mahiyyətindən törəyir. Buna görə də, ailədən kənarda, müxtəlif fəaliyyət sahələrində təzahür olunan ünsiyyət tələbatının mütəmadi ödənilməməsi, yaxud bu tələbatın müəyyən səbəblərlə (vaxt məhdudiyyətini bəhanə etməklə intensiv iş rejiminin tələb olunması) bağlı sıxışdırıllaraq şüuraltı sahəyə keçirilməsi şəxsiyyətin strukturunda ciddi mənfi fon yaratmaqla onun daxilində sağalmaz sosial-psixoloji pozuntular yaradır. Cəmiyyətdə mövcud münasibətlər sistemində yaranan ictimai dəyərlər kompleksinin ailə institutuna istiqamətləndiyi şəraitdə normal sosial inkişaf perspektivləri düşünməyən, müntəzəm tənzim olunmuş ünsiyyət əlaqələri yarada bilməyən və ictimai dəyərlər fonunda sosiallaşmanın yuxarı səviyyəsindən məhrum olmuş insanlar bir qayda olaraq, qeyri-sağlam, antisosial həyat tərzi keçirəcəklər. Qeyri-sağlam həyat tərzi davam edib dərinləşdikcə, insan şəxsiyyət keyfiyyətlərini tədricən itirir, tənəzzülə uğrayır, onun biososial funksiyalarının sosial sferası dara-lır. Əgər cəmiyyətdən ailəyə asosial cəhətlər

axınının qarşısı vaxtında alınmasa, yaxud əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədilməsə, onda ailənin potensial imkanları vurulan ilk zərbədən qeyri-şərtsiz böhran səviyyəsinə enəcəkdir.

Sosial-pedaqoji tədqiqatlar dəfələrlə sübut etmişdir ki, uşaqların ilk davranış normalarını, ünsiyyət potensialının zəruri elementlərini ailədə qazanır. Ailənin yuxarıda sadalanan və qısa xarakterizə olunan funksiyalarının sırasına ictimai davranış modelinin də əlavə olunması vacibdir. Səbəb ondan ibarətdir ki, ailənin cəmiyyətlə birbaşa əlaqə faktorlarının yalnız ictimai davranış nümunələri vasitəsilə sadalandığı şəraitdə ailənin sosiallaşdırıcı funksiyaları barədə geniş şərhə keçmək mümkün olacaq. Cəmiyyətlə birbaşa əlaqə faktorlarından hər hansı birinin dağıılması və ya subyekt tərəfindən fəallığına maneələr tərədiləməsi ailənin sosial-psixoloji tənəzzülü ilə nəticələnə bilər. Ailədə yeni övladın dünyaya göz açdığı gündən ona qarşı emosional yaxınlıq təmin olunmursa, sosiallaşma aktının lazımı səviyyədə baş tutması haqqında söz açmaq çox çətin olur. Çünkü emosional yaxınlıq yaranan münasibətlərin ilkin rüşeymlərini özündə əks etdirir. Sosiallaşma prosesində böhran təhlükəsinin ilkin əlamətlərinin təzahürü məhz emosional münasibətlərin zəifləməsində ifadə olunur. Emosional münasibətlər sosiallaşma aktının mühüm qəbul olunan şərti kimi sosial-psixoloji uyarlıq, xoşduyğulu hislərin anlaşılması və qəbul edilməsi səviyyəsində ən kövrək və zərif sosial əlaqələdir. Ailəyə qarşı daxildən və xaricdən yönələn mənfi ictimai təsirlər məhz ailə-daxili münasibətlərin incə həlqəsi sayılan valideyn-övlad münasibətlərinin emosional sferasını ilk zərbədən dağıdır. Bundan sonra ailənin ümumi münasibətlər sferasında yaranan uyğunsuzluqlar sosiallaşma aktının reallaşmasında keçilməz uçurumlar yaradır. Belə vəziyyətlərdə ailədə daxili münasibət-

lər, adət olunmuş birgə həyat tərzi ictimai tənədən çəkinərək onun üzvləri tərəfindən qorunur və davam etdirilir. Valideynlər ailədə qarşılıqlı münasibətləri gərginləşdirməməkdən ötrü əksər hallarda qapalı qanunlar yaradır və qohumların xəbər tutmaması üçün müxtəlif bəhanələr uydururlar. Ən əsası, ictimai məzəmmətdən uzaq olmaq və ailədaxili sirri “yaymamaq” üçün övladlarını müxtəlif maddi vədlər vasitəsilə “susdururlar”. Ailə başçısı olaraq xoşagəlməz vəziyyətdən çıxış yolunu maddi vədlərdə axtaran valideynlər nəzərə almırlar ki, övladların formalasaraq cəmiyyətin sağlam üzvünə çəvrilməsi yolunda buraxdıqları sosial-pedaqoji səhvləri bir az da dərinləşdirirlər. Övlad tərbiyəsində, onun sosiallaşmasında yaranan uçurumun valideyn tərəfindən dərinləşdirilməsi bağışlanılmaz pedaqoji nöqsan hesab olunur.

Ailədaxili münasibətlər şəraitində sosial-psixoloji uyarlığa, xoşduyğulu emosionallığa səy göstərilməsə, yəni sosiallaşmanın tənəzzülü dayandırılmasa, belə vəziyyətlərdə sosiallaşma aktının reallaşmasında böhran halları meydana çıxacaq. Əksər hallarda belə faktlarla rastlaşıraq ki, ailədaxili münasibətlərin sosial harmoniyasında böhranlı vəziyyətlər yarandıqdan sonra valideynlər çıxış yolu axtarmağa cəhd göstərirlər. Bu sahədə çalışan mütəxəssislərə tez-tez müraciət etməklə yeni perspektivlərin əldə olunmasına çalışırlar.

Ailənin mürəkkəb və rəngarəng tipologiyasının təhlili təsdiq edir ki, şəxsiyyətin sosiallaşmasında ailə mərhələsi kifayət qədər sosial faktorlarla və ziddiyətlərlə doludur.

Bəşəriyyətin inkişafının müasir mərhələsində elmi-texniki tərəqqinin və texnoloji sıçrayışların baş verməsi ailədaxilində sosiallaşmanı qarşılıqlı münasibətlər sferasından daha çox internet resursları vasitəsi ilə yaranan virtual münasibətlər

axınına qoşur. İndiki gənclərin sosial şəbəkələrdəki fəallığı müxtəlif, rəngarəng və müvazinətsiz olmaqla, heç bir sərhədi etik sədd kimi qəbul etməyən münasibətlər şəbəkəsi formasında təzahür olunur. Buna müvafiq olaraq, virtual əlaqələrdə əxz olunan keyfiyyətlər gənclərin psixologiyasında sosial iradənin istinad nöqtəsini elə möhkəmləndirir ki, bu tendensiya cəmiyyətdə ailənin sosial statusunun zəifləməsi ilə nəticələnir. Nəticədə, ailədaxili münasibətlərdə baş verən səngimələr ailənin tarixin sınağında dəfələrlə uğurlar qazanan ənənəvi və klassik funksiyalarının bir çoxunu parçalayır, hüdudsuz internet resursları arasında əridib yox edir. Düşünürük ki, bu məsələlərə vaxtında diqqət yetirilməməsi böyükən nəslin sosiallaşmasında sağalmaz fəsadların əmələ gəlməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Ailədaxili münasibətlər şəraitində sosiallaşma həm də ailənin sosial-iqtisadi durumu ilə xarakterizə olunur. Maddi rifah halının aşağı olduğu ailələrin qarşılıqlı münasibətlərində, adətən, qəddarlıq, aqressivlik, fiziki zorakılıq hallarının sayı artır. Sosial-psixoloji uğursuzluğa görə ailələrin statistikası təsdiq edir ki, bu prosesdə əsas səbəb ilkin yaranan münasibətlərin düzgün qurulmamasıdır. Sosial-psixoloji uyarlıq elə təmin olunmalıdır ki, ailədə böyükən uşaqların valideynlərin maddi vəziyyətini sezməməli və maddi durumu qarşılıqlı münasibətlərin ölçü meyari səviyyəsində qəbul etməlidir. Valideynlər, əsasən, bu cəhətə diqqət yetirməlidirlər, ona görə ki, əgər ailədə maddi vəziyyətlə həmahəng davranış modeli formalasarsa, bunun gələcəkdə çox ciddi sosial-psixoloji fəsadları üzə çıxacaqdır. Sosial-iqtisadi meyarlarla davranış nümunələrinin təyini ailədə maddi vəziyyəti kifayət qədər təmin olunmuş övladların da sosiallaşmasında uğursuzluqlar yarada bilir. Əgər bəzi valideynlər fikirləşirlərsə övladın sifarişlərinə uyğun onun maddi təminatının

dərhal, qeyri-şərtsiz yerinə yetirilməsi nəticədə uşağın sosiallaşmasını arzuolunan səviyyədə reallaşdırar, həmin valideynlər çox böyük pedaqoji xətaya yol verirlər. Çünkü maddi tələbatların yerli-yersiz ödənilməsi tendensiyası uşağı bütün hallarda sosial-pedaqoji uğursuzluğa sürükləyir.

Məsələnin digər tərəfində ailədaxili münasibətlərdə övladların hislərinə, emosiyalarına zidd yanaşma modellərinin araşdırılması durur. Sosial-psixologiyada ailədaxili münasibətlərin emosional təzahür formaları, övladların keçirdiyi hislər onların daxili aləmində sosial-psixoloji dəyişikliklərin baş verməsi konteksti kimi xarakterizə olunur (7). Övladın kənar mühitdə qazandığı ictimai dəyərlər kompleksini ailədaxili davranışında təzahür etdirməsi əksər hallarda valideynlərin etirazına səbəb olur. Belə hallarda, valideynlər yeni davranış modelinə müəyyən münasibət nümayiş etdirirlər: bəyənirlər, bəyənmirlər, loyal yanaşırlar və ya aqressiv tərzdə qiymətləndirirlər və s. Valideynlərin və ya ailənin digər üzvlərinin məsələyə belə münasibəti həmin uşağın emosional aləmində xoş hislərdən, yaxud əksinə, uşağı hansısa sosial dəyərdən imtina etməyə vadar edə bilər. Qəbulolunan vəziyyətdə ictimai dəyərlər ailənin şəxsi dəyərlər kompleksinə çevrilərək ailəni cəmiyyətə transformasiya edir. Bu prosesdə ailə üzvlərinin cəmiyyətin sosial tələbatlarına adaptasiyası labüb şərtə çevrilir. Ailə üzvlərinin müəyyən dəyərlər sisteminə tədricən yiyələnməsi, yaxud ondan imtina edib, yaxa qurtarması şəraitində baş verən sosiallaşma, bu prosesin nə qədər mürəkkəb və çoxmərhələli proses olduğunu bir daha təsdiqləyir. Buna görə də sosiallaşma aktının yalnız qarşılıqlı münasibətlər kontekstində reallaşması faktı bütün hallarda qəbulolunan elmi nəticədir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlara əsasən belə bir qənaətə gələ bilərik ki,

ailədaxili münasibətlərdə baş verən sosial-psixoloji dəyişikliklər ilkin olaraq uşağın keçirdiyi psixoloji hislərin dərinliyində öz dolğun ifadəsini tapır. Yalnız qarşılıqlı münasibətlər şəraitində insan psixologiyasında daxili oyanma prosesləri əmələ gəlir ki, bu da öz növbəsində böyük yarımkürələrin qabığı üzrə yayılır və oradan da qabiqaltı mərkəzə keçir. Beyin böyük yarımkürələri qabığından aşağıda yerləşən şöbələrdə orqanizmin fizioloji fəaliyyətini tənzim edən müxtəlif mərkəzlər (tənəffüs, ürək-damar, həzm, ifrazat və s.) vardır. Bu baxımdan, qabiqaltı mərkəzlərin oyanması bir sıra daxili funksiyaların sosial-psixoloji və fizioloji cəhətlərinin hərəkətə gəlməsi ilə nəticələnir. Aqressiv yanaşma şəraitində bəzən uşaqların psixologiyasında hiss və həyəcanın keçirilməsi adrenalinin artmasına, tənəffüs ritminin (uşaq bəzən həyəcandan boğulur, ağır və qırıq-qırıq nəfəs alır) və ürək-damar fəaliyyətinin (ürək sanki dayanır və ya intensiv çırpınır) dəyişməsinə, orqanizmin ayrı-ayrı hissələrinin qan ilə təchizinin harmoniyasının pozulmasına (bəzən xəcalətdən uşağın sıfəti qızarır, qorxudan saralır), uşaqla ifrazat vəzilərinin fəaliyyətinin pozulmasına (dərddən uşaq xəlvət yerə çəkilərək ağlayır, təşvişdən boğazı quruyur, qorxudan onu "soyuq" tər basır, sidik ifrazi qeyri-iradi baş verir, iştahası pozulur və s.) və s. sosial-psixoloji və anatomi-fizioloji fəsadların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Göründüyü kimi, qarşılıqlı münasibətlərin təsir sferası insan psixologiyasının bütün laylarında möhkəm yer tutaraq dövrlənir və yenidən onun davranış nümunələrində üzə çıxır. Buna görə də, nəinki ailədaxili münasibətlərin ümumi məzmununda, hətta hər bir məqamda, yaranan ayrı-ayrı şəraitlərdə uşağa yanaşma tərzinin sosial-psixoloji normaları gözlənilməlidir. Çünkü uşaq həm məktəbəqədər, həm də

məktəbdə təhsil aldığı dövrlərdə məhz ailədə qazandığı ilkin münasibətlər sisteminin “daşıyıcısı” funksiyasını yerinə yetirir. Bu mənada əgər məktəbdə müxtəlif nəsil-lərin nümayəndələri vasitəsilə yaranan münasibətlər sisteminin təhlilinə çalışsaq, onu deyə bilərik ki, cəmiyyətdə mövcud münasibətlər sisteminin ilkin təzahürləri məhz məktəb mühitində yaranır. Deməli, məktəbdə sosial, psixoloji və pedaqoji işlər məqsədönlü aparılsa, nəticədə biz ailə ilə məktəb arasında keçilməz sədlərin bərpasına nail ola bilərik. Belə olduğu halda məktəb mühitinə yenicə qədəm qoyan hər bir şagird fundamental biliklərə yiyələnməklə yanaşı, sağlam münasibətlər sistemində uğurlu sosi-allاشma yolu keçərək vətənimizə, xalqımıza layiqli övladlar kimi yetişəcəklər. Əgər biz anatomik-fizioloji və sosial-psixoloji cəhətdən sağlam, geniş elmi dünyagörüşə malik, torpağını sevən, vətənini dünyada layiqincə təmsil etməyə qadir olan vətəndaşlar yetişdirmək istəyiriksə, ilk növbədə, ailədə övladlarımızı sağlam sosial, pedaqoji və psixoloji mühitdə yetişdirməyə çalışmalıyıq.

Rəyçi: prof. Ə.Ağayev

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə., Rzayeva Y. və b. Sosial pedagogika. Bakı, 2008.
2. Abdulov R. Məktəbdə sosial pedaqoji işin əsasları. Bakı, 2005.
3. Əlizadə Ə., Bayramov Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
4. Əlizadə H. Sosial pedaqogikanın aktual məsələləri. Bakı, 1998.
5. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 2014.
6. Mehrabov A. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, 2010.
7. Мудрик А. Социальная педагогика. Москва, 2002.

8. Mayers D. Psixoloqiya. Minsk, 2001.
9. Столяренко Л. Педагогический психология. Феникс, 2000.
10. Seyidov S., Həmzəyev M. Ümumi psixologiya. Bakı: YYSQ, 2014.

С.Джафаров

Социально-психологические и педагогические требования, дающиеся формированию внутри семейных отношений

Резюме

Статье посвящена в условиях внутрисемейных отношений данные социально психологические и педагогические требования в тенденции формирования личности. В статье анализирована социализирование акт личности на основе модели поведения членов семьи и выпущена на основе разных социально, психологических и педагогических норм и приближение к человеческому фактору.

S.Jafarov

Social, pedagogical ahd psychological demands given to the formation of personality in the system of interfamily attitude

Summary

The article deals with the social, pedagogical ahd psychological demands given to the tendencies forming personality in the statement of interfamily attitude. The socialization of personality on the base of behaviour models of anti family members has been analyzed and different social, pedagogical ahd psychological norms of the approaching manner to a human factor have been explained.

MODELLƏŞDİRMƏ VƏ ONUN ELMİ İDRAKDA ROLU

Əziz Məmmədov,
*Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

Rüxsarə Səmədova,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: modelləşdirmə, ekstrapolyasiya, analogiya, idrak, funksiya.

Ключевые слова: моделирование, экстраполяция, аналогия, познание, функция.

Key words: modeling, extrapolation, analogy, cognition, function.

Modelləşdirmə elmin yeni nailiyyəti deyildir, onun tarixi min illəri əhatə edir. Tibb elminin banisi sayılan Hipokrat hələ 2500 il bundan əvvəl insan gözünü öyrənmək və ondakı xəstəlikləri müalicə etmək məqsədilə öküz gözündən bir model kimi istifadə etmişdi. Model və modelləşdirmənin əhəmiyyəti haqqında ilk sadəlövh təsəvvürlər Yaxın və Orta Şərqi mütəfəkkirlərinin elmi yaradıcılığı üçün də səciyyəvi olmuşdur. İbn Sina, Əl Biruni, N.Tusi, Uluqbəy kimi böyük elm dühələri dünyadan elmi mənzərəsinin yaradılmasında modelləşdirmənin əhəmiyyətini sezmiş və özlərinin təbii-elmi və fəlsəfi görüşlərini müəyyən modellər əsasında formulə etməyə çalışmışlar. Canlı aləmin vəhdəti ideyasından çıxış edən İbn Sina öz elmi axtarışlarında heyvan orqanizmindən insanın daxili bədən üzvlərini öyrənmək üçün model kimi istifadə etmişdir.

Azərbaycan xalqının görkəmli alimi Nəsiməddin Tusi astronomiya və riyaziyyat sahəsindəki tədqiqatları ilə dünya elmində özünə əbədi və ölməz şöhrət qazanmışdır. Onun 1259-cu ildə təsis etdiyi Marağa rəsədxanası ulduzlar aləmi haqqında insan biliklərini xeyli zənginləşdirmişdir. Yaşadığı

Orta əsrlərdə modelləşdirmə metodunun bütün üstünlüklerinə bələd olmasa da, N.Tusi belə bir sadə həqiqəti dərk etmişdi ki, idrakı müəyyən çətinliklərlə bağlı olan səma cisimlərini, göy cisimlərini yalnız müəyyən yaxınlaşmalar, xüsusi modellər əsasında öyrənmək olar. Bu böyük alimin hələ yeddi əsr bundan əvvəl tərtib etdiyi və sonralar Avropa alimləri və səyyahları tərəfindən yüksək qiymətləndirilən riyazi hesablamaları, astronomik cədvəlləri, coğrafi xəritələri maddi və ideal modellərin elementlərini ehtiva edən modellərdən başqa bir şey olmayışdır. Lakin tarixən qədim olmasına baxmayaraq, bu metod yalnız bizim zəmanəmizdə mühüm metodoloji və evristik əhəmiyyət qazanaraq təbii və fəlsəfi tədqiqatların predmetinə çevrilmişdir. Elektronika və kibernetikanın inkişafı ilə əlaqədar inqilabi əvəliliyə məruz qalan bu metodun elmin müxtəlif sahələrinə intensiv tətbiqi bir tərəfdən, elmi idrakın inkişaf xüsusiyyətləri ilə şərtlənirsə, digər tərəfdən, modelləşdirmənin özünəməxsusluğundan, ən başlıcası isə onun universallığından irəli gəlir.

Elmi idrak metodу olmaq etibarilə modelləşdirmə insanın cisim və hadisələrin oxşar xassə və əlamətlərindən abstraksiya

etmək və onların müəyyən münasibətlərini yarada bilmək qabiliyyətinə əsaslanır. Bu isə cisimlərin bəzi xassələrini bilavasitə deyil, dolayı yolla, baxılan cismə oxşar olub, lakin ona nisbətən daha asan tədqiq olunan cisimlər vasitəsilə tədqiq etməyə imkan verir. Modelləşdirmə elə bir elmi tədqiqat üsuludur ki, onun köməyi ilə bir prosesi öyrənməklə tədqiqi bilavasitə çətin olan başqa bir prosesin xarakteri və mahiyyəti haqqında analogi fikir yürüdülür [1; 2; 3, s.19]. Müəyyən miqyaslarda planetimizin bir hissəsini və ya bütövlükdə Yer kürəsini təsvir edən coğrafi və topoqrafik xəritələr, qlobuslar modelə sadə və əyani misal ola bilər. Moleküllərin tərkibini və strukturunu təsvir edən kimyəvi düsturlar da xüsusi növ modellərdir. Hazırda fizikanın, xüsusilə kvant mexanikasının, riyaziyyatın, riyazi məntiqin, kibernetikanın, biologianın inkişafı ilə əlaqədar olaraq modelləşdirmə metodu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Modelləşdirmə metodu öz məzmununa görə analogiya metoduna çox yaxındır. Hətta müasir tədqiqatçılar içərisində bu metodları eyniləşdirib, modelləşdirməni analogiyanın xüsusi növü hesab edənlər də vardır [4]. Halbuki modelləşdirmə və analogiya metodlarının tanınmış tədqiqatçıları (məs. M.Xless, B.Kennedi, K.Y.Batorov və b.) onların eyniləşdirilməsi əleyhinə çıxaraq, bu metodların fərqləndiyini söyləyirlər [4, s.171-205]. B.Kennedi bu münasibətlə yazır ki, analogiya model deyildir, model analogiya ilə eyniləşdirilməməlidir. B.Kennedinin fikrinə qüvvət olaraq bildirmək istərdik ki, tədqiqat obyekti ilə onun modeli arasında sözün tam mənasında analogiya yaratmaq mümkün olmadığından modelləşdirmə vasitəsilə qazanılan elmi bilikləri də mütləq həqiqət saymaq olmaz. Lakin qeyri-məqbul sayıla biləcək bu cəhətinə baxmayaraq modelləşdirmə metodu müasir empirik və nəzəri tədqiqatlarda müstəsna rol oynayır.

Həqiqətən, model vasitəsilə elə bilik qazanmaq, fərziyyə və mülahizələr quraşdırmaq müümkündür ki, bunların idrak obyektinin tədqiqindən bilavasitə əldə edilməsi ya xeyli çətin, ya da, ümumiyyətlə, heç mümkün olmur. Aralarındaki zahiri oxşarlığa baxmayıraq, heç də hər cür analogiya modelləşdirmə deyildir. Fəlsəfi ədəbiyyatda modelləşdirmə ilə analogiyanın fərqi belə müəyyən edilir: “...müxtəlif obyektlərin analogiyasını yaradarkən onlardan birinin digərinin bənzəri kimi tədqiq olunduğu və onlardan biri haqqında qazanılan biliyin əsasında digəri haqqında da zəruri nəticələr çıxarmaq mümkün olan bütün hallarda biz modelləşdirmə ilə iş görürük”.

Modelləşdirmə metodunun elmi idrakda rolunu və yerini aydınlaşdırmaq üçün biz daha ümumi olan başqa bir məsələni – elmi tədqiqatda idrak vasitəsinin rolunu aydınlaşdırmağa çalışaq.

Əgər desək ki, elmi tərəqqi həmişə idrak vasitələrinin tərəqqisi ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur, bu, heç də mübaliğə olmaz. Həm də elmin inkişafının ilkin və orta dövrlərində o qədər də qabarlıq nəzərə çarpmayan bu meyil hazırda daha aydın görünməkdədir.

Lakin bəşəriyyətin bilavasitə idrak vasitəsilə qazandığı bilik həmişə cüzi və səthi olmuşdur. Buna görə də yalnız idrak obyekti ilə idrak subyekti kimi iki komponenti ehtiva edən, bilavasitə idrak ilə müqayisədə idrak obyekti ilə idrak subyekti arasında yerləşən və onların qarşılıqlı təsirini təmin edən üçüncü bir komponenti də ehtiva edən bilavasitə idrak daha səmərəli olmuşdur.

İdrak prosesinin insanı əhatə edən aləm haqqında elmi məlumatları xeyli zənginləşdirən bu üçüncü komponentini tədqiqatçının idrak obyektinin qanuna uyğunluqlarını və xassələrini öyrənmək məqsədilə özü ilə idrak obyekti arasında

yerləşdirdiyi bütün təbii və süni şeylər təşkil edir. Teleskop, mikroskop, radioaktiv izotop, müxtəlif zondlar, rentgen aparatları və s. bu qəbildəndir. İdrakın obyekti ilə onun subyekti arasında yerləşən, idrak obyektinin bilavasitə idrakda aşkar edilə bilməyən daha dərin xassələrini və əlamətlərini müəyyən etməyə imkan verən bu cisimlər sistemi idrak vasitələri adlanır.

İdrak prosesinin klassik sxeminin təhlili göstərir ki, insanın idrakı fəaliyyətinin səmərəliliyini iki yolla artırmaq olar: əvvəla, idrak prosesində istifadə olunan təbii imkanları qüvvətləndirmək yolu ilə, ikincisi, idrak obyekti ona nisbətən müəyyən üstünlüyü malik digər obyektlə əvəz etmək yolu ilə. Birinci yola yeni cihazların yaradılması, ikinci yola isə idrakda modellərdən istifadə edilməsi aiddir.

Qeyd edək ki, elmi tədqiqatda hər iki aralıq vasitədən – cihaz və modellərdən eyni zamanda istifadə edilməsi heç də vacib deyil: elmi tədqiqatda bu həlqələrdən, adətən, biri iştirak etmir. Lakin idrak prosesində hər iki vasitənin birləşmiş məziyyətindən istifadə edilməsi prosesin elmi səmərəliliyini xeyli artırır. Buna görə də, bilavasitə idrakla müqayisədə bilavasitə idrak bir sıra üstünlüklərə malikdir. İdrak vasitələri insana bilavasitə məlum olmayan obyektləri və onların xassələrini dərk etməyə, idrak prosesini sürətləndirməyə, sürətlə dəyişən obyektin dərkinə nail olmağa, obyektin halının qiymətləndirilməsində yol verilə biləcək qeyri-obyektivliyi aradan qaldırmağa, insanın öz fiziki, hissi və fikri imkanlarından qənaətlə və səmərəli istifadə etməsinə imkan verir. İdrak vasitəsi kimi həm təbii, həm süni mənşəli obyektlərdən istifadə olunur.

İdrak vasitəsinə verdiyimiz bu qısa qneseoloji xarakteristika modelləşdirmə metodunun sistem – struktur təhlilinə keçməyə imkan yaradır.

Modelləşdirmə metodunun əsasını model təşkil edir. Model – idrak obyekti əvəz edən və onun haqqında əlavə informasiya mənbəyi rolunu oynayan maddi və ideal sistemlərdir. Professor V.A.Ştoff modelə tərif verərək yazar ki, “model – fikrən təsəvvür olunan və ya maddi formada realizə olunan elə sistemdir ki, o, tədqiqat obyekti əks etdirmək və ya onu yenidən hasil etməklə onu əvəz edir və bu sistemin öyrənilməsi obyekti haqqında əlavə məlumatlar əldə etməyə imkan verir”.

Modelə verilən bu tərifdən aydın görünür ki, model elmi idrak vasitəsi olub, obyektin dərk olunmasının universal metod olmaq etibarilə modelləşdirmədən ayrılmazdır.

İdrak obyekti yenidən hasil edən və ya onu əks etdirən model maddi və ya ideal sistem olmaq etibarilə əks etdirdiyi obyektlə uyğunluq münasibətində olur. Modelin xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

- modellə modelləşdirilən obyekt – orijinal arasında hökmən uyğunluq münasibəti olmalıdır;
- model idrak prosesində öyrənilən obyekti əvəz etməklə özü bilavasitə tədqiqat predmeti ola bilər;
- model idrak obyektiinin dərk olunmasına imkan yaratmaqla, əslində özü idrakın özünəməxsus vasitəsinə çevrilir;
- modelləşdirmə prosesində model idrak obyekti haqqında həqiqi informasiya verməyə qabildir;
- model, modelləşdirilən obyekti maddi və ya ideal formada yenidən hasil etməyə qabildir;
- model, modelləşdirmə prosesində əldə edilən informasiyaları modelləşdirilən obyektkə köçürməyə imkan verir [5, s.129].

İdrak prosesində və elmin müxtəlif sahələrində müxtəlif modellərdən istifadə olunur. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq modelləri müxtəlif prinsiplərə

görə təsnif etmək olar. Bu prinsiplərdən ən ümumi olanları bunlardır: a) modellərin idrak prosesində hansı məqsədlə istifadə olunmasına görə təsnifatı; b) modellərin orijinal haqqında informasiyanın onlarda yenidən hasil edilməsinin dərəcəsinə görə təsnifatı; c) modellərin, onların yaradılmasında insanın iştirak dərəcəsinə görə təsnifatı. Bu prinsiplərə uyğun olaraq modelləri üç böyük qrupa ayıırlar: 1) maddi və ideal modellər; 2) evristik və didaktik modellər; 3) təbii və sünü modellər. Modellərin müxtəlif prinsiplərə görə təsnifatını yaxından nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, göstərilən qrupların tərkibindəki modellər arasındaki sərhəd mütləq deyildir, aralıq sahələr vasitəsilə modellərin əks növlərinin bir-birinə keçidi tamamilə mümkündür.

Maddi modellərə ağaç, metal, şüşə, elektromaqnit sahəsi və digər maddi cisimlərdə təcəssüm tapan modellər daxildir. Bu modellər insan tərəfindən yaradılsa da, onlar obyektiv surətdə, insandan və onun şürurundan kənardə mövcuddur. Lakin idrak obyektiini təsvir edə bilməsi üçün maddi model bu obyektiin ya strukturunu, ya da müəyyən xassəsini, məsələn, tutaq ki, fiziki təbiətini, həndəsi oxşarlığını izomorfizm prinsipi əsasında özündə qoruyub saxlamalıdır. Tədqiq olunan proseslərin strukturunu, xarakterini, mahiyyətini öyrənməyə imkan verən maddi modellər bəzən öyrənilən obyektiin özünün hazırlandığı materialdan hazırlanalar da, onlar əksər hallarda obyektlə fiziki eynilik təşkil etməyib, eyni riyazi tənliklərlə təsvir olunan xalis funksional analogiya əsasında yaradılırlar.

İdeal, xəyali modellər isə öz növbəsində dörd əsas qrupa bölünürlər: 1) əyani-obrazlı modellər; 2) işarə modelləri; 3) riyazi modellər; 4) nəzəri modellər. İdeal model haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün biz hər model qrupunu ayrı-ayrılıqla

nəzərdən keçirək.

Əyani-obrazlı modelləri səciyyələndirən başlıca əlamət budur ki, onlar model ilə modelləşdirilən obyekt arasında fəza, hərəkət və digər oxşar əlamətlər əsasında qurulurlar. Obrazlı modellərə misal olaraq fizikada Hüygens, Fizo, Füko tərəfindən təklif olunmuş efir modellərini, atomun Demokrit, Tomson, Rezerford, Bor modellərini, molekulların struktur və fəza modelərini, müxtəlif qaz modellərini, o cümlədən ideal qaz modelini və s. göstərmək olar.

Elektrik cərəyanının kəsilməz maye axınına bənzədilməsi də ideal modelə misal ola bilər. Məlumdur ki, vahid zamanda borunun en kəsiyindən keçən mayenin həcmi axın sürətindən, başqa sözlə, baxılan sahədəki hündürlüklər fərqindən asılı olduğu kimi, elektrik dövrəsindəki cərəyan şiddəti də naqilin gərginliyindən, onun uclarındakı potensiallar fərqindən asılıdır. Maksvell elektromaqnit nəzəriyyəsini yaradarkən ideal modelin məhz bu formasından istifadə etmişdir. O, elektrik cərəyanını enerjidən məhrum sıxılmayan mayeyə bənzətməklə, cərəyanlı naqilin gərginliyini sıxılmayan mayenin təzyiqinə, cərəyan şiddetini isə borunun en kəsiyindən vahid zamanda keçən mayenin miqdarına analoji olaraq götürmişdir. Buna görə də Maksvellin “elektrik mayesi” real mayelər üçün xarakterik olmayan bir sıra xassələrə malikdir: “elektrik mayesinin” hissəcikləri öz aralarında qarşılıqlı təsirdə deyil, bu maye mütləq sıxılmayandır və s.

Maksvellin həmin ideal model əsasında yaratdığı elektromaqnit nəzəriyyəsi təxmini səciyyə daşıyıb, elektromaqnit proseslərinin zənginliyini bütün təfərrüati ilə əks etdirə bilmirdi. Bu, təsadüfi deyildi, belə ki, elektromaqnit prosesləri mexaniki hadisələrlə başa çatıb, hidromexanika qanunları ilə təsvir oluna bilməzlər. Buna baxmayaraq, Maksvellin dahiyanə intuisiyası son nəticədə ona müvəffəqiyyət qazandıraraq elektrik və

maqnit proseslərinin qanuna uyğunluqlarını əks etdirən məşhur Maksvell tənliklərinin kəşfinə gətirib çıxartdı.

Qeyd edək ki, əyani-obrazlı ideal modellərdə modelin yalnız ayrı-ayrı elementləri deyil, həm də strukturu və funksional xüsusiyyətləri hissi-əyani obrazlar formasında ifadə oluna bilir. Bu növ modellər, əsasən, mexaniki modelləşdirmələrdə geniş tətbiq olunur.

İkinci qrup modellərə – işarə modellərinə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, bu növ modellərin spesifik cəhəti onların müəyyən işarələr sistemi kimi təsvir olunmasındadır.

Bu növ modellərin tətbiqinə abstrakt elm sahələrində, xüsusilə riyaziyyatda, məntiqdə və riyazi məntiqdə rast gəlinir. Bu elmlərdə işarə modellərinin idraka tətbiqi idrak obyektlərinin əlaqə və münasibətlərini, funksional asılılığını “xalis” şəkildə öyrənməyə imkan verir.

İdeal modellərin səciyyəvi cəhətlərindən biri onların obrazları, olduqları predmetləri maddi formada təcəssüm etdirmələrinin heç də vacib olmamasıdır. Özlərinin fiziki təbiətlərinə görə işarə modelləri ilə onlarda əks olunan obyektlərin elementləri arasında heç bir oxşarlığın, o cümlədən struktur və fiziki oxşarlığın olmaması bununla izah olunur ki, tədqiqat obyektinin hər hansı bir elementini əks etdirən işarənin seçilməsi onun orijinala oxşarlığı ilə deyil, yalnız əlverişlilik mülahizələri ilə müəyyən olunur. Lakin maddi modellə müqayisədə işarə modelinin hər cür əyanılıkdən məhrum olması və əks etdirdiyi orijinalla ümumiliyə malik olmaması o demək deyildir ki, onun öyrənilən obyektə heç bir münasibəti yoxdur və yaxud bu model obyektin mahiyyətini, əlaqə və münasi-bətlərini əks etdirmir. İşarə modeli ilə onun əks etdirdiyi obyektin fiziki təbiəti arasında müəyyən oxşarlığın olmaması tədqiqatçıya bu metod vasitəsilə

gerçəkliyi xüsusi simvollar formasında əks etdirməyə mane olmur. Ümumiyyətlə, həm maddi, həm də ideal modellər gerçəkliyin spesifik surətini yaradan inikas formalarıdır.

Praktikada maddi və ideal modellərlə yanaşı modelin hər iki növünün xüsusiyyətlərini əks etdirən daha mürəkkəb modellərə də rast gəlinir. Belə modellərdən olan coğrafi xəritələr həm orijinalın modelə əyani-həndəsi oxşarlığını, həm də belə oxşarlıqdan məhrum olan işarə elementlərini ehtiva edirlər.

İdeal modellərin əsas növlərindən biri də riyazi modellərdir. Bu modelləri bəzən formal-məntiqi və ya məntiqi-riyazi modellər də adlandırırlar. Hesablama maşınları üçün tərtib olunan proqramlar, riyazi düsturlar və tənliklər, çertyojlar, funksional asılılığın qrafiki ifadəsi riyazi modellərdir. Gerçəkliyə adekvat olan düstur və tənliklərdə obyekтив qanuna uyğunluqlar riyaziyyatın dili ilə ifadə olunur. Məsələn, enerji və kütlənin qarşılıqlı asılılığını ifadə edən $E=mc^2$ düsturu müvafiq obyekтив qanunun riyazi modelidir. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni bir riyazi tənlikdən müxtəlif təbiətli obyektlərin hərəkətini öyrənmək üçün də istifadə oluna bilər. Elmi və texniki məqsədlərlə, xüsusilə mexaniki sistemləri və prosesləri öyrənmək üçün istifadə olunan elektrik modelləşdirilməsi buna əsaslanır. Bu halda strukturu mexaniki sistemin strukturuna uyğun olan elektrik modeli model eksperimentinin mühüm vasitəsinə çevrilir. Bu tipli ilk sistem Maksvell tərəfindən təklif edilmişdir. Bu sistemdə yük - yerdəyişməyə, cərəyan şiddəti – sürətə, gərginlik - mexaniki qüvvə uyğundur. Mexaniki proseslərin elektrik modelləşdirilməsi metodunun obyekтив əsasını mexaniki və elektromaqnetizmin müvafiq qanunlarının riyazi ifadələrinin eyniliyi təşkil edir.

Riyazi modelləşdirmə riyazıləşdirilmiş elmlərdə, xüsusilə müasir fizikada geniş

tətbiq olunur. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə bu və ya digər fiziki nəzəriyyənin qurulması üçün zəruri olan riyazi aparat (riyazi model) bir sira nəzəriyyənin özündən əvvəl yaranır. Məsələn, kvant mexanikasının istifadə etdiyi riyazi aparat müasir fizikanın bu bölməsinin yaranmasından xeyli əvvəl meydana gəlmişdir. Nisbilik nəzəriyyəsi və bir sira digər nəzəriyyələrin riyazi aparatı haqqında da eyni sözləri demək olar.

İdeal modellərin digər bir növünü də nəzəri modellər təşkil edir. Təbiətşünaslığın abstrakt nəzəriyyələrini və məntiqi-riyazi sistemlərini interpretasiya etmək məqsədilə məhz nəzəri modellərdən istifadə olunur. Bu qəbildən olan modellər nəzəriyyə ilə idrak obyekti arasında aralıq həlqə olub, birincidən ikinciye körpü rolunu oynamayaq, elmi nəzəriyyənin praktikaya tətbiq yollarını müəyyənləşdirməyə və nəzəriyyənin eksperimental yoxlanılmasını həyata keçirməyə imkan verir. Belə modellərə evklid həndəsəsinin aksiomlar sistemini misal göstərmək olar. Məlum olduğu kimi, bu sistem nöqtə, düzxətt və müstəviyə aid olan mühakimələr məcmusudur. Buna görə də biz həndəsəyə bilavasitə gerçəkliyi təsvir edən nəzəriyyə kimi baxa bilmərik. Evklid həndəsəsinin teoremləri yalnız yuxarıda adları çəkilən ideal obyektlərə nəzərən ödənilir. Bu ideal obyektlər və onların münasibəti (qayda, konqruentlik, paralellik və s.) ilə üçölçülü obyektiv aləmin müəyyən hissəsi arasında uyğunluq mövcuddur. Lakin bu uyğunluq Evklid həndəsəsinin öz sistemi arasındaki uyğunluq olmayıb, onun ideal modeli ilə obyektiv aləm arasındaki uyğunluqdur. İdeal modelin nəzəriyyə ilə gerçəklik arasında aralıq həlqə olması haqqında yuxarıda söylədiyimiz fikir bu misalda özünü qabarlıq göstərir.

Modelləşdirmə əməliyyatı mürəkkəb və çoxpilləli prosesdir. Bu proses üçün aşa-

ğıdakı mərhələlər xüsusiilə səciyyəvidir [5, s.128-141]:

- 1) Modelin qurulması. Modelləşdirmənin bu mərhələsi üçün səciyyəvi olan cəhət – modelləşdirilən obyektin modeldə əks olunmasıdır. Bu inikas nəticəsində model qne-seoloji aspektə obyektin obrazı kimi çıxış edir.
- 2) Modelin eksperimental tədqiqi, başqa sözlə, onun işinin müşahidə olunması.
- 3) Modelin öyrənilməsindən alınan elmi informasiyaların idrak obyekti – orijinala ekstrapolyasiya edilməsi.
- 4) Ekstrapolyasiyanın nəticəsinin praktiki yoxlanılması.

Modelləşdirmə əməliyyatının sonuncu iki mərhələsi ilə əlaqədar olaraq bu əməliyyatda bir tərəfdən obyektdən modelə, digər tərəfdən isə modeldən obyektdə keçidin mümkünüyünü əsaslandırma biləcək nəzəriyyəyə böyük ehtiyac duyulur. Obyekt və modelin fəaliyyətinin eyni bir hərəkət formasına aid edildiyi fiziki modelləşdirmədə istifadə olunan uyğunluq nəzəriyyəsi məhz belə nəzəriyyələrdəndir. Model və modelləşdirilən obyektin materiyanın ayrı-ayrı hərəkət formalarına məxsus olduğu hallarda isə müvafiq modellərin qurulmasının nəzəri əsaslandırılması ya fiziki analogiya nəzəriyyəsi ilə, ya da izomorfizm sisteminin daha ümumi nəzəriyyəsi ilə verilir. Belə hallarda modelləşdirmənin imkanı, adətən, bununla əsaslandırılır ki, bir sıra mexaniki, elektrik, termodinamik, kimyəvi, fizioloji qanunlar eyni riyazi tənliklərlə ifadə olunur.

Empirik və nəzəri tədqiqatın qanuna-uyğunluqları ilə sıx bağlı olan modelləşdirmə müəyyən struktura malikdir. Mövcud fəlsəfi ədəbiyyatların əksəriyyətində modelləşdirmənin strukturu, əsasən, iki aspektə təhlil olunur: birincisi, müxtəlif halların dəyişilməsi nəzərə alınmaqla bu struktura modelləşdirmə prosesinin özünün strukturu kimi baxılır.

Bu halda idrak prosesi kimi götürülen modelləşdirmə aşağıdakı mərhələlərə bölünür: 1) modelləşdirməyə olan zərurətin meydana çıxmazı; 2) modelləşdirmənin nəzəri cəhətdən hazırlanması; 3) modelin hazırlanması və ya seçiləməsi; 4) modelin öyrənilməsi; 5) modelin öyrənilməsindən alınan yeni biliyin praktiki yoxlanılması və təsdiq olunması; 6) yeni biliyin sistemləşdirilməsi və elmi nəzəriyyəyə daxil edilməsi.

İkincisi, daxili təşkili nəzərdə tutulmaqla modelləşdirmənin strukturuna onun elementlərinin qarşılıqlı əlaqələri sistemi kimi baxılması. Modelləşdirmə metodunun elementləri bunlardır: 1) modelləşdirilən obyekt; 2) modelləşdirmənin subyekti; 3) model; 4) tədqiqat vasitələri; 5) modelin öyrənilməsi nəticəsində modelləşdirilən obyekt haqqında qazanılan bilik.

Təbiət elmlərinin tədqiqat, izahat və nümayiş üsulu kimi istifadə etdiyi modelləşdirmənin tətbiqinin bir sıra variantları məlumdur. Son vaxtlar bu üsulun qanuna uyğunluqlarını və tətbiq sahələrini əks etdirən nəzəriyyənin işlənib hazırlanmasına ciddi ehtiyac duyulmaqdadır. Artıq yaranmaqda olan bu nəzəriyyə modelləşdirmə üsulunun ümumi strukturunu, qanuna uyğunluqlarını, dialektikasını, modellərin funksiyalarını və onların təsnifatını əks etdirir. İdrak prosesində müxtəlif funksiyaları həyata keçirən modellər vasitəsilə artıq bir çox hadisələri izah etmək və nəzəriyyələri şərh etmək mümkün olmuşdur. Modellər vasitəsilə “qələmin ucunda” heyrətamız kəşflər edilməsi faktları elmə yaxşı məlumdur. Laverye Neptun planetinin, Dirak pozitronun, Pauli neytrinonun, Sakata-Seyiti omeqa-minus-hiperonun varlığını irəlicədən məhz bu yolla açmışdır.

İdrak prosesində modellər iki başlıca qneseoloji funksiyani yerinə yetirirlər: a) model informasiya mənbəyidir; b) model

biliyi fiksasiya (qeydəalma) etmə vasitəsidir.

Modelin birinci qneseoloji funksiyasına nəzər salaq. Modelin informasiya mənbəyi olmasında həllədici rol onun orijinala oxşar olmasıdır ki, bu da analogiya, izomorfizm, homomorfizm və s. anlayışlar vasitəsilə təsvir olunur. Bu anlayışlardan nisbətən daha ümumi olanı isə analogiyadır. Modelin özü analogiya olmayıb, onun analogiyaya münasibətinin yalnız bir üzvüdür.

Modelləşdirmədə analogiyanın rolü böyükdür [6, s. 256-258]. Modelin və orijinalın bir sıra əlamətlərinin oxşarlığından belə nəticə çıxarmaq olar ki, modeldə aşkar edilən hər hansı bir əlamət orijinalda da olmalıdır. Lakin bu halda modelin mahiyyətini yalnız onun orijinalla oxşarlığında görmək düzgün olmazdı. Modellə orijinalın analogiyasından danışarkən nəzərə almalıyıq ki, onlar eyni olmayıb, ancaq bir-birinə oxşardılar. Halbuki modellə orijinal arasında oxşarlıqla yanaşı ciddi fərqlər də mövcuddur. Orijinala həddən çox oxşar olan model onunla müqayisədə yeni bilik vermədiyi kimi, orijinaldan kəskin fərqlənən model də asanlıqla yanılmaya götərib çıxara bilər [6, s.277-281]. Məsələn, kibernetikada insan beyninin bəzi funksiyalarının modelləşdirilməsi heç də kibernetik maşınla insan beyninin eyniləşdirilməsi demək deyildir. Müəyyən münasibətdə oxşar olan kibernetik maşınla insan beyni digər bir münasibətdə tamam fərqli keyfiyyətlərdir. Bəzi kibernetiklərin iddia etdikləri kimi kibernetik maşınla insan beyninin eyniləşdirilməsi isə sadəcə insan orqanizmini mexaniki qanunlar əsasında təsir göstərən maşınla eyniləşdirən Dekart mexanizminin dirçəldilməsindən başqa bir şey deyildir. Model abstraksiyanın xüsusi növü olub, özündə orijinalın bütün xassələrini deyil, yalnız müəyyən xassələrini əks etdirməklə həqiqətdə onu bütün digər xassələrindən sərf-nəzər etmiş olur.

Modelləşdirmə ziddiyyətli proses olub, bir sıra dialektik momentlərə malikdir. Bu ziddiyyət özünü, hər şeydən əvvəl, bunda göstərir ki, model obyektin dialektik inkarı, obyekt isə modelin orijinalı və analoqudur. Model orijinaldan baxılan şəraitdə subyektin orijinal haqqında məlumat qazanmasına mane olan xassələrinə görə fərqlənir. Obyektin modeldə qismən aradan qaldırılan və qismən də saxlanılan xassələri dialektik vəhdət təşkil edir. Modelləşdirmə prosesində obyektin model tərəfindən inkar edilməsinin səbəbi subyektin irəli sürdüyü vəzifələrlə obyektin naməlum xassələri arasında yaranan ziddiyyətdir, başqa sözlə, baxılan konkret şəraitdə obyektin birbaşa tədqiqinin mümkünüsüz olmasıdır. Orijinalın model inkarı modelləşdirmə prosesinin özünün daxili inkişafı ilə hazırlanır.

Müasir elmi idrakda modellərin rolü böyük və çoxcəhətlidir. Hissi təsirə müyəssər olmayan proseslərin əyani təsvirini verən modellər nəzəri tədqiqatlarda fikrin dayağı rolunu oynayıb bir sıra riyazi tənlikləri izah etməyə, onların arxasındaki fiziki reallığı görməyə, bir sözlə, nəzəriyyədən obyektiiv reallığa körpü salmağa imkan verir [7, s.66-72]. Modellər hadisələrin yalnız mənasının araşdırılması sahəsində aparılan elmi axtarışlara xidmət etməyib, həm də mühüm evristik əhəmiyyət kəsb edərək daha mürəkkəb qanuna uyğunluqları açmağa kömək edirlər. Hazırda elmi tədqiqatlarda modellər müxtəlif rol oynayır və adətən obyektin tədqiqinin müəyyən çətinliklərlə üzləşdiyi yerlərdə tətbiq olunurlar. Onlardan hələlik nəzəri cəhətdən izah oluna bilməyən elmi faktları izah etmək üçün də istifadə olunur. Bu mənada modelləşdirmə nəzəriyyəni inkişaf etdirməyin mühüm vasitələrindən biridir. Nəzəriyyə ilə onun izah etdiyi pred-met sahəsi arasında ziddiyyət yarandıqda modeldən bu ziddiyyəti həll etmək üçün nəzəriyyə ilə gerçəklilik arasında aralıq vasitə

kimi istifadə olunur. Professor B.A.Qlinski “Modelləşdirmə elmi tədqiqat metodudur” adlı kitabında modelləşdirmənin bu xüsusiyyətini yüksək qiymətləndirək yazar: “Beləliklə, modelləşdirmənin zəruriliyi ya nəzəriyyənin inkişaf etdirilməsi vəzifələri onun bilavasitə tətbiq edilməsi çətinlikləri ilə, ya da nəzəriyyənin şərh olunması və koordinasiyası ehtiyaclarından irəli gəlir”.

Modelləşdirmənin müasir təbiətşünaslıq üçün əhəmiyyəti xüsusiilə böyükdür. Hazırda bu metodun fizika, kimya, biologiya, kibernetika üçün əhəmiyyətini qiymətləndirmək həqiqətən çətindir. İyirminci yüzilliyin görkəmli fiziklərindən olmuş M.Born fiziki idrak üçün modelin əhəmiyyətini belə qiymətləndirmişdir: “Təcrübə fizika sahəsindəki bütün böyük kəşflər modellərdən istifadə etmiş insanların intuisiyasına borcludur. Bu modellər insanın fantaziyası olmayıb, real şeylərin surətidir” [8, s.269].

Fiziki modelləşdirmə onunla səciyyələnir ki, o, tədqiqat obyektinin fiziki təbiətini özündə hifz edib saxlayan, lakin ölçüləri dəyişdirilən modellər üzərində aparılır.

Biologiyada modelləşdirmədən zülahın quruluşunu və xassələrini, insan beyninin açılmamış sirlərini öyrənmək üçün istifadə olunur. Bioloji qanuna uyğunluqların öyrənilməsində geniş istifadə olunan modellər real proseslərin məlum sadələşdirilməsi olub, özlərində öyrənilən proseslərin yalnız bir tərəfini, bir momentini hasıl edirlər.

Hazırda modellər insan fəaliyyətinin və biliyinin bütün sahələrinə intensiv sırayət edən kibernetikada xüsusiilə böyük rol oynayırlar. Son illər genetika, fiziologiya və biologiyada qazanılmış nailiyyətlər bu elmlərdə kibernetik ideya və metodlardan nə dərəcədə istifadə edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Kibernetik, riyazi və funksional modelləşdirmə vasitəsilə bilavasitə müşahidə olunmayan bir sıra proses və hadisələrin

mürəkkəb mexanizmini açmaq və onların adekvat inikasını yaratmaq mümkün olmuşdur. Məsələn, orqanizmin mürəkkəb funksiyalarının – mərkəzi əsəb sisteminin reaksiyalarını, müxtəlif rəng duyğularının mexanizmini izah etmək məqsədilə yaradılmış elektron modelləri yalnız müəyyən nəzəri mülahizələri yoxlamaq işinə deyil, həm də həmin proseslər haqqında daha dərin və əyani təsəvvürlər yaratmaq işinə xidmət göstərirler.

Bələliklə, deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, modelləşdirmə metodunun fizikaya tətbiqi nisbi səciyyə daşısa da, bu üsul vasitəsilə idrakda mühüm və məhsuldar nəticələr əldə etmək mümkündür. Buna görə də biliyin müxtəlif sahələrinə tətbiqi ildənilə genişlənən bu metod materiya strukturunun müxtəlif səviyyələrinə dərindən nüfuz etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Rəyçi: p.e.d. İ.Ismayılov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Штоф В. Введение в методологию научного познания. ЛГУ, 1972.
2. Штоф В. Проблемы методологии научного познания. Москва: Мысль, 1978.
3. Штофф В. Моделирование и философия. М:-Л., 1966.
4. Баторов К. Аналогия и модели в познании. Новосибирск: Наука, 1981.
5. Хагер Н. Этапы формирования моделей. Москва: Берлин, 1982.
6. Новик И., Уемов А. Моделирование и аналогия /Материалистическая диалекти-

ка и методы естественных наук. Москва, Наука, 1968.

7. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени. Москва: УРСС, 2000.

8. Борн М. Физика в жизни моего поколения. М: 2004.

9. Məmmədov Ə., İsmayılov V. Müasir fizikaya fəlsəfi baxış. Bakı: Elm, 2001.

**А.Мамедов,
Р.Самедова**

Моделирования и её роль в научном познании

Резюме

Статья посвящена созданию философских образов моделирования которая является одним из методов научного знания, что имеет особое значение для развитие науки. А также исследуется структура моделирование и изучается его взаимодействие с методами таких, как идеализация и абстракция.

**A.Mamedov,
R.Samedova**

Modeling and its role in scientific knowledge

Summary

The article is devoted to the creation of philosophical images of simulation which is one of the methods of scientific knowledge, which is of particular importance for the development of science. And also study the structure of modeling and study its interaction with methods such as idealization and abstraction.

BİLİK İQTİSADIYYATI SPEKTRİNDE INNOVASIYA KEYFİYYƏTİ

Cəsarət Valehov,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
vcasarat@yahoo.com

İnnovasiyanın birmənalı formada fərqli düşüncə və fərqli fəaliyyətlə gerçəkləşdiyini qəbul etmək çətin deyil. Həmin anlamda bu gün ölkəmizdə strateji hədəflərə çatmaq üçün biliklər iqtisadiyyati haqqında tez-tez danişılmasının hansı məna kəsb etdiyi üzərində düşünməyə dəyər. Öncə isə məsələyə aydınlıq gətirək: Biliklər iqtisadiyyatı nədir və bu anlayışın innovasiya ilə kəsişmə xətti harada yerləşir? İlk baxışdan bizim üçün məchul görünən, ancaq dönyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində artıq öz bəhrəsini verən bu strateji fəlsəfə haqqında müəyyən araştırma aparmaq və ölkəmizin bu hədəfə çatmaq üçün nələri etməli olduğuna diqqət yetirmək maraqlı olardı. Bir məsələ aydınlaşdır ki, bilik istehsalı və biliyi dəyərə çevirə bilmək innovasiya ilə mümkün olur. Artıq bu düşüncə dönyanın inkişaf etmiş ölkələrində öz aprobasiyasını tapıb ki, biliklər iqtisadiyyatının əsası “innovasiyadır”. Bu məqalədə qeyd olunan məsələ ilə bağlı müxtəlif bucaqlardan məsələyə baxılır və ümumiləşdirmələr aparılır.

Açar sözlər: bilik iqtisadiyyatı, innovasiya, iqtisadi stimul və institusional baza, innovasiya keyfiyyəti, rəqabətli inkişaf.

Ключевые слова: экономика знаний, инновация, экономический стимул и институциональная база, качество инновации, конкурентоспособный развития.

Key words: knowledge economy, innovation, economic stimulus and institutional base, innovation quality, competitive development.

Biliklər cəmiyyətində yeni texnologiyaların inkişafı ilə bilik sektorunun, bilik istehsalının və bilik sərmayəsinin müsbət keyfiyyətlərə malik insan faktorunun əhəmiyyət kəsb etdiyi, “təhsilin davamlılığının ön plana çıxdığı, informasiya texnologiyaları, məlumat ötürücüləri, elektron ticarət ilə cəmiyyəti iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi baxımdan sənaye cəmiyyətinin inkişafından yüksəyə doğru aparan bir inkişaf mərhələsi olaraq xarakterizə oluna bilər” [2].

Bilik cəmiyyətinin təşəkkül tapa bilməsi, əsasən, “bilik insanı və təşkilatının mövcudluğu”nu, bu da öz növbəsində “öyrənən fərd” və “öyrənən təşkilatlar”ın olmasını tələb edir. Beləliklə, bilik cəmiyyətinin əsas xarakteristikası da “öyrənən cə-

miyyət” olaraq formalasdırılır. Bu cəmiyyətin əsas ideologiyası innovasiyaların dəyəryaratma fəlsəfəsidir.

G.Tard qeyd edir ki, innovasiya – mövcud olan təzahür və ya proseslərin inkişafından fərqli, daha çox, tam olaraq yeni bir ixtiradir [Taymans, 1950]. D.Şumpeter, fərqli olaraq, innovasiyanı yeni kombinasiyaların reallaşdırılması kimi müəyyən edir: artıq məlum olan ehtiyatların istifadəsində yeni yanaşma, yeni bazarların axtarışı, köhnəlmış mexanizmlərin dağıdılması (yenidənqurma) və s. [Schumpeter, 1949]. O, innovasiya prosesinin aparıcı qüvvəsi kimi innovatorun və ya sahibkarın aparıcı rolunu qeyd edirdi. Qlobal biliklərdən effektiv şəkildə istifadə qabiliyyəti innovativ

düşüncə üçün həllədici bir məqsəddir ki, bu da bilik iqtisadiyyatının əsas prinsiplərindən biri olan iqtisadi stimul və institusional baza üçün mühüm zəmin formalaşdırır [1, c. 28 – 42].

İqtisadi stimul və institusional baza (İİB) iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün, effektiv bilik əsaslı iqtisadiyyat üçün zəruridir. Bir tərəfdən, iqtisadi stimul və institusional baza (İİB) bütünlükdə iqtisadiyyatın makro səviyyəsində işləyir, digər tərəfdən, bilik əsaslı iqtisadiyyatın digər üç prinsipindəki qaydalara – innovasiya, təhsil və İKT-yə təsir edir. Bilik əsaslı iqtisadiyyatın digər prinsiplərinə təsir göstərilməsinə gəldikdə, məsələn, iqtisadi stimul və institusional baza (İİB) universitetlər və digər akademik təsisatlarda ərsəyə gələn əqli mülkiyyət və onun kommersiyalaşdırılması haqqında qaydalar kimi innovasiya prinsipinə təsir göstərir. Təhsildə onlar təhsil sistemi, akkreditasiya və sertifikatlaşdırmanın idarə edilməsini ehtiva edir. İKT-də İKT infrastrukturuna dair strategiyalar buna nümunədir. Rəqabəti artırmaq və ümumi iqtisadi fəaliyyəti təkmilləşdirmək üçün iqtisadi stimul və institusional baza (İİB) daimi makro-iqtisadi şəraiti formalaşdırır və dəstəkləyir, effektiv idarəetmə və stimulu təmin edir. Həmçinin iqtisadiyyatda resurslardan ən səmərəli istifadə etməsinə şərait yaranan چevik kapital və əmək bazarlarını da formalaşdırır. Sağlam bilik əsaslı iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləyən iqtisadi stimul və institusional baza (İİB) etibarlı şəkildə innovasiya etməkdə zəruri motivasiyadır [6].

E.Rocersin innovasiyaların yayılmasının diffuz nəzəriyyəsində innovasiyanın 5 xüsusiyyəti göstərilir: üstünlük (əvvəlki ilə müqayisədə üstünlük), uyğunluq (potensial istifadəçilərin ehtiyac, təcrübə və dəyərlərinə uyğunluq), mürəkkəblik (əvvəlki ilə müqayisədə sadəlik və rahatlıq), bölünməklilik (sınaq, eksperiment imkanı) və ünsiyyət-

(müzakirə və diskussiya, informasiya sahəsi) [Rogers, 1962]. Rocersin tərifinə görə, innovator olmaq – növbəti öhdəliklərə malik olmaq deməkdir: faydasız innovasiya nəticəsində mümkün itkilərin qarşısını almaq məqsədi ilə maliyyə ehtiyatlarına nəzarəti həyata keçirmək; mürəkkəb texniki bilikləri anlamaq və tətbiq etmək; yenilik ilə bağlı yüksəksəviyyəli qeyri – müəyyənliyin öhdəsində gəlmək iqtidarında olmaq; innovasiya ideyalarından biri cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmirsə və ya gözləniləyi kimi effektiv deyilsə, təsadüfi uğursuzluqlara hazır olmaq; innovatorun səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri riskə getməyə hazır olmaqdır. Rocersin fikrincə, innovatorlar mütləq kosmopolitdirlər, onların dövlət sərhədlərindən kənarda özlərinə oxşarlarla ünsiyyətə ehtiyacı vardır, çünki məhz onlar, lokal cəmiyyətdə yeniliklərin əsas təbliğatçılarıdır [5].

Təhsil və innovativ bacarıqlar prinsipi, bilik təməlli iqtisadiyyatda innovativ fikir və səriştə əsaslı təcrübə rəqabətə davamlı olmaq prinsipinin əsas acaridır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkışaf Təşkilatı (İƏTİ) ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ali təhsil səviyyəsinə malik və real kompetensiyalara sahib olan insan resursları innovasiya keyfiyyətinin əsas yaradıcıları olmuşdur ki, bu da bilik əsaslı iqtisadiyyatın başlıca prinsiplərindəndir.

Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti göstəricisi rəqabət qabiliyyətində səmərəliliyi artıranlar yarımgöstəricisinin bir hissəsi kimi ali təhsil və bacarıqları ehtiva edir. Aşağıdakı şəkildə bir sıra ölkələrin ali təhsil və bacarıqlar prinsipindəki mövqeyi göstərilir:

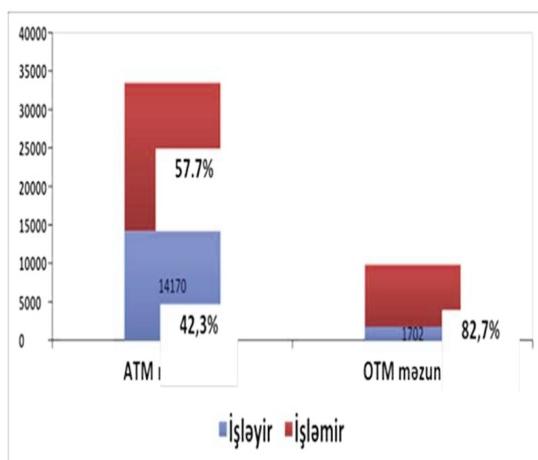
Şəkil 1. Təhsil və Bacarıqlar Yarımgöstəricisi üzrə Ballar [4]

Innovasiyanın müasir tərifi İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İTİT) sənədlərində aşağıdakı şəkildə əks olunmuşdur. Innovasiya – yeni, daha da yaxşılaşdırılmış məhsulun (mal və xidmət) və ya prosesin, yeni marketinq alətinin və ya iş təcrübəsində, iş yerində və ya xarici əlaqələrdə yeni təşkilati metodun tətbiqidir. Məhz bu tərif, müxtəlif təhsil sistemlərinin innovativlik dərəcəsinin ölçülməsində istifadə edilir [İTİT, 2014 a]. İTİT 4 əsas məsələ müəyyənləşdirmiş və təhsildə innovasiyalar bu məsələlərin həllinə istiqamətləndirilmişdir: təhsil nəticələrinin və təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, keyfiyyətli təhsili əlçatan etmək, təhsil xidmətlərinin və bütövlükdə sistem idarəciliyinin effektivliyinin artırılması, sürətlə dəyişən cəmiyyətin tələbatlarına uyğunluq. Bu, ali təhsilin qarşısına yeni tələblər qoymaqla yanaşı yüksək təsnifatlı məzunların inkişaf, texnoloji irəliləyiş və qlobal əlaqələri dəstəkləməsini təmin etmək üçün təhsil sistemlərinin qarşısında həmişəkindən daha çətin öhdəliklər qoyur.

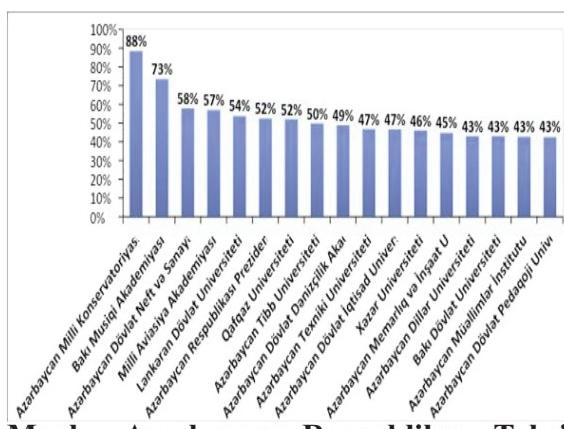
Birincisi, ali təhsilin qloballaşması baş verir ki, nəticədə müəllim və tələbələrin mobilliyi artır, ikincisi, yüksəkixtisaslı kadrların cəlb olunması üçün tək ölkə

daxilində deyil, xaricə doğru da baxılır və nəhayət, korporativ universitetlər, ixtisaslaşmış dar fokuslu olan tədqiqat mərkəzləri, onlayn universitetlər yaradılır. Bu yanaşmada ən vacib məqamlardan biri də universitet məzunlarının iş tapa bilmək imkanıdır. Belə ki, iqtisadi sahələrlə, biznes ictimaiyyəti ilə əməkdaşlığın rolunun artması, innovasiya keyfiyyətinin dərk olunması məzunların universitetlərə daha çox yaxınlaşdırılması ilə baş verir. Burada əsas suallardan biri budur ki, universitet məzunu əmək bazarında özünü necə hiss edir və faydalılıq əmsalı nəyə bərabərdir? Azərbaycan universitetlərini 2013-cü ildə bitirən məzunların iş tapa bilmə imkanları aşağıda verilən cədvəldə əks olunmuşdur (Cədvəl 2):

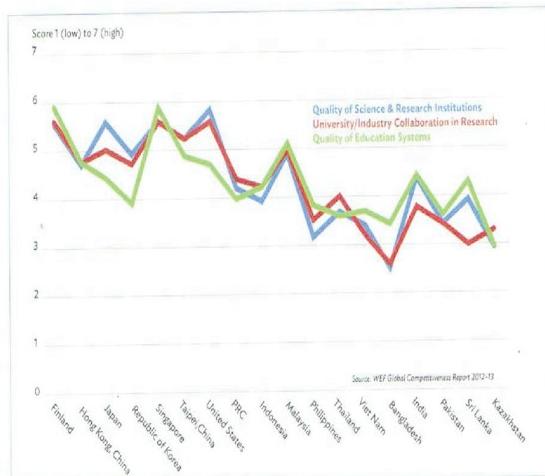
Mənbə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Müasir gerçəklilikdə ali təhsil məzunlarının sayının artırılması mühüm prioritet olsa da, işçi qüvvəsi potensialının innovativ və məhsuldar metodlarla birləşdirilməsi həlliədici məsələdir. Bu yanaşmada Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinin məzunlarının işlə təmin olunma keyfiyyəti aşağıda əks olunan qrafik göstəricidə qeyd olunmuşdur (Cədvəl 3):

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Asiyanın yeddi ölkəsi üzrə 30 qabaqcıl şirkətdə innovativ bacarıqların formalasdırılması strategiyalarına dair həyata keçirilən emprik araştırma zamanı aşkar edilmişdir ki, bacarıq və insan resursları problemləri korporativ rəqabətli üstünlük üçün daha mühüm məsələyə çevrilmişdir. Barber, Donnelly və Rizvinin hazırladığı son hesabatda [3] bildirilir ki, ali təhsil sahəsinə axın başlayır və ali təhsildən dərin, radikal və təcili transformasiya fəaliyyəti tələb olunur. Aşağıdakı qrafik təsvirdə Asiya ölkələrində ali təhsilin keyfiyyət parametrləri universitet – sənaye əməkdaşlığı modulunda təsvir edilib:

R&D = tədqiqat və inkişaf (Cədvəl 4)

Mənbə: DİF Qlobal Rəqabətlilik Hesabatı, 2012-2013.

Bu təsvirdən göründüyü kimi, araşdırma və inkişaf üzrə, habelə ilkin “startup” layihələrinə təcrübə və bacarıq gətirən riskli kapital üzrə səriştənin formalasdırılmasına ehtiyac vardır. Yüksək texnologiyaya əsaslanan “startup” layihələrinin uğuru, maliyyədən başqa, həmin insan kapitalının dəstəyindən asılı olacaq. Bu, iş prosesində bacarıqların artırılması və tərəfdəşlilik formasında təlim sistemlərini tələb edir. Bilik iqtisadiyyat üçün tələb olunan insan kapitalını inkişaf etdirmək üçün inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya və sahibkarlıq üzrə təlimləndirilmə mühüm məsələdir. Bu məqsədlə bilik əsaslı iqtisadiyyat yaratmağı məqsəd qoyan ölkələrin ali təhsil müəssisələrinin tədris proqramlarına problemlərin həlli və kritik düşüncə tərzinin formalasdırılmasını daxil etmək zəruridir. Burada gəlinən qənaət budur ki, sahibkarlıq ilkin seçimə malik innovatorlara deyil, “zərurətə malik sahibkarlar” a əsaslanır. Buna görə də innovativ təfəkkür - öz ideyalarını generasiya edən, təşəbbüskar, təxəyyülə, fantaziyyaya və kreativliyə sahib olma keyfiyyətidir.

Innovasiya faktoru özlüyündə təhsildə yeni imkanların axtarışını aktuallaşdırır. Faktiki olaraq bu məsələ sosial-fəlsəfi mahiyyətlidir. Cünki təhsildə yeni imkanlar bütövlükdə cəmiyyətin sosial-mədəni parametrlərini nəzərə almağı tələb edir. Zaman və məkan, sosial faydalılıq, etik keyfiyyətlər, peşəkarlıq, mədəni inkişaf və digər kateqoriyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada kreativlik faktorunu ayrıca vurgulamaq lazımdır. Müasir təhsil sistemi kreativ düşüncəyə malik mütəxəssislərin yetişdirilməsinə imkan yaratmalıdır. Yaradıcılıq fəlsəfəsi kateqoriya kimi çox aspektlərə malikdir. Onun psixoloji və sosial məzmunu da nəzərə alınmalıdır. Təhsil sisteminin hansı səviyyədə kreativ təfəkkür yetişdirə biləcəyi konkret cəmiyyətin sosial-mədəni xüsusiyyətlərinə bağlıdır. Təhsildə yeni im-

kanlar axtarışı ilə innovativlik arasındaki əlaqələrə bu prizmadan nəzər salmaq bizcə, əhəmiyyətlidir.

Rəyçi: prof. Ə.Məmmədov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Лебедева Н., Бушина Е., Черкасова Л. Ценности, социальный капитал и отношение к инновациям// Общественные науки и современность. 2013, № 4 с, 28 – 42.
2. Нейматов Я. Образование в XXI веке: тенденции и прогнозы. Москва: Алгоритм, 2002, с. 345.
3. Barber M., Donnelly K., Rizvi S. Oceans of Innovation. The Atlantic, the Pacific. Global Leadership and the Future of Education. London: Institute for Public Policy Research, 2012.
4. [http://www.weforum.org\issues\competitiveness-0\gci2012-data-platform](http://www.weforum.org/issues/competitiveness-0\gci2012-data-platform)
5. Tidd J., Bessant J., Pavitt K. Managing Innovation: Integrating Technological, Market and Organizational Change, 2002, 456 p.
6. Tony Wagner. The Global achievement Gap. New York, 2010, 134 p.

Дж.Валехов

Качество инновации в спектре экономики знаний

Резюме

Трудно не признать тот факт, что инновация реализуется однозначно посредством иного мышления и иной деятельности. В этой связи стоит задуматься над смыслом того, что сегодня в нашей стране для достижения стратегических целей все чаще говорится об экономике знаний. Прежде всего внесем ясность в вопрос: Что такое экономика знаний и где проходит линия пересечения

между этим понятием и инновацией? Было бы интересно изучить эту стратегическую философию, которая, с первого взгляда, кажется нам неизвестной, однако принесла уже свои плоды во многих развитых странах мира, и обратить внимание на то, что должна сделать наша страна для достижения этой цели. Ясно одно, что производство знаний и превращение знаний в ценность возможно благодаря инновации. Это мышление уже нашло свою апробацию в развитых странах мира— основу экономики знаний составляет «инновация». В статье проводятся обобщения по этому вопросу с различных углов.

J.Valehov

Innovation quality in the spectrum of knowledge

Summary

It is impossible to deny that innovation is unambiguously realized through different thinking and different activity. In this sense, it is worth thinking of the importance of the fact that knowledge economy is frequently spoken about in our country as means of achieving strategic goals. But first we would like to give a description of the issue: What is knowledge economy and where does it intersect with the notion of innovation? It would be interesting to study this strategic philosophy, which seems unknown to us at first sight, but is already yielding fruits in many developed countries across the world, and also to pay attention to what our country should do to achieve this goal. What is clear is that knowledge creation and ability to turn knowledge into value comes with innovation. Innovation lies at the heart of knowledge economy, and this has already proved itself in developed countries. The article provides a summary of this issue from many different angles.

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ MİLLİ SƏRVƏTİMİZDİR

İlahə Həmidova,
Bərdə şəhəri, 8 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, birgəyaşayış, milli sərvətimiz, didaktik, terrorizm.

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, сосуществование, национальное богатство, дидактический, терроризм.

Key words: multiculturalism, tolerance, coexistence, national wealth, didactic, terrorism.

Ölkəmizin tolerantlıq ənənələrinə, mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dəyərlərə mühüm töhfələr verildiyi nəzərə alınaraq 2016-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dəfələrlə vurğulayıb ki, multikulturalizm azərbaycanlıların həyat tərzidir və bunun alternativi yoxdur. İndi bəzi xarici ölkələrin ali təhsil ocaqlarında “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni tədris olunur. Artıq belə universitetlərin sayı 13-ə çatmışdır.

Ümumi təhsil müəssisələrində fənlərin tədrisi zamanı “multikulturalizm” anlayışının mahiyyətinə, şagird şəxsiyyətinin formallaşmasına, milli və bəşəri dəyərlər baxımından zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılanmasına xüsusi diqqət göstərilməlidir. Bu məqsədlə, ilk növbədə, informal təhsil formasından geniş istifadə etməyə zərurət yaranır.

Multikulturalizm ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların, dövlətlərin milli mədəniyyətinə integrasiyasına yönəldilmişdir. Multikulturalizm olmadan humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma və zənginləşmə, dostluq

və əməkdaşlıq mümkün deyil. Qeyd olunan bu mənəvi keyfiyyətlərin aşılanmasında ingilis dili fənninin tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Biz Azərbaycan deyəndə, onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvətlərindən biri, bəlkə də ən başlıca sərvəti qədimlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. “Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirə, bir o qədər də zəngin olar”. Bu konseptual xarakterli müdrik fikir pedaqoji prosesdə multikulturalizm sahəsində sistemli tərbiyə işimizin əsası, istinad nöqtəsidir.

Xarici dil üzrə təhsil programı (kirkulum) və onun xarakterik cəhətlərinə diqqət edilsə, multikulturalizm ruhunda şagirdlərin formallaşmasına geniş imkanların olduğunu aydın görmək olar. Xarici dilə yiyələnən şəxs bilavasitə beynəlxalq arenaya çıxaraq öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, qazandığı nailiyyətləri başqalarına çatdırmaq, onlarla həmin dildə fikir və təcrübə mübadiləsi aparmaq imkanı əldə edir. Xarici dil vasitəsilə müxtəlif xalqlarla ünsiyyət, yeni mədəniyyətlərlə tanışlıq şagirdin yüksəksəviyyəli layiqli vətəndaş, yaradıcı və

tənqidi düşünən şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayır [1].

Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, xarici dilin öyrənilməsi şagirddə ünsiyyət və kommunikasiya əlaqələrini genişləndirir, dünyaya yeni baxışın formalaşmasına təminat verir, müxtəlif xalqların və dövlətlərin ictimai, siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni həyatı haqqında biliklərin qazanılmasına zəmin yaradır. Xarici dil təlimi vasitəsilə şagirdlərdə başqa xalqların dil və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşdırılır, onların humanitar təhsil səviyyəsi yüksəldilir, daim dəyişən dünyadan tələblərinə uyğunlaşmasına imkan yaradılır.

Konkret olaraq V sinifdə “Dünya xalqları”, VII sinifdə “Rəqs” (“Dance”), “Musiqi festivalı”, VIII sinifdə tədris materialı olan “Cizgi” filmləri tədris mövzularının məzmununa müvafiq olaraq təlim məqsədlərinə multikulturalizmi özündə əks etdirən tolerantlıq ənənələri, mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dəyərlər haqqında şagirdlərə zəngin biliklər vermək imkanı yaradılır. Qeyd olunan mövzuların tədrisi zamanı milli dəyərlərimizin bəşəri dəyər kimi səciyyə daşımışı haqqında məlumat verməklə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, birləşməyəcək Azərbaycan üçün yeni mövzu deyildir. Prezident İlham Əliyev multikulturalizm ənənələrinin Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olması barədə demişdir: “Sadəcə müxtəlif cür adlanıb, lakin mahiyəti dəyişməyib. Zənnimcə, əsrlər ərzində, o cümlədən sovet dövründə yaranan müsbət meyillər müasir Azərbaycanda möhkəmlənir. Bu da ölkəmizdə milli həmrəyliyin əsası, müasir dinamik inkişafın təməlidir. Təəssüf ki, biz müasir dünyada çox vaxt başqa mənzərə - qarşidurma, təcridolunma, ayrı-seçkilik görürük. Bəzi ölkələrdə, ümumiyyətlə, yüksək səviyyədə bəyan edirlər ki, multikulturalizm siyasəti fiaskoya uğrayıb.

Bu çox təhlükəli meyildir. Düşünürəm ki, Azərbaycanın nümunəsi bunun tam əksini göstərir [2].

Multikulturalizm ilinin uğurlu olmasına nail olmaqdə hər bir təhsil işçisi öz töhfəsini verməyə hazır olmalıdır. Çox təəssüflər olsun ki, belə bir bəşəri dəyərin inkişafına ümidsizlik ifadə edən bəzi dövlətlər də vardır.

Öyrənənlərin multikulturalizm anlayışına marağının (motivasiya) formalaşması üçün, ilk növbədə, onların qarşılaştıqları anlayışları bilməsi və anlaması, təhlil aparması, dəyərləndirməsi təmin edilməlidir.

Tolerantlıq deyildikdə dini dözümlülük başa düşülür. İnsan hüquqları və vicdanı ilə bağlı olan tolerantlıq plüralizm və demokratiya əsasında formalaşır. Bu prosesə mane olan və qəbul edilməyən irqçılık, ksenofobiya, dini dözümsüzlük, terror və ekstremizmin nə dərəcədə insan mənəviyyatına yad olduğu pedaqoji prosesdə şərh olunmalıdır. Məsələn, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində şagirdlərə irqçılık, ksenofobiya, terrorizm sözlərinin mənasının açılması zərurəti yaranır:

- **İrqçılık** ümumi olaraq, öz qanını daşıyan, eyni dildə danışan və eyni soy-kökdən gələnin başqa soylardan gələnləri alçaltması, onlara yuxarıdan aşağı baxmasıdır.

- **Ksenofobiya** əcnəbi qorxusu-nifrəti anlamında olub, yunanca xenos-əcnəbi, phobos-qorxu kəlimələrinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. İnsanın əcnəbilərdən, ya da başqa bir şəkildə özündə fərqli olan insanlardan qorxmasına və nifrət etməsinə verilən addır. Fantastikada dünyadan kənar varlıqlardan qorxma anlamını da verir.

- **Terrorizm** latin sözü olub, qorxu, vahimə deməkdir. Haqqında birmənalı tərif olmasada, mütəxəssislərin əksəriyyətinin gəldiyi qənaət budur ki, o, siyasi, dini, ideoloji, iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün qeyri-qanuni zorun, gücün, hədənin tətbiq olunması for-

masıdır [3].

Pedaqoji prosesdə şagirdlərə “Azərbaycan multikulturalizmi” anlayışının məhiyyətini anlatmaq müəllimin qarşısında bu sahədə görüləcək tərbiyə işinin əsasını təşkil edir. Hər bir məktəbli bilməlidir ki, multikulturalizm Azərbaycanın qədim və böyük mədəniyyət məkanı olduğunu bir daha təsdiq edir.

Prezident İlham Əliyevin Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (BBMM) yaradılması haqqında imzaladığı Fərman (15 may 2014-cü il) məsələnin nə dərəcədə aktual olduğunu bir daha təsdiq edir. Mən pedaqoji təcrübəmə əsaslanıb şagirdləri mövzu ilə əlaqədar tədqiqata yönəltmək üçün onların diqqətini aşağıdakı suali cavablandırımağa yönəldirəm.

Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir deyildikdə siz nə başa düşürsünüz?

Sual ətrafında şagirdlərin göstərikləri fəallıqdan aydın olur ki, bu mövzu onların marağına səbəb olmuşdur. Bir-birinə oxşar ifadələrin məcmusu olan fikirləri ümumiləşdirsək, yığcam şəkildə belə ifadə etmiş olarıq. Azərbaycan çoxmillətli diyar, dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanıdır. Ölkədə mövcud olan milli-mədəni müxtəliflik və etnik-dini döyümlülük təqdir olunmalıdır [4].

İlk dəfə olaraq ali məktəblərdə “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin tədrisi mövzunun elmi əsaslarla öyrədilməsinə təminat verir. Dövlət müşaviri Kamal Abdulla “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin tədrisi ilə əlaqədar əhəmiyyətini dəyərləndirərkən demişdir: “Bu, böyük ideoloji, elmi, mədəni maarifçilik sıçrayışıdır. Azərbaycan tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini, azərbaycanlıq məfkurəsini, tolerantlığı bir yerə toplayıb sistemləşdirmək və dünyaya nümayiş etdirmək ən mühüm vəzifəmizdir. Bununla dünyada

başqa obrazımızı yaratmaq istəyənlərə göstərmək istərdik ki, görün bizim dostlarımız bizim haqqımızda hansı fikirdədir. Biz bu addımımızla ətrafımızı genişləndiririk”. Son illər ölkəmizdə beynəlxalq səviyyədə Azərbaycandakı multikultural cəmiyyətin üstünlüklerinə həsr olunmuş konfranslarda aparılan müzakirələrin nəticələri sübut edir ki, Azərbaycan bütün zamanlara örnek ola biləcək əsl tolerantlıq nümunəsidir. Şagirdlər tədris olunan fənlərin imkanlarına uyğun Azərbaycanda tarixi tolerantlıq ənənəsini didaktik tələblərə müvafiq olaraq öyrənmək imkanına malikdirlər. Bu barədə şagirdləri məlumatlaşdırarkən müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin mənsubları arasındakı əlaqələri, müxtəlif mədəniyyətlərin qorunub saxlanılmasının vacibliyini qeyd edərkən bu sahədə bütün kriteriyalara görə tolerantlıq və döyümlülük ənənələri zəngin olan ölkə kimi Azərbaycan olduğunu ifadə edirəm. Bütün dünya dövlətlərinə məlumdur ki, əhalisinin 96 faizi müsəlman olan azərbaycanlılar daim tolerantlıq nümunəsi göstərirlər. Artıq ənənə halına gələn tolerantlıq Azərbaycanın milli sərvətidir.

Azərbaycan torpaqlarının erməni işgalçlarının təcavüzüne məruz qalması, Xocalı faciəsinin törədilməsi və digər iki standartlarla ədalətli işlərimizə əngəllər törədilməsinə baxmayaraq dinlərarası dialog, tolerantlıq öz dəyərini saxlayır. Konstitusiyanın 48-ci maddəsinə əsasən hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra İslam ənənələrinə əsaslanan müqəddəs bayramların yüksək səviyyədə qeyd olunması ilə yanaşı həmin günlərin qeyri-iş günü kimi elan edilməsi, müxtəlif dini konfessiyaların bayramlarının ölkə başçısı tərəfindən təbrik edilməsi, dini məbədlərin statuslarının yenidən bərpası dini tolerantlığa dövlət tərəfindən göstərilən diqqət və qayğıdır. Bununla yanaşı prezidentin ehtiyat fondun-

dan müxtəlif məscidlərin yenidənqurulması, bərpa və təmiri üçün vəsaitin ayrılması, Heydər Əliyev Fondunun “Tolerantlığın ünvani - Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində yenidən qurulan ibadət evləri və b. bir daha əsas verir ki, bu sahədə bütün dünyaya nümunəyik. Doğrudan da, din xadimləri bu gün haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “Tolerantlıq Azərbaycan xalqının tarixi sərvətidir”. Yüzilliklər ərzində Azərbaycanda dini məzmundu qarşılurma qeydə alınmayıb. Buna başlıca səbəb ölkədə fəaliyyət göstərən dini icmaların qardaşlıq ailəsində yaşaması, dövlət-din münasibətlərinin şəffaflığıdır. Bütövlükdə cəmiyyətdə yaşayan insanların özündən zəifə, yaxud bərabərə olan eyni cür münasibəti bəsləməyi bacarmaq mədəniyyət yətidir. Multikulturalizmlə əlaqədar Sofiya Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzinin təşkilatçılığı ilə keçirilən “dəyirmi masa” öz mahiyyətinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycanda multikulturalizm” mövzusunda keçirilən tədbirdə mərkəzin direktoru Sofiya Şıqayeva-Mitresku məruzə ilə çıxışında qeyd etmişdir ki, “Azərbaycanda multikulturalizm həm cəmiyyətin dünyagörüşündən irəli gələn dəyərdir, həm də ümummilli lider Heydər Əliyevdən başlayaraq dövlət ideologiyasının tərkib hissəsidir. Azərbaycanda multikulturalizm dəyərləri təhsil, mətbuat və cəmiyyətdə müntəzəm olaraq təbliğ və təşviq olunur və dini-mədəni müxtəliflik mühiti dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə qorunur”. Dərsdə və dərsdən kənar tədbirlərdə şagirdlərə bunlar barədə geniş məlumat verilməsi onların dünyagörüşünün genişlənməsinə öz müsbət təsirini göstərir.

Müsəlman aləmində ilk dünyəvi demokratik dövlətin 1918-ci ildə Azərbaycanda yaranması və həmin dövrdə dini, etnik mənsubiyyəti, cinsi və ırqindən asılı olma-yaraq bütün vətəndaşlara səsvermə hüququnun verilməsi dünyada multikulturalizm və

tolerantlıq modelimizin qəbuluna əsas verən amillərdəndir. Bütün dünya Azərbaycanda olan bu ənənəni öyrənməyə maraqlıdır. Bu, tarixi nailiyyətimizdir [5].

Rəyçi: dos. N.Nəcəfov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil programı (kurikulumu – I-XI siniflər) Bakı, 2013.
2. Niftiyev N. Azərbaycanda birgəyaşış və multikulturalizm, Bakı, 2015.
3. Abdullayev A., Rəfiyev A. Beynəlxalq terrorizmin xronologiyası və kriminoloji aspekti. Bakı, 2006.
4. Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, 2000.
5. Tolerantlıq nümunəsi. Ekspress, 2010, 24 iyun.

И.Гамирова

Азербайджанский мультикультурализм –наше национальное достояние

Резюме

В статье выяснены вопросы как особенности темы, его сущность, условные факторы, его использование как учебный материал в учебном процессе, меры принятые в этой области на национальном уровне, возможности ученых иностранного языка, реализация собственно на учебной программы педагогическом процессе и т.д.

I.Hamidova

Azerbaijani multiculturalism is national wealth

Summary

The article clarified issues such as particular topics, its essence, the main factors, its use as a teaching material in the educational process, the measures taken in this regard at the national level, the possibility of a foreign language scholars, the actual implementation of the curriculum in the pedagogical process, etc.

ƏDƏBİYYATIMIZDA MULTİKULTURAL MÜNASİBƏTLƏRƏ DAİR

Ramin Əhmədov,
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
filologiya üzrə elmlər doktoru*

Açar sözlər: milli multikulturallığa münasibət müxtəlifliyi, XIX əsr Azərbaycan maarifçiləri, M.F.Axundov, ədəbi-mədəni əlaqələr, ədəbi növ və janrlar, milli və bəşəri dəyərlər.

Ключевые слова: разнообразие отношений национальному мультикультурализму, азербайджанские просвещенцы XIX века М.Ф.Ахундов, литературно-культурные связи, литературные виды и жанры, национальные и общечеловеческие ценности.

Key words: different opinions on national multiculturalism, Azerbaijani enlighteners in the XIX century, M.F.Akhundov, literary-cultural relations, literary types and genres, national and universal values.

Multikulturalizm Azərbaycan xalqının ümumtürk və ümumdünya kontekstində tarixi yaşam tərzidir. Ölkəmiz tolerantlıq, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası münasibətlər baxımından zəngin tarixə malikdir. Çünkü Azərbaycan mövcudluğu dövründə həmişə çoxmillətli və çoxdinli xalqlar əhatəsində olmuşdur. Bu gün daha çox aktual səslənən multikultural münasibətlər Azərbaycanda və onun ədəbiyyatında yeniyi istiqamətdə inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Millətlər və dinlərarası çoxtərəfli mədəniyyət münasibətlərinin tarixində XIX əsr və bu əsrin ədəbiyyatı dünya sivilizasiyasında xüsusi mərhələ təşkil edən əhəmiyyətli bir hadisədir. Azərbaycan da Avropa uklonuna məhz bu dövrdə daxil olmuşdur. O zaman Qərbin mütərəqqi mədəni-ictimai təsiri ilə dəyişən Rusyanın, eləcə də Qafqazın özünün də sosial-mədəni-demokratik mühiti yaranmış və həm də yeniləşmişdir. Bu dövrdə yetişən Azərbaycan ziyalılarının əsərlərində belə “çoxmədəniyyətliliyə” geniş rəvac verilmişdir. A.Bakıxanovun, İ.Qutqaşının, M.Ş.Vazehin, Q.B.Zakirin, M.F.Axund-

zadənin, S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında müxtəlif xalqların nümayəndələrinin obrazları yer almışdır. Ona görə də bu prosesdən danışanda, ilk növbədə, multikultural dünyagörüş əsasında formallaşan mədəni həyatın oynadığı tarixi rolü düzgün qiymətləndirməyə ehtiyac duyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman siyasi baxımdan Rusyanın tabeliyində olan Azərbaycana “iki Rusiya - biri mütərəqqi Rusiya, digəri isə mütləqiyət Rusiyası” öz təsirini göstərirdi. Vaxtilə rus milli mədəniyyəti haqqında söylənilən “...hər bir müasir millətdə iki millət”, “hər bir milli mədəniyyətdə iki milli mədəniyyət” anlayışının mövcudluğunu nəzərə alaraq deməliyik ki, Avropa və Rusiya mədəniyyətinə xas olan bu ikili cəhət indi də diqqətdə saxlanılmaqdadır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan müasir multikulturoloji yaşayış tərzimizi dəyərləndirmək və onu inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Belə olmasa idi bu gün fəxrlə söylədiyimiz “Avropalaşma”, “inteqrasiya”, “qloballaşma” kimi anlayışlar əsassız hesab olunardı və nəticədə birtərəfliliyə, milli dəyərlərin iflasına gətirib çıxarar, milli müstəqillik ideologiyamıza məxsus “Türklaşmək, islamlaşmaq və müa-

sirləşmək” üçlüyünün vəhdətinin tarixi rişələri qırılar, unudular və pozulardı. Etiraf etməliyik ki, bu gün bu məsələyə münasibətdə solçuluğa-ifratçılığa yol verənlər də tapılır. Kimi türkçülüyə, kimi islamçılığı, kimi də avropalaşmağa üstünlük verir. Müasirləşmə prinsipi bəzən yalnız avropalaşma kimi başa düşülür və Qərbin zahiri, parıltılı tərəflərinə kor-koranə “təqlidə” meyil göstərilir. Bu birtərəflilikdən uzaq olmaq üçün vaxtilə ədəbi-mədəni həyatımızda bu istiqamətdə sağlam nümunə ola biləcək doğru, düzgün inteqrasiya dərsləri örnək kimi götürülməlidir. Xarici mədəniyyətin demokratik, mütərəqqi qolu olan, öz müsbət təsiri ilə artıq nə az, nə çox düz iki əsrən artıq bir dövrdə sınaqdan çıxmış ənənələrimizə bu gün də diqqət yetirilməlidir. XIX əsrənə yaşıyib fəaliyyət göstərmiş, öz fəaliyyətləri ilə örnək məktəb yaratmış M.C.Topçubaşov, M.Kazimbəy, A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə kimi Azərbaycanın universal zəka sahiblərinin yetişməsində bu proqressiv xəttin əvəzsiz rolu danılmazdır.

Eyni dini mənsubiyyətə malik, etiqadları ilə bir-birindən fərqlənən bu XIX əsr ziyalıları həmin milli demokratik yaxınlaşmanın, mədəni-mənəvi ziyalılığın parlaq nümayəndələri kimi multikultural bir həyat tərzinə mənsub olmuşlar. Onlar müsəlman, islam dininə məxsus alim və yazıçılar olsalar da, xristian və digər dinlərə mənsub ziyalıların yaradıcılığına hörmətlə yanaşaraq yüksək ziyalılıq, elm və maarif nuru pilləsinə yüksəlmişlər. Bu ziyalılar multikultural həyat tərzinə mənsub şəxsiyyətlər kimi yetişərək həm özləri məşhurlaşmış, həm də tutduqları yolu şərəflə davam etdirmişlər. Onlar yiyələndikləri qabaqcıl Avropa mədəni-mənəvi iqlimi ilə mənsub olduqları xalqın müasirləşməsi yolunda əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

M.F.Axundzadə Tiflisdə dekabrist

yazıçı A.Bestujev-Marlinski, şair Polonski, şair A.Odayevski və polkovnik Potetski ilə tanış olur, vaxtaşırı görüşürələr. A.Bestujev M.F.Axundzadədən Azərbaycan dilini, M.F.Axundzadə isə ondan rus dilini öyrənir, onlar səmimi dost olurlar. M.F.Axundzadə öz dövründə ədəbi-mədəni sivil təsirin, milli demokratik xətt üzrə yaxınlaşma sürətinin artmasında, Avropaya inteqrasiya mahiyətinin anlaşıqlı dərkində müsbət tarixi rolü olan nümunəvi şəxsiyyətdir (3). Şərqiñ dünyaya bəxş etdiyi nadir dühlərdən olan M.F.Axundzadə Qərb maarifçiliyinin Şərqdə ən parlaq nümayəndəsi kimi tanınır. Bu görkəmli yazıçı və mütəfəkkir, ədəbi-mədəni həyatında çox məharətlə Şərq-Qərb ədəbi-mədəni assosiasiyanı yaratmışdır. M.F.Axundzadə “ləngərli, ağır yerişli Şərq karvanından düşərək sürətli Qərb qatarına oturub” mənsub olduğu türk-müsəlman millətini irəli aparmağa başçılıq etmişdir. Vətəndaş qeyrəti naminə o, ömrünün sonuna adək bu mübarizədən kənarda qalmamışdır.

Bu yolda Avropa tipli maarif və mədəniyyətli, işıqlı zəka yetişdirməyə üstünlük verən M.F.Axundzadə bədii yaradıcılığın məzmun və forma yeniliyini təkidlə irəli sürdü. O, “Gülüstan” və “Zinətül-məcalis” dövrü keçmişdir, bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır. Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər - drama və romandır”- deyərək ədəbiyyatın Avropa tipli növ və janrlarına üstünlük verərək bunların ilkin nümunələrini özü yaradırdı. O, gəncliyi bu amallara səsləyirdi. Hələ doğulduğu Şəkidə (Nuxada) yaşayarkən böyük mədəniyyət və elm mərkəzinə – Tiflisə can atan gənc Fətəli ədəbi arzularını əvvəlcə ənənəvi Şərq üslubunda farsca nəzmlə ifadə etməli oldu, “Səbuhi” (Sübəh-sabah adamı) təxəllüsü ilə “Zəmanədən şikayət” mənzuməsini yazdı. Onu özü rus dilinə tərcümə etdi. Yeni siyasi-ictimai mühitə düşdükdə rəsmi dövlət

qulluğu ilə yanaşı, qaynar Tiflis ədəbi mühitində dünya ədəbiyyatı xəzinəsi ilə yaxından tanış oldu. Hələ 25 yaşında ikən yazdığı “Puşkinin ölümüne Şərqi poeması” (“Matəm qəsidəsi”) ilə rus və dünya klassiklərinə yaxından bələdliyini nümayiş etdirdi.

Rus mütəfəkkirlərinin də əsərlərində Azərbaycana rəğbəti aydın Görürük. A.S.Puşkin özünün “Ərzuruma səyahət” adlı əsərində Azərbaycan döyüşçülərinin cəsarət və qoçaqlıqlarından bəhs edirdi. 1930-cu ildə Azərbaycana gələn M.Y.Lermontov Quba, Şamaxı və Şuşanı gəzmişdir. Büyyük rus şairi burada Azərbaycan folkloru ilə tanış olmuş və Azərbaycan xalq nağıllarının əsasında özünün “Aşıq Qərib” əsərini yaratmışdır.

F.Köçərli “Tatarların maariflənməsi problemi” adlı məqaləsində yazırıdı: “Hər bir xalqın, hətta ən mədəni xalqın belə özünün adət və ənənəsi, inamı və milli xüsusiyyəti vardır. Hər kəs əziz və doğma saydığı şeyi sevə bilər. Ona görə belə hesab edirik ki, heç kəsin başqasının müqəddəs saydığı hislərə həqarətlə baxmağa haqqı yoxdur”. Köçərli bu məqaləsini Zaqafqaziyada milli ədavəti qızışdırmağa can atan Maqda Numanın “Русская школа” jurnalında (1905) yazılmış bir məqaləsinə cavab kimi çap etdirmiştir.

Görkəmli estetik-tənqidçi Firdun bəy Köçərli təsadüfi yazmırkı ki, “Mərhum Mirzə Fətəlinin komediyaları möişətimizin təəccüblü bir aynasıdır ki, zahirimizi də və batnimizi də eyni ilə göstərir”. Həm də üstəlik bu əsərlər ədibin təkcə mənsub olduğu regionun deyil, Avropalılara məxsus etik-əxlaqi xüsusiyyətlərə də yaxından bələdliyini sübut etdi. Ədəbi tənqidçi yazırkı ki, ədib “Müsyö-Jordan” komediyasında Parisdən verdiyi təsvirlərin doğruluğu və reallığı ilə parisilərin özlərini belə heyrətə salırdı”. Bu baxımdan “Hekayəti-Müsyö-Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli

şah cadükuni məşhur” komediyasındaki təkcə bir faktı xatırlamaq kifayətdir: Hatəmxan ağa qardaşı oğlu Şahbazı başa salır ki, Fransanı görmədən də fransızların adət və xəvasından xəbərdar olmaq mümkündür. Şahbaz əmisinin sözlərini başa düşməyərək: “Əmi, qanmiram ki, siz necə Parij əhlinin adət və xəvasından xəbərdarsınız?” - deyə heyrətini bildirdikdə Hatəmxan ağa deyir: “Bu saatda mən sənə qandırım, balam! Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyeriq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxarıq, onlar başlarına tük qoyerlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başıaçıq oturarlar; biz başmaq geyirik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşiq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alıraq, onlar gizlin alarlar; biz hər zada inanrıraq, onlar heç zada inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, onların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ər almaq”.

Bu fragment, eyni zamanda, XIX əsrin ortalarında Şərqi və Qərb kontekstində integrasiya probleminin yaratdığı mübahisəli və maraqlı mənzərəni də açıqlamağa kömək edir. Hatəmxan ağanın müqayisəsinə diqqət etdikdə Görürük ki, indi, zəmanə çox dəyişmiş, parisilərdən fərqli bizim “hər zada inanmağımız”dan başqa, bu fərqlərin çoxu aradan götürülmüş və hətta əksinə, yerlər sanki dəyişmişdir. Millətlərarası münasibətlərin geniş miqyas aldığı indiki dövrdə bizim kişilərin də əksəriyyəti müxtəlif biçimdə saç da saxlayır, məclislərdə də başıaçıq oturur, çəkmə də geyir, xörəyi ellə yox, qaşıqla yeyir.

Əsasən möişət motivli bu dialoqun arxasında, ilk növbədə, müəllifin öz gənclik taleyi və vaxtsız dünyasını dəyişmiş oğlu Rəşidin siması dayanır. Avropanın yüksək mədəniyyətini görmək arzusu ilə yaşıyan M.F.Axundzadəyə yalnız Tiflisdə dövlət mə-

muru kimi işləmək nəsib olmuşdu. Lakin zəkasının böyüklüyü və çalışqanlığı sayəsində Avropada təhsilalanların bir çoxundan da irəli getmişdi. O, yaşadığı dövrün “40 illik bir mərhələsinin həqiqi ensiklopedisti” adını qazandı. Yeganə oğlu Rəşidi Avropanın tanınmış mədəniyyət mərkəzlərindən birinə - Brüsselə göndərməklə özünün vaxtilə həsratində olduğu arzusunu həyata keçir-məyə müvəffəq oldu.

Hatəmxan ağanın sözlərindəki həqiqət məqamlarından biri “Parisə getmədən də onların yaşayışını”, xarakterlərini öyrənməyin mümkünüyü məsələsinə gəldikdə deməliyik ki, Axundzadənin özü öz şəxsiyyətində bunu sübut etmişdir. O, Parisə, yaxud başqa bir qabaqcıl Avropa ölkəsinə getməmiş olsa da, əsərləri vasitəsi ilə Parisi də, Avropanın digər şəhərlərini də Azərbaycana “gətirərək” öz xalqını Avropa mədəniyyəti və əxlaqi ilə tanış edə bilmüşdi...

Şəhrəbanu xanımın narahatlıqla dediyi: “Şahbaz istir getsin Parijə, məclislərdə, yiğincaqlarda üzüaçıq gəzən qız, gəlinlər ilə kef etsin, danışın, gülsün, vəssalam!”-sözlərini şərti olaraq həqiqət kimi qəbul etmiş olarsaq, deməliyik ki, bu gün belə səfərlər tam reallıqdır. Avropa əxlaqı “xırman yerindən neft fantan vurmaqla” təsadüfi zənginləşən milyonçuların əxlaqını da dəyişdirmişdir. Bu vəziyyət sonrakı dövrdə gənc dramaturq C.Cabbarlının diqqətini çəkmiş, “Aydın” əsərindəki bir səhnə ilə belə halları kəskin boyalarla ifşa etmişdir (5).

Buradan aydın görünür ki, C.Cabbarlı da öz böyük müəllimi kimi Avropa əxlaqına tənqid yanaşmış, onun milli mentalitetimizə düz gəlməyən cəhətlərini haqlı tənqid etmişdir (5).

“Московский наблюдатель” jurnalı M.F.Axundzadənin “Şərq poeması”nı dərc edərkən aşağıda belə bir qeyd vermişdir ki, “M.F.Axundzadə tərəfindən

A.S.Puşkinin məzarına qoyulan bu gözəl çələngi bizə təqdim etdiyinə görə ona razılığımızı bildirməklə bərabər, rus mədəniyyətinə rəğbət bəsləyən gözəl istedəda ürəkdən müvəffəqiyyət arzu edirik”. M.F.Axundzadə Zakirə yazdığı məktubda Krım müharibəsində rus qoşunları sırasında mərdliklə vuruşan azərbaycanlılardan iftixarla bəhs edirdi.

Bilmək və yadda saxlamaq lazımdır ki, Avropa mədəniyyəti heç də bütünlükə birmənalı deyildir. Belə məsələyə yazıçılarımızın müdrik münasibəti hələ XIX əsrin əvvəllərindən özünü göstərmişdir. A.A.Bakıxanov da “Miratülcəmal” (“Surətin güzgüsü”) əsərində bu məsələyə toxunmuş və bir sıra tənqidli fikirlər söyləmişdir.

Maraqlıdır ki, XIX əsrin ortalarında Azərbaycana qədəm qoyan, Azərbaycan torpağında gecələyən şair qəlbli Aleksandr Dümanın ölkəmiz haqqında ilk təəssüratları da həyəcanlıdır. “Tatar düşərgəsinin” qonaqpərvərliyi Dümanı heyran etmişdir. O, Azərbaycanda gördüklərini heç təsəvvürünə də gətirə bilməzdi.

Mükəmməl Şərq təhsili görmüş S.Ə.Şirvani insana yeni-multikultural prizmadan baxırdı:

Demə bu kafir, ol müsəlmandır

Hər kimin elmi var o insandır.

O, balaca oğlu Cəfəri də “hər lisanə raqib” olmağa, xüsusən “rus elminə talib” olmağa səsləyirdi.

S.Ə.Şirvani yazdı ki, “demirəm rus, ya müsəlman ol, hər nə olsan get, əqli ürəfa ol”. Şair fikirlərini bununla əsaslaşdırırdı ki, müxtəlif dillərə məxsus “bər”, “tanrı”, “xuda” ifadələri yalnız “Allah” məvhümunu ifadə edir. Bir halda ki, belədir, insanların müxtəlif dinlərə, millətlərə, etiqadlara bölünmələrinə ehtiyac varmı? Şair yazdı:

Xah boq, xah tanrı, xah xuda.

Birdir mənada, ey düri-yekta

Seyid Əzim rus dilinə və rus

mədəniyyətinə yiyələnmək haqqında çağırışları daha müasir və aktual səslənirdi.

XX əsr Azərbaycan ədəbi-bədii mühitində multikulturalizm öz yeni formasını tapdı. N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, H.Cavidin “Şeyx Sənan”, C.Cabbarlinin “1905-ci ildə” əsərləri multikultural ədəbiyyatın dəyərli nümunələri kimi meydana çıxdı. Sonrakı nəsil M.F.Axundzadənin, S.Ə.Şirvaninin, Mirzə Cəlilin, M.Ə.Sabirin yolunu müdrikcəsinə davam etdirməyə başladılar.

Deməli, M.F.Axundzadə kimi, onun sələfləri də Avropaya qeyd-şərtsiz yanaşma-mış, onun bəşəri mədəniyyətini qəbul etməklə yanaşı, bizim üçün yad olan cəhətlərini özünəməxsus tərzdə təqnid etmişlər.

Həmin məqamda, eyni zamanda, yada salmalıçıq ki, belə mənfi hallar təkrarlanmağa başlandığı bir zamanda Azərbaycan dövləti özü bu məsələyə ciddi qarışmalı olmuşdur.

İndi hər şey sivil ölkələrə Azərbaycanın yaxınlaşması, milli-mənəvi dəyərlərin saxlanılması və inkişaf etdirilməsi şərti ilə ümumbəşəri mədəni dəyərlərə yiyələnmək istiqamətindədir. Avropa və bəzi dövlətlər multikulturalizmi idarə etməyin kifayət qədər kulturoloji vəzifə olması ilə əlaqədar olaraq ondan imtina etmişlər.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, bu gün daha çox aktual səslənən multikultural münasibətlərin inkişaf yolu mədəni həyatımızın ən sərfəli tarixi yoludur. Bu yol başqa millətlərin mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə hörmət yoludur.

Azərbaycan həmişə multikulturalizmin besiyi olmuşdur. Cənki Azərbaycan tarixən fərqli mədəniyyətlərin qovuşduğu, çoxsaylı xalqların dinc yaşıdlıları ölkə kimi multikulturalizm sahəsində çoxlu uğurlu təcrübələr qazanmışdır. Söz yox ki, bu keyfiyyətlərin qazanılmasında və yaşıdalma-

sında ədəbi-bədii əsərlərimizin, Azərbaycan klassiklərinin payı az olmamışdır.

Rəyçi: prof. B.Xəlilov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla K. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı, 2016.
2. Axundov M. Əsərləri. Üç cilddə. Bakı: Azərnəşr, 1961.
3. Bakıxanov A. Bədii əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1973.
4. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cilddə. İkinci cild. Bakı: Qərb-Şərq, 2005.
5. Xəlilov S. H.Cavid və C.Cabbarlı. Müxtəlifliyin birliyi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2001.
6. Kəngərli K. Multikulturalizm - talebirgəlik mədəniyyəti. Ədəbiyyat qəzeti, 2016, 23 aprel.
7. S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1990.

P.Ахмедов

Мультикультуральные отношения в литературе

Резюме

В статье XIX век рассматривается как новый этап в мультикультуральных отношениях в литературе и культуре Азербайджана.

R.Ahmadov

Multicultural relations in literature

Summary

In this article researching XIX century Azerbaijani literature and culture as a new period of multicultural relations. In this period M.F.Akhundov, A.Bakikhanov, I.Kuthkasenly, S.A.Shirvany showed the reflection of European culture in fictions.

TƏDRİS AVADANLIQLARI VƏ RESURSLARININ MƏZMUNUNUN DƏYİŞMƏSİNİ ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR

Nərminə Məmmədova,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: *informasiya, cəmiyyət, təhsil sistemi, struktur, məktəb, 12 illik təhsil, təhsilin məzmunu, tədris avadanlıqları, tədris resursu.*

Ключевые слова: *информация, общество, система образования, структура, школа, 12 летнее образование, содержание образования, учебного оборудования, учебный ресурс.*

Key words: *information, society, education system, structure, school, 12 years education, content of education, teaching equipment, teaching resources.*

Qloballaşma, yeni formalaşmaqda olan informasiya cəmiyyəti ölkədə bütün sahələrdə: iqtisadiyyatda, texnologiyada və ideologiyada köklü dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. İstər öz daxili, istərsə də xaricdən gələn dəyişmə meyilləri ümumtəhsil məktəblərində tədris avadanlıqları və resurslarının məzmununun yenilənməsini əhəmiyyətli bir problem olaraq gündəmə gətirir. Ölkənin iqtisadi, sosial-siyasi, texnoloji baxımdan inkişafi, ümumtəhsil məktəblərinin tədris avadanlıqları ilə təchizatı və təlim resurslarının məzmununun dəyişilməsi arasında qarşılıqlı bir əlaqə vardır.

Cəmiyyətdəki dəyişikliklərə və inkişafa uyğun təhsilin məzmunu, buna müvafiq olaraq təhsil sistemində tədris avadanlıqları və resurslarının məzmunu yenidən tənzimlənməlidir.

Təbii ki, tədris avadanlıqları və resurslarının məzmunu cəmiyyətdə meydana gələn inkişafa biganə qala bilməz. Ona görə də, fənlər üzrə tədris avadanlıqları və resurslarının məzmunu da dəyişilməli, eyni zamanda onlardan istifadə etməyi bacaran

müəllim kadrlarının yetişdirilməsi də təmin edilməlidir (8).

Hazırda ölkənin təhsil sisteminin yenidən qurulması, xüsusilə 12 illik təhsilə keçilməsi istiqamətində islahatlar aparılmışdır. 12 illik təhsilə keçidlə bağlı ümumtəhsil müəssisələrində müasir tədris avadanlıqları və tədris resurslarının infrazstrukturunun və əsaslı təlim metodologiyasının yaradılması, ölkəmizdə gənc nəslin müasir tədris avadanlıqlarından (informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından) istifadə vərdişlərinə yiyələnməsi “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nda, “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı”nda (2005-2007-ci illər), “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda (24 oktyabr, 2013-cü il), “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı”nda ehtiva olunmuş, dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmişdir (1,2,3,4,5).

Azərbaycanın təhsil tarixində əhəmiyyətli yer tutan bu dövlət sənədlərində təhsilverənlər üçün təhsilin bütün pillələrində təhsilalanların təfəkkürünün və şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmış, onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodologiyasının və müvafiq resursların hazırlanmasının təmin edilməsi zəruri hesab edilmişdir. Burada həm də yeni kirkumurlara və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına uyğun metodik vəsaitlərin, didaktik materialların və təlim vasitələrinin hazırlanmasını stimullaşdırıran yeni mexanizmlərin yaradılması konkret şəkildə öz əksini tapmışdır.

“Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya” və “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyasına müvafiq yüksək təhsilli gənc nəslin yetişdirilməsi, onların müasir texnologiyaların fəal istifadəçiləri kimi formalaşdırılması istiqamətində, xüsusilə son illərdə sistemli işlər görülür. Müasir tədris avadanlıqları və resurslarının təhsil prosesinin bütün mərhələlərinə integrasiyası ilə informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun müasir təhsil sisteminin qurulması, rəqəmli təhsil informasiya ehtiyatlarının yaradılması, müəllimlərin kompüter biliklərinin artırılması, təhsilin resurs mərkəzini və təhsil prosesini dəstəkləyən elektron tədris resurslarının inkişaf etdirilməsinə diqqət artırılır. Təhsildə müasir tədris avadanlıqları və resurslarının səmərəli istifadəsinin təşkili, onlardan istifadə üzrə bilik və bacarıqların öyrədilməsi və s. kimi məsələlərin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi, ümumtəhsil məktəblərinin müasir tədris avadanlıqları və resurslarla təchizati istiqamətində kompleks işlər aparılır (3,6).

Tədris resurslarının məzmununa yeni

yanaşma, onların məzmunca yenidən işlənməsi zərurəti aşağıdakılardan yerinə yetirilməsini vacib edir:

- cəmiyyətin inkişafında meydana gələn dəyişikliklərin tədris resurslarının məzmununda əks olunması;

- müasir elm və texnologiya sahəsində meydana gələn inkişafın, yeniliklərin tədris avadanlıqları ilə təchizata, tədris resurslarının məzmununa təsir etməsi;

- demokratik dəyərlərin və insan haqlarının tədris resurslarının məzmununda əks olunması;

- məntiqi təfəkkür, tənqidi düşünmə bacarıqlarının formalasdırılması sahəsində meydana gələn inkişafın tədris resurslarının məzmununda əks olunması.

Müasir tələblərə cavab verən tədris avadanlıqları və resurslar mövcud olmadan ümumi təhsilin fənn standartları, fənn kirkumunun uğurlu tətbiqi, keyfiyyətli təhsil mümkün deyil.

Tədris resurslarının (yazılı resurslar; şəkil və qrafiklər; təpəgöz asetatlari; obyektlər və modellər; səs kasetləri və televiziya programları; CD, DVD, video kasetləri; kompüter programları, internet slaydları və s.), həmçinin onların tətbiqini reallaşdırmağa imkan verən tədris avadanlıqlarının təlim prosesində istifadəsinin üstünlükleri çoxdur. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

- təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində, proses və hadisələrin şüurlu öyrədilməsində əhəmiyyətli rol oynayır;

- idrak prosesini fəallaşdırır;

- diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır;

- biliklər "hazır" şəkildə deyil, onların müstəqil surətdə kəşfi prosesində mənimsinə nilir, yəni mənimsemə prosesi passiv deyil,

fəal xarakter daşıyır;

- təlim prosesində: biliklər daha müstəqil, sərbəst qavranılır və mənimsənilir;
- tənqid və yaradıcı təfəkkür, habelə problemlərin həlli və qərar qəbul edilməsi kimi vərdişlər formalasdırıllı;
- elmi-tədqiqat vərdişləri və s. formalasdırıllı (9,10,11).

Təhsildə istifadə edilə bilən tədris avadanlıqları və resurslarının şagird və müəllimlərin, hətta valideynlərin sərbəst və müstəqil şəkildə, asanlıqla istifadə edə biləcəkləri xüsusiyətdə olması vacibdir.

Qeyd edildiyi kimi, sürətlə inkişaf edən cəmiyyət, yeni texnoloji dəyişikliklər təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Aşağıda tədris avadanlıqları və resurslarının planlı dəyişdirilməsi üçün bir model təqdim edirik:

1. Dəyişiklikləri məcbur edən amillərin müəyyən edilməsi;
2. Dəyişiklik ehtiyacının ortaya çıxarılması;
3. Problemin müəyyən edilməsi;
4. Tədris avadanlıqları və resurslarının təkmilləşdirilməsinin alternativ variantlarının işlənməsi;
5. Çatışmazlıqların müəyyən edilməsi;
6. Tədris avadanlıqları və resurslarının seçimi;
7. Dəyişidilməyə qarşı olanların inandırılması;
8. Dəyişikliklərin həyata keçirilməsi və onun müşahidə edilməsi.

Müasir dövrdə cəmiyyət, xüsusilə elm və texnologiya sürətlə dəyişməkdə və inkişaf etməkdədir. Elm və texnologiyanın fasiləsiz dəyişməsi, sürətli inkişafi tədris avadanlıqları və resurslarının məzmununun dəyişilməsinin həm səbəbi, həm də nəticəsidir. Məhz bu amil digər sahələrin, eləcə də

tədris avadanlıqları və resurslarının məzmununa təsir etməkdədir.

Tədris avadanlıqları və resurslarının məzmununun dəyişilməsini zəruri edən amilləri təqribən iki qrupa bölmək olar:

- 1) Cəmiyyət, iqtisadi, texnoloji və hüquqi təsirlərdən ibarət olan xarici amillər.
- 2) Təhsil sisteminin strukturu, insan amili, texnologiya ilə bağlı olan daxili amillər.

Göstərilən amillər Azərbaycanda təhsil sisteminin, xüsusən ümumtəhsil məktəblərində tədris avadanlıqları və resurslarının məzmununun dəyişmə, yenilənmə ehtiyacını gündəmə gətirir.

Xarici amillərin təsiri ilə təhsildə tədris avadanlıqları və resurslarının məzmunun dəyişilməsində cəmiyyətin ehtiyacları nəzərə alınmalıdır. Təhsil sistemi ictimai mühit və üst sistemlərlə yaxın əlaqədə, münasibətdədir. Təhsil sisteminin mövcudluğu və inkişafi bilavasitə cəmiyyətin tələbləri və inkişafi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, ümumtəhsil məktəbləri fasiləsiz olaraq cəmiyyətdəki dəyişikliklərin təsiri altında xarici mühitdən həm maddi, tədris avadanlıqları və resursları, həm də şəxsi heyət olaraq mədaxil alır. Bunlardan istifadə edərək, onları bir xidmət olaraq cəmiyyətə geri qaytarır.

Qeyd edildiyi kimi, təhsil sahəsində hədəflərə çatmaq bilavasitə onun xarici mühitlə olan əlaqqələrinin davam etdirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan təhsil sisteminde cəmiyyətdə, xüsusən elm və texnologiya sahəsində olan dəyişiklikləri daim izləməli və buna müvafiq olaraq dəyişilməlidir.

Cəmiyyətdə dəyişən dəyərlər, norma və anlayışlar təhsil mühitinə daxil olaraq, onun dəyişilməsinə yol açmaqdadır. Digər tərəfdən, informasiya əsri olan müasir dövrdə ölkələr bir-biri ilə yaxın əlaqədə, münasibətdəirlər. Bu cəhət təhsil müəssisələrinin

qabaqcıl ölkələrdəki dəyişikliklərə uyğun bir dəyişmə ehtiyacını ortaya çıxarır. Demografik sahədəki dəyişikliklər, qacqın və məcburi köçkün problemi, əhali artımı ölkənin məktəb sayına düşən əhali nisbətinə təsir etməkdə, məktəblərə olan tələbatı artırmaqda, yeni məktəblərin açılmasını gündəmə gətirməkdədir. Bir tərəfdən, geniş əhali kütləsinə təhsil vermək, digər tərəfdən, dəyişən cəmiyyətə uyğun təhsil sistemini nizamlamaq, keyfiyyətli təhsil vermək qaćıl-maz bir zərurətə çevirilir.

Ölkənin təhsil sisteminə təsir edən digər bir amil ölkənin iqtisadi sahəsində meydana gələn inkişaf, dəyişikliklər və infliyasiyadır. Cəmiyyətdəki bütün sahələr kimi təhsil də mövcud iqtisadi vəziyyətə uyğunlaşmalıdır.

Qloballaşma, informasiya cəmiyyətinin yaranması ilə əlaqədar yeniliklər artmaqda, yeni iş yerləri yaranmaqdadır. Yeni iqtisadi dəyişiklik bu sahədə işçilər tələb edir. Ölkə iqtisadiyyatının tələb etdiyi insan ehtiyacını qarşılayan yeni məktəblər yaratmaq təlim prosesində istifadə edilən tədris avadanlıqları və resurslarının məzmununda dəyişiklik etməyi qaćılmasız bir zərurətə çeviriir (8). Təhsilin effektli şəkildə inkişafı, yeni tələblərə cavab verən pedaqoji heyətin, müasir tədris avadanlıqları və resurslarının olma-sı üçün yeni maliyyə vəsaitinin olması da əsas şərtlərdəndir.

Qabaqcıl ölkələrdə elm və texnologiya sahəsindəki yeniliklər paralel olaraq təhsil sistemində istifadə olunur. Həmin ölkələrdə müasir tədris avadanlıqları və resurslarının təhsil müəssisələrinə daxil olması, təlim prosesində onların tətbiqi cəmiyyətin inkişafı üçün əsas amil hesab edilir. Məhz elm və texnologiya sahəsindəki yeniliklər, tətbiq edilən yeni bilik sahələri

tədris avadanlıqları və resursları sahəsində xidmət təkliflərinin inkişafını təmin edir.

Texnologianın inkişafı təhsildə iş metodunun dəyişməsinə, yeni tədris avadanlıqları və resurslarının daha effektli, səmərəli istifadəsinə kömək edir. Ümumtəhsil məktəblərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün sistemli şəkildə müasir tədris avadanlıqları və resursları alması çox vacibdir. Çətinliklə də olsa, yeni tədris avadanlıqları və resurslarının təhsil sisteminə daxil olması yeniliyə yol açmaqdadır. Yeni tədris avadanlıqları və resurslarının təhsil sisteminə daxil olması özlüyündə, onlardan istifadə etməyi bacaran mütəxəssislərin yetişdirilməsi, habelə yeni maliyyə mənbəyinin müəyyən edilməsi zərurəti yaradır.

Təhsil müəssisələri texnoloji yenilikləri, dəyişiklikləri izləmək məcburiyyətindədir. Yeni tədris avadanlıqları və resursları ümumtəhsil məktəblərinin məqsədlərinin gerçəkləşməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə müasir tədris avadanlıqları: kom-püter, CD, DVD, video, internet, ağıllı lövhə, proyeksiya aparatları, resurslar sürətli və davamlı öyrənməyin təmin edilməsində daha effektlidir. Ölkəmizdə ümumtəhsil məktəblərində Təhsil Nazirliyinin verdiyi çox sayıda tədris avadanlıqları və resurslarından istifadə edilməsinə baxmayaraq, lazımi infrastruktur dəyişikliyi edilmədiyindən bu məsələ hələ də tam həllini tapmayıb.

Hüquq normaları cəmiyyətdəki bütün təşkilatlar üçün məcburidir. Təhsil müəssisələri də fəaliyyətini cəmiyyətin idarə olunmasını təmin edən qanun, nizamnamə və sərəncamlara uyğun qururlar. Hüquq – cəmiyyətin nizamını təmin edən qanunlar sistemidir. Hüquqi sistem cəmiyyətdəki hər hansı bir dəyişikliklərin təhsil sistemində gerçəkləşdirilməsini təmin edir. Təhsil

müəssisələrində dəyişiklik etmək üçün, ilk növbədə qanunlar verilir. Ölkəmizdə müstəqilliyin bərpa olunması ilə bağlı formallaşmaqda olan yeni qanunlar sistemi təhsilin məzmununda əhəmiyyətli bir dəyişiklik zərurəti yaratmışdır. Təhsilin normal bir şəkildə inkişafi üçün müasir tələblərə cavab verən tədris avadanlıqları və resurslarının, habelə onlardan istifadə etməyi bacaran pedaqoji heyətin yetişdirilməsi əsas amillərdəndir.

Təhsil sistemində daxili amillərlə bağlı olan dəyişiklikləri təqribən dörd qrupa bölmək olar:

1. Strukturla bağlı dəyişiklik;
2. İnsan amili ilə bağlı dəyişiklik;
3. Texnoloji təchizatla bağlı dəyişiklik;
4. Təşkilatın məqsədləri ilə bağlı dəyişiklik.

Strukturla bağlı dəyişikliklər təhsil sisteminin bütünlüklə dəyişdirilməsinə səbəb olur. Hamiya məlum olduğu kimi, müstəqillik dövrünün tələblərinə uyğun olaraq ölkənin təhsil sisteminin strukturunu kökündən dəyişilmiş və dəyişilməkdədir. Əslində, cəmiyyətin bütün sahələri zaman-zaman dəyişilmək məcburiyyətindədir. Qeyd edildiyi kimi, cəmiyyətin sürətlə dəyişməsi və inkişafı təhsil sisteminin inkişafına müsbət mənada kömək edir.

Struktur dəyişiklikləri təhsil sahəsində funksiyaları, vəzifələri yenidən müəyyənləşdirir və təşkilati əlaqələri yenidən tənzim edir. Əks halda səlahiyyət, vəzifə, məsulluq, qərar vermə, yoxlama və s. məsələlərdə qarşıdurma yarana bilər.

Təhsili idarə edənlərin fəaliyyətlərinin dəyişməsi təhsilin digər amillərinə təsiri qaçılmasızdır. Bu baxımdan, təhsil sisteminin dəyişilməsində insan amili əsasdır. İstər rəhbər, istərsə də alt səviyyədə işləyənlərin əhvali-ruhiyyəsi müxtəlif yol və

metodlarla (xidmətdaxili təlim, motivasiya və s.) yüksəldilərək, təhsilin effektliliyi artırıla bilər. Bu baxımdan, bütün metod və üsullar təhsil sistemində işləyən bütün heyətin, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətlərini daha yaxşı yerinə yetirmələrinə istiqamətlənməlidir.

Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin, təhsilin məzmununun, təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün elm və texnologiyadakı yeniliklərə uyğunlaşdırılma əsas götürülməlidir. Təhsil müəssisələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi yalnız tətbiq etdikləri metodların, təlim prosesində müasir tədris avadanlıqları və resurslarının istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi, müasir texnologiyaya uyğunlaşması ilə təmin oluna bilər.

Təhsil prosesinə hər hansı bir yeni tədris avadanlığı və resurs daxil olduğu zaman məktəblərin onlardan istifadə etmə ehtiyacı yaranır. Bu dəyişikliklər dövrün tələbidir. Əks halda, texnoloji yeniliklər heç bir məna kəsb etməz. Son illərdə təhsil sisteminin bir çox yeni tədris avadanlıqları və resursları ilə təmin edilməsinə baxmayaraq, bəzi hallarda onlardan hələ də effektli istifadə edilmir.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris avadanlıqları və resurslarından səmərəli istifadə etməyi bacaran pedaqoji heyətin yetişdirilməsinə hazırda böyük ehtiyacın olduğunu göstərir.

Yuxarıda qeyd olunanların nəzərə alınması, təhsil sistemində, o cümlədən ümumtəhsil məktəblərində geniş dünya Görüşə malik, təşəbbüsleri, yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri, praktik biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü, rəqabətqabiliyyətli kadrların hazırlanması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxı-

mündən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin inkişafı, keyfiyyətli təhsil isə, özlüyündə ölkənin inkişafına töhfə vermiş olacaqdır.

Rəyçi: dos. Ə. Abbasov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (24 oktyabr, 2013-cü il). //Azərbaycan məktəbi, 2013, №5.
2. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı”. //Azərbaycan məktəbi, 2015, №1.
3. Azərbaycanın təhsil siyaseti (1998-2004). I kitab. Bakı: Çəşioğlu, 2005.
4. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər). <http://e-qanun.az>.
5. “Təhsil sisteminin informasiyalasdırılması üzrə Dövlət Proqramı” (2008-2012-ci illər üçün). <http://e-qanun.az>
6. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya ”. <http://e-qanun.az>
7. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. <http://www.president.az/>.
8. Kasim Karaman, “Küreselleşme ve eğitim,” Zeitschrift für die Welt der Türken. 2 (3), 2010.
9. Alkan C. Educational technology. Ankara: Anı Yayıncılık, 2011.
10. Cathy Lewin-Rosemary Luckin. “Technology to support parental engage-

ment in elementary education: Lessons learned from the UK.” Computers & Education. 54, 2010.

11. Məmmədova N. Ümumtəhsil məktəblərində tarix fənninin tədrisində avadanlıq və tədris resurslarından istifadəyə müasir yanaşma istiqamətləri. “Azərbaycanda təhsil quruculuğunun prioritətləri: müasir yanaşmalar” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Naxçıvan, 2015-ci il. Bakı: Mütərcim, 2015.

Н.Мамедова

Факторы, делающие необходимыми изменения содержания учебных оборудования и ресурсов

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся содержания учебного оборудования и ресурсов в общеобразовательных школах. В статье даются предложения по вопросу обновления содержания учебного оборудования и ресурсов, что требует проведение коренных изменений в сфере образования.

N.Mamedova

Reforms brought innovation to education sector

Summary

The article considers the issues regarding the content of educational equipment and resources in the secondary schools. The article provides suggestions on updating the content of educational equipment and resources, which requires radical changes in the field of education.

FƏNLƏRƏRASI İNTEQRATİV ƏLAQƏLƏRİN YARANMASINDA KREDİTLİ TƏLİMİN ROLU

Məmməd Kazimov,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: keyfiyyət, integrativ təlim, təfəkkür, kreditli təhsil, fərdi iş planı, təhlil etmə, beynəlxalq təcrübə, professional səviyyə.

Ключевые слова: качество, интегративное обучение, мышления, кредитное образование, индивидуальный план работы, анализировать, международный опыт, профессиональный уровень.

Key words: quality, integrative learning, thinking, credit system of education, plan, analysis, international experience, expertise.

Müasir dövrdə orta ixtisas təhsili sisteminde tətbiq olunan vacib məsələlərin ən başlıcası təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və mütəxəssis hazırlığında innovativ texnologiyaların tətbiqi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərdir. Belə tədbirlərdən biridə tədrisdə integrativ təlim üsullarından istifadəyə geniş yer verilməsi, kreditli təlim prosesində fənlərin əlaqəli öyrənilməsi və fənlərarası integrasiyanın yaradılmasıdır. Təhsildə belə bir təlim üsulunun tətbiq edilməsi tələbələrdə sərbəst düşünmə və təhliletmə qabiliyyətini formalaşdırar, yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməyə meyilliliyi artırar, öyrəndiyi elm sahəsindən düzgün nəticə çıxarmağa və təlimdə səriştəlilik qabiliyyətini inkişaf etdirməyə müsbət təsir göstərər. Göstərilənləri tədris prosesində həyata keçirmək üçün təhsil standartlarının və kurikulumun tələblərindən düzgün istifadə edilməsi vacib məsələdir. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi nəticə-yönümlü təhsilin inkişafına müsbət təsir göstərməklə, şəxsiyyətin formallaşmasına və müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə zəmin yaratmaqla fənlərin integrativ şəkildə öyrənilməsinin zəruri olmasını ön plana çəkər. Təlimin keyfiyyətinin

yüksəldilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafi üzrə Dövlət Strategiyası” programında da ətraflı verilmişdir. Bu konseptual sənəddə göstərilir ki, təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimşənilməsini təmin edə bilən yüksəknüfuzlu təhsilverənlərin peşə səriştəliliyi və pedaqoji ustalığı təmin olunmalıdır. Bu zaman təhsil sahəsində olan beynəlxalq təcrübə və meyarlardan istifadə olunmasına geniş yer verilməlidir. Beynəlxalq təcrübələri nəzərə alaraq müəllim hazırlığı zamanı texnologiya fənninin tədrisi prosesində onun digər fənlərlə və yaxud bu fənn daxilində olan uyğun mövzuların əlaqəli öyrənilməsi və integrativ təliminin qurulması zamanı problemlərin nəzərə alınması, onun həlli həmişə ön plana çəkilməlidir (1, 2, 3).

Fənlərin əlaqəli, yəni integrativ təlimi prosesi zamanı tələbələrin məntiqi təfəkkürünün inkişafında biri-birinə yaxın olan fənlərin və fəndaxili mövzuların dərindən öyrənilməsi kompleks yanaşmanın əsasını təşkil edir. Bu proses kreditli təlimdə özünü daha aydın şəkildə bürüzə verir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Çünki fənlərarası əlaqələrin qurulması və onların integrativ öyrənilməsi vaxta qənaət olunmasına imkan yaradır. Bu vaxt təkcə hər hansı sahənin əsaslı şəkildə öyrənilməsi üçün deyil, həm də seçilən mövzuların mənimsəmənin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə, fənlərarası əks-əlaqənin qurulmasına, müəllim-tələbə dialoqunun qarşılıqlı anlaşma şəraitinin yaradılmasına şərait yaradır. Kreditli təlim prosesində öyrənilən fənlərin tərkibinə daxil olan uyğun mövzuların əlaqəli öyrənilməsi və integrasiyanın yaradılması nəticə etibarilə hər hansı bir sahənin dərindən öyrənilməsini intensivləşdirir. Bu da tələbədə mövzu haqqında təsəvvürü formalasdırır, sərbəst elmi mübadilənin yaradılmasına, elmi dialoqun qurulmasına və təhsili inkişaf etdirən yeni konsepsiyanın yaradılmasına şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci il 31 yanvar tarixində imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” sərəncamı ölkəmizin ali və orta ixtisas təhsil sisteminin Bolonya bəyannaməsinə qoşulmasına zəmin yaratdı. Bu sərəncam ali təhsil sahəsi üçün mühüm bir program yönümlü sənəddir (8). Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə təhsildə kredit sisteminə keçilməsi ilə əlaqədar, müasir attestasiya və akkreditasiya sistemi yaradılmış, tələbələrin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prosesində inkişaf etmiş Avropa dövlətlərinin qiymətləndirmə modelindən istifadə tətbiq olunmuşdur. Bolonya təhsil prosesinin əsasını tələbələrin təhsil ili boyu əldə etdiyi, qazandığı kredit təşkil edir. Kredit, əsasən, “təhsil əməyinin həcm vahidi”dir. Təhsildə krediti tələbələr mühazirə, seminar, fərdi tapşırıqların yerinə yetirilməsi, fərdi referatlar, kurs və diplom işlərinin yerinə yetirilməsində və istehsalat təcrübəsində iştirak

etməklə qazana bilərlər. Ölkəmizdə Bolonya prosesinin tələblərindən biri, eyni zamanda orta ixtisas təhsili müəssisələrində orta ixtisas təhsilli mütəxəssis hazırlığının aparılmasında (subbakalavriat hazırlığında) kreditli təhsil sistemində geniş istifadə olunmasıdır. Kreditli təhsilin orta ixtisas təhsili müəssisələrində tətbiq olunması Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 26 dekabr tarixli 354 nömrəli qərarı ilə həyata keçirilir. Kredit sistemi hər hansı bir fənnin öyrənilməsi başa çatdıqdan sonra örnənin auditoriya və auditoriyadankənar yüklemələr də daxil olmaqla qəbul olunmuş qabiliyyət tutumluğunu əks etdirən tədris ölçüsü meyarıdır.

Tələbə krediti tədris ili boyunca mühazirə, seminar, laboratoriya məşğələsində və həm də müstəqil iş, yəni auditoriyadankənar tapşırıqları yerinə yetirməklə, davamiyətlə qazana bilər. Yəni əgər orta ixtisas təhsili müəssisəsinin tələbəsi həftədə hər hansı bir fənn üçün 3 akademik saat vaxt sərf edirsə, deməli, həmin fənn birkreditli fənn hesab edilir və tələbə semestrin nəticələrinə görə həmin fəndən müvəffəq qiymət alarsa, onda tələbə 3 kredit qazanmış olur. Deməli, kredit sistemi tələbənin təhsil müddəti ərzində fərdi planı, “kredit” isə tələbənin tədrisdə əldə etdiyi müvəffəqiyyətin kəmiyyət göstəricisi kimi anlaşılmalıdır. Tələbənin öyrəndiyi fənnin hər 15 saatı bir kredit kimi nəzərdə tutulur və tələbənin öyrəndiyi fənnə ayrılan dərs yükü 60 saat miqdardındadırsa, deməli, bu fənn üçün tələbə bu fəndən 4 kredit miqdarında dərs keçmiş hesab olunur və tələbə həmin fənn üzrə programı orta səviyyədə mənimsəmiş hesab edilir. Tələbə hər hansı bir fənn üzrə yekunda 0-50 arası bal topladıqda həmin fənn üzrə kredit qazanmamış hesab edilir. Belə olan halda tələbə həmin fəndən kredit əldə etmək üçün fənni yenidən öyrənməli və imtahan verməlidir. Orta ixtisas təhsili

müəssisələrində pedaqoji şuranın qərarı ilə kredit borcu qalan tələbələr üçün kredit toplamaq məqsədilə “yay semestri” adlanan üçüncü bir semestr təşkil edilir. Əgər tələbə hər hansı fəndən tələb olunan krediti toplaya bilmirsə, onda tələbə tədris planında həmin fənnin mənimşənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş saatlar həcmində əlavə dərsləri dinləyir və yenidən yekun imtahanına buraxılır. Orta ixtisas təhsili müəssisələrində yay semestrinin təşkil edilməsinin məqsədi aşağıdakılardır (7, 8, 11):

- əsas sessiya müddətində tələbələrin hər hansı fənn üçün yaratdığı akademik borcları ləğv etmək üçün;
- kolleclərin təhsil programında nəzərdə tutulmuş və pedaqoji şurada müəyyən edilmiş fənlərin kreditlərini qazanmaq üçün;
- müvəffəqiyyət qazanılan fənn üzrə aldığı qiymətdən razı qalmadıqda onun yüksəldilməsini təmin etmək üçün;
- orta ixtisas təhsili müəssisəsinin təklifi etdiyi ayrı-ayrı fənlər üzrə digər orta ixtisas təhsili müəssisəsi tələbələrinə müvafiq kreditlər qazanması şəraitinin yaradılması üçün;
- təklif olunan yay semestri yaz semestri tam başa çatdıqdan dərhal sonra təşkil olunmalıdır və 5 həftə nəzəri təlimə və bir həftə imtahanlarının keçirilməsinə sərf edilməlidir. İmtahanların keçirilməsinin yay semestrinin sonuncu həftəsində təşkil olunması vacibdir;
- yay semestrində tələbələrin götürdüyü kredit 9-dan artıq olmamalıdır;
- yay semestri və imtahanları növbəti semestrin başlanmasına 2 həftə qalana qədər başa çatmalıdır;
- yay semestrində üzrlü səbəbdən imtahan da iştirak etməyən tələbələr üçün növbəti semestrin başlamasına qədər bir dəfə imtahanın keçirilməsi təşkil oluna bilər;
- yay semestri könüllülük prinsipi əsasında təşkil olunmalı və ödənişli əsaslarla həyata keçirilməlidir;

- yay semestrində öyrənilməsi nəzərdə tutulan fənn üzrə qrup tələbələrinin sayı orta ixtisas təhsili müəssisəsinin maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir (6, 15, 19).

Əgər tələbə subbakalavriat səviyyəsində təhsil aldığı 3 il (6 semestr) müddətində müəyyən edilmiş kreditləri qazana bilməmişdirsə, ona növbəti 3 il müddətində borcu qaldığı fənlərdən kreditləri yığmaq imkanı verilir. Ayrılmış həmin müddət ərzində tələbə lazımlı olan kreditləri yıga bilmirsə onda o, müəyyən olunmuş bütün imtiyazları itirə bilər. Tələbə orta ixtisas təhsili müəssisəsində dövlət hesabına təhsil alırsa və müəyyən edilmiş müddətdə kreditləri yıga bilmirsə, bu halda o, təhsilini yalnız ödənişli əsaslarla davam etdirməlidir.

Aparılan araşdırımalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kreditli təlim prosesi zamanı fənnin digər fənlərlə əlaqəli öyrənilməsi və yaxud fəndaxılı oxşar mövzuların integrasiyasının yaradılması fənnin əhatəli öyrənilməsinə düzgün istiqamət verir. Hər hansı fənnə daxil olan mövzunun öyrənilməsi üçün bu mövzunun digər fənlərdə olan oxşar mövzularla əlaqəli öyrənilməsi integrativ təlimin tələblərindən biridir. Bunu əyani olaraq aydınlaşdırıq. Belə ki, kollecdə təhsil alan tələbəyə bir semestr ərzində texnologiya fənnindən kredit toplamaq üçün fərdi tapşırıq verilir. Tələbə texnologiya fənninin tərkibində olan “ağac və metal emalı texnologiyası”, “Ərzaq məhsullarının emalı texnologiyası” və “kənd təsərrüfatı işlərinin texnologiyası” bölmələrini öyrənərkən kimya, biologiya, coğrafiya və fizika, elektrotexnika fənlərində olan uyğun mövzulara müraciət edir və bu mövzular arasında olan əlaqələri, uyğunluqları aşırıdır. Tələbə ağac, metal emalı texnologiyasında istifadə edilən ləklərin və boyalarının kimyəvi tərkibini, kimyəvi birləşmələrini, onların buxar-

lanması zamanı ayrılan kimyəvi birləşmələrin insan səhhətinə təsiri amillərini, kimyəvi xassələrini və qoruyucu örtük əmələ gətirmə xüsusiyyətlərini öyrənməli və onlardan istifadə edərkən kimyəvi zəhərlənmələrin qarşısının alınması məqsədilə təhlükəsizlik texnikası qaydalarına düzgün riayət olunmasını bilməlidir. Kimyəvi laklar və boyalar haqqında ətraflı məlumat alındıqdan sonra onu öz gündəlik tədris fəaliyyətinə və təhlükəsiz iş rejiminə tətbiq etməyi bacarmalıdır. Yaxud tələbə ərzaq məhsullarının emalı texnologiyasını bölməsini öyrənərkən “Biologiya” fənnində olan zülallar haqqında onların müxtəlifliyini, çoxfunksiyalı üzvi maddədən ibarət olmasını, b-aminturşulardan əmələ gəlməsini, mürəkkəb maddə olmasını və s. bu kimi xüsusiyyətlərini bilməlidir. Eyni zamanda qida məhsulu kimi istifadə olunan göbələklərin bioloji xüsusiyyətləri haqqında da müəyyən məlumatlara malik olmalıdır. Belə bir əlaqəli öyrənmə üsulu kredit götürən tələbəyə imkan yaradır ki, fənn haqqında hərtərəfli və dərin məlumatı olsun. Texnologiya fənnini öyrənərkən tələbə bu fənnə aid kredit götürmüşsə və bu krediti yerinə yetirməsi üçün mövzuları öyrənirsə, onda bu mövzunu yuxarıda sadalanan fənlərdə olan oxşar mövzularla əlaqələndirməli və bu əlaqələrdən müəyyən nəticəyə gəlib ümumiləşdirilmiş fikir irəli sürməlidir. Bu fənlərdə olan oxşar mövzuları təhlil edən tələbə ümumiləşdirilmiş nəticəyə gəlir və yekunda mövzu haqqında ona lazım olan və əlaqələri birləşdirən biliklər toplamış olur.

Kredit sistemi əsasında təşkil olunmuş, integrativ öyrənmə prosesinin yerinə yetirilməsində və verilən mövzuların dərinləndirilməsi, əhatəli öyrənilməsində qarşıya çıxan məqsəd, tələb və xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- hər bir tələbənin fənlərə uyğun fərdi tədris planının olması, bu planın tərtibində və onun

yerinə yetirilməsində tələbənin müəllimlə, yaxud tyutorla birlikdə iştirak etməsi;

- orta ixtisas təhsili müəssisəsinin fəaliyyətdə olan tədris planlarına uyğun olaraq tədris fənlərinin semestrlər üzrə götürəcəkləri kreditlərin miqdarının, təhsil-verənlərin və akademik məsləhətçilərin (tyutorların) seçiminin sərbəstliyi;

- kollecdə təhsil alan tələbənin öyrəndiyi fənnin digər fənlərlə integrativ əlaqə yaratmasında müstəqil hazırlıq və sərbəst fəaliyyəti üçün iş şəraitinin yaradılması, ona nəzarətin təşkil olunması;

- tələbələrin fəaliyyətinin və biliyinin qiymətləndirilməsində çoxballı (100 ballı sistemlə) qiymətləndirilmə sisteminin tətbiq olunması və balların toplanma üsullarından istifadə olunması;

- fəndaxili mövzuların digər fənlərdə olan mövzularla əlaqəli öyrənilməsində akademik məsləhətçilərin (tyutorların) fəaliyyətindən istifadə edilməsi;

- hər semestrdə keçilən fənlərin və həmin fənlərə uyğun tədris qruplarında olan tələbələrə verilən tapşırıqların semestrlər üzrə komplektləşdirilməsi;

- hər bir fənnə uyğun ayrıca fəaliyyət jurnalının tərtib edilməsi;

- təhsilalma müddətinin tələbənin nailiyyətindən və müvəffəqiyyətindən asılı olaraq fəaliyyətinin inkişafının tənzimlənməsinin təşkil olunması;

- tədris prosesinin təşkili zamanı ixtisasların, fənlərin, şöbələrin, fənn birləşmə komisiyalarının, müəllimlərin və tələbələrin kodlaşdırılması prosesinin tətbiq edilməsi;

- kreditli təhsil sistemi tətbiq olunarkən mövzunun əlaqəli öyrənilməsi təşkilinin müvafiq struktur bölmələri tərəfindən tənzimlənməsi və nəzarət mexanizminin yaradılması (5, 12, 18).

Kreditli təhsildə verilən biliklərin əsasını müəllimlər tərəfindən aparılan izahat işləri, göstərişlər və müəllimin mühazirələri təşkil

edir. Orta ixtisas təhsili sistemində müəllimin mühazirəsi öyrədənlə öyrənən arasında canlı əlaqə yaranan və biliklərin ötürülməsini təmin edən zəngin informasiya prosesidir. Ənənəvi təlim prosesindən fərqli olaraq, kreditli təlimdə mühazirələrin mövzusu və təşkili formaları müasir tələbə uyğun olaraq məntiqə əsaslanmalı, tənqid və yaradıcı təfəkkürün formalasdırılmasına və nəzəri biliklərin müstəqil, sərbəst mənimşənilməsinə yönəldilməlidir. Bu zaman tələbələrdə elmi-tədqiqat yaradıcılıq vərdişləri formalasdır, təlimin səmərəli olmasının inkişaf etdirilir. Bunun üçün müəllim həmişə hazırlaşmalıdır, ixtisas biliyini təkmilləşdirməli və pedaqoji ustalığının artırılması üzərində müntəzəm çalışmalıdır. Bu gün kredit sistemi tətbiq etməklə dərs aparan müəllimdən özünəməxsus yaradıcılıq texnikası, fərdi pedaqoji səriştəlilik, auditoriyada bələdçilik və istiqamətləndiricilik xüsusiyyətləri yaranan, tələbələrə tələb olunan nəzəri materialı ötürərək onlarda qarşıya qoyulan məsələni təhlil edib nəticə çıxarmaq qabiliyyəti formalasdırın bir öyrədici olmaq tələb olunur.

Kreditli təhsil sistemi tətbiq etməklə texnologiya fənninin tədrisini həyata keçirərkən təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində intensiv fəaliyyəti davam etdirilməli, akademik düşüncələrin strukturunun vahid formaya gətirilməsi məqsədilə təlim strategiyasını konkretləşdirməli, fənlərarası əlaqələrin gücləndirilməsində integrativ təlim metoduna üstünlük verilməlidir. Kredit sisteminin tətbiqi çərçivəsində həlli vacib olan məsələlərdən biri də dünyanın digər regionlarında olan orta ixtisas təhsili müəssisələri ilə əlaqə saxlanması və həmin təhsil müəssisələrində olan yeniliklərin və innovativ metodların respublikanın orta ixtisas təhsili sistemində tətbiq olunmasına nail olmaqdır. Orta ixtisas təhsilinin keyfiyyət təminatında ümumavro-

pa sisteminin tətbiqi, Bolonya deklarasiyasına uyğun kreditli təhsil sisteminə tam keçilməsi, asan qəbul olunan və başa düşülən kvalifikasiyalar modeli Avropa və digər ölkələrdə təhsilalanların orta ixtisas təhsilinə maraqlarının xeyli yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Araşdırımlar göstərir ki, Azərbaycan təhsil sistemi strukturunda orta ixtisas təhsilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində səmərəli fəaliyyətin həyata keçirilməsi aşağıdakı problemlərin həllini tələb edir:

- respublikada fəaliyyət göstərən orta ixtisas təhsili müəssisələrində kreditli təlimin təkmilləşdirilməsi və fənlərarası integrativ təlimdən istifadə olunmasının genişləndirilməsi;

- təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, nəzarət mexanizminin yeniləşməsi və təhsil müəssisələrində keyfiyyətin tənzimlənməsində yeni qiymətləndirilmə modelinin tətbiqi;

- subbakalavr hazırlığında təhsilin məzmununa və kompetensiya səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinə uyğun olan təhsil standartlarının yenidən hazırlanması;

- orta ixtisas təhsili sistemində kreditli təhsilin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi yeni pedaqoji və təlim texnologiyalarının, integrativ təlim metodlarının və innovasiyaların tədris prosesinə tətbiq olunmasının genişləndirilməsi.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, kreditli təhsil sistemi zəif oxuyan tələbələrə də öz potensial imkanlarından sonadək istifadə etməyə hərtərəfli şərait yaradır. Təhsili müvəffəqiyyətlə başa vuran hər bir mütəxəssisin hazırlığının əmək bazarı ilə birbaşa əlaqələndirilməsi problemi respublikamızın orta ixtisas təhsili sistemində ən aktual məsələ kimi qeyd edilir. Bu problemin müvəffəqiyyətli həlli təhsil sektorunda marketinq strukturunun yaradılması, əmək baza-

rına çıxışın təmin edilməsi və bu strukturun aktiv fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Kredit sistemi tətbiq etməklə mütəxəssis hazırlığının üstünlüklərindən biri də odur ki, ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə hazırlanmış mütəxəssislərin əmək bazarında özünə iş yeri tapması bazar münasibətlərinin obyektiv reallığından doğan bir həqiqətdir. Ona görə də təhsil alanlar bazarın tələbatlarından xəbərdar olmalıdır. Belə olan halda təhsilalan hələ təhsilini yekunlaşdırırmamış onun professional səviyyəsinə sıfarişçi tərəfindən qoyulan tələbləri qabaqcadan bilir. Bu halda orta ixtisas təhsili müəssisəsinin maddi marağının keyfiyyət göstəriciləri ilə sıx əlaqədə olur, təhsilverənlərin məsuliyyəti artır, attestasiya mexanizmləri daha da təkmilləşdirilir, rəqabət güclənir, ixtisasın və peşəkarlıq səviyyəsinin daimi artması təhsilverənin bir-başa marağına çevrilir və nəticədə istehsalçı yüksək keyfiyyət göstəricilərinə malik olan təhsil müəssisələrinə üz tutur. Bu halda istehsalçının maliyyə imkanları genişlənir, maddi-texniki bazası, kadr potensialı güclənir, ən əsası isə təhsilalanın işlə təmin olunması problemi həll edilir. Göstərilənləri nəzərə alaraq kreditli təhsil sistemi tətbiq etməklə texnologiya fənninin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsil islahatının Bolonya deklarasiyasının tələblərinə uyğun qurulması, beynəlxalq təcrübələrin öyrənilib tədrisə tətbiq edilməsi, nəticəyönümlü və şəxsiyyətönümlü təhsilin həyata keçirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

Bu göstərilənlər tədrisə tətbiq olunarsa, kredit sisteminin, təhsil standartlarının və kurikulumun tələbləri yerinə yetirilmiş olar.

Məqalənin aktuallığı. Kreditli təlim prosesində texnologiya fənninin digər fənlərlə integrasiyasının yaradılmasının mümkünluğu ön plana çəkilir, fənnin dərindən öyrənilməsinə istiqamət verilir və tələbələrdə sərbəst düşünmə, təhliletmə və

nəticə çıxarma bacarığı formalaşır. Kredit toplamaq üçün tələbələrə verilən fərdi tapşırığın yerinə yetirilməsi intensivləşir və fəndaxili mövzuların əlaqəli öyrənilməsinə hərtərəfli şərait yaranır və integrasiyanın xüsusiyyətləri araşdırılır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Texnologiya fənninin digər fənlərlə əlaqəli öyrənilməsində kreditli təlimin tətbiqi təkmilləşdirilir, fəndaxili integrasiya uyğun mövzuların keyfiyyətli və əhatəli öyrənilməsinə istiqamət verir, tələbələrdə məntiqi təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. İnteqrativ təlim, eyni zamanda fənlərarası eks-əlaqənin qurulmasına, müəllim-tələbə dialogunun elmi əsaslarla, qarşılıqlı anlaşma şəraitinin yaradılmasına müsbət təsir göstərir və fənnin öyrənilməsinə konseptik yanaşmanın əsasını qoyur.

Məqalənin tətbiqi sahələri. Orta ixtisas təhsili müəssisələrində kreditli təlim prosesi zamanı texnologiya fənninin digər fənlərlə əlaqəli öyrənilməsi, mövzulararası integrativ əlaqələrin qurulması, fəndaxili mövzuların əhatəli öyrənilməsi, kreditli təlimdə müasir texnologiyaların tətbiqindən və yuxarıda göstərilən digər innovativ metodlardan istifadə olunması tövsiyə olunur.

Rəyçi: prof. A.Abbasov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov A. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Abbasov A. və başqaları. Müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar. Bakı: Mütərcim, 2012.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan məktəbi, 2013, №5.

4. Axundov N., Əhmədov H., Şərifova F., Səlimova X. Texnologiya, müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Aspoliqraf, 2014.
5. Əhmədov H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
6. Kərimov Y. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı: RS Proqress MMC, 2009.
7. Kərimov Y. Təhsilin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
8. Kazımov M. Kolleclərdə integrativ təlim prosesinin mahiyyəti. // ARTPI-nin Elmi əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2015, №1.
9. Kazımov M. Fənlərarası integrasiyanın təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri. Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 16 dekabr 2015.
10. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Nəşrə hazırlayan: Ə.Abbasov, İ.Cavadov. Bakı: Mütərcim, 2011.
11. Kərimova F., Əhmədova M., Varella G., Reyli Ə. İnteqrativ kurikulum:mahiyyəti və nümunələr. Bakı: Adiloğlu, 2005.
12. Mehrabov A. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
13. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı: Təhsil, 2014.
14. Сажина С. Технология интегрированного занятия. Москва, 2008.
15. Сетько Е. Современное образование технологии. Москва: Просвещение, 1998.
16. Бабанский Ю. Оптимизация процесса обучения. Москва: Педагогика, 1997.
17. Овчарова Р. Справочная книга социального педагогика. Москва: Просвещение, 2001.
18. Хуторский А. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика. Научное издание. Москва, 2009.
19. Поташкина М. Управление качеством образования. Москва: Педагогика, 2000.

М.Кязимов
Роль кредитного обучения в создании межпредметных интегративных связей
Резюме

В статье раскрываются возможности создания интеграции между дисциплинами и между темами в процессе кредитного обучения, а также указываются пути решения проблем, возникающих при этом.

В статье также раскрываются возможности интеграции технологии с другими дисциплинами с целью ее углубленного изучения в процессе кредитного обучения и выполнения студентами индивидуальных заданий, даются рекомендации по использованию новых методов в процессе интеграции.

M.Kazimov
The role of credit education in formation of interdisciplinary integrative relations
Summary

The article deals with the application of cross-curricular and cross-topical integration and talks about possible problems that might occur in the application process and suggests solutions to these problems. Moreover, the article talks about advantages of integration process for comprehensive acquisition of knowledge and skills by students while implementing individual tasks within credit system of education. Besides, the article suggests application of new methods for successful integration process.

ОРГАНИЗАЦИЯ ГРУППОВОЙ ФОРМЫ РАБОТЫ НА УРОКАХ

Аида Гасымова,
Старший научный сотрудник
Института проблем образования

Açar sözlər: qruplarla iş forması, tətbiqetmə, effektiv təsir, müşahidə, əməkdaşlıq.

Ключевые слова: групповая форма работы, применение, эффективное взаимодействие, наблюдение, сотрудничество.

Key words: group work, use effective communication, observation, cooperation.

Как побудить учащихся в ходе урока русского языка к активной, интенсивной деятельности? Осуществить это возможно через развивающего акцента новых технологий. Одной из таких технологий является обучение в группах через сотрудничество.

Деятельность школьников является коллективной. Цель этой деятельности осознаётся как единая, требующая объединения усилий всего коллектива; организация деятельности предполагает разделение труда; в её процессе между членами коллектива образуются отношения взаимной ответственности и зависимости; контроль над деятельностью частично осуществляется самими членами коллектива. На уроках русского языка учащиеся любят работать коллективно, советоваться, стремятся к сотрудничеству. Это объясняется тем, что они испытывают потребность в общении. Реализация стремления учащихся к сотрудничеству формирует их личность. Работая в коллективе, дети на собственном опыте убеждаются в пользе совместного планирования, распределения обязанностей, взаимного общения. Учащиеся сплачиваются между собой, приучаются дей-

ствовать согласовано и слажено, испытывая чувство ответственности за результаты совместной деятельности. Коллективная форма организации работы требует явных усилий и способностей каждого.

Одной из форм коллективной деятельности учащихся на уроке является групповая работа. Принцип работы в группе состоит в передаче учащимся на период такой работы функций, традиционно выполняемых учителем: информационных, организационных, контролирующих и оценивающих. Групповая форма учебной работы предполагает включение группы учащихся в совместное планирование учебной деятельности, восприятие и уяснение информации, обсуждение, взаимный контроль. Эта форма предполагает работу учащихся над едиными заданиями. Темп работы зависит от состава группы.

Ученик индивидуально воспринимает информацию, но в процессе усвоения знаний ему необходимо высказываться, давать обоснования решениям. С точки зрения теории поэтапного формирования знаний наиболее эффективно осмысление материала учащимся осуществляется в форме внешней речи для

других, т. е. когда свои мысли он излагает вслух.

Процессом взаимного обучения управляет учитель, он контролирует работу учебных групп, вносит свои корректизы.

Высокую результативность дают не все учебные группы. Чтобы осуществлять эффективное взаимодействие учеников в группе, надо целенаправленно формировать учебные группы, внимательно подбирать лидеров, способных планировать работу, налаживать контакты учащихся. Учитель должен всё время осуществлять тщательный контроль за работой детей, учить их сотрудничать при разборе учебного материала, выполнении упражнений, решении задач. Для успешной организации совместной учебной работы учащихся важно учитывать их взаимоотношения внеучебное время.

Группы могут быть постоянного и временного состава. С целью лучшей организации учебной деятельности учителю целесообразно самому определить рабочее место каждому ученику. При отборе школьников в группу постоянного состава следует учитывать их психологическую совместимость, желания, потенциальные возможности для их успешной совместной деятельности.

При формировании учебной группы важно учитывать не только учебные возможности ученика, но и качества его характера. Это необходимо для создания соответствующего комфорта в учебной деятельности.

В ходе работы в группах ученики лучше узнают друг друга. Иногда возникают трения между ними, появляются желающие перейти из одной группы в другую. Оптимальный состав учебных групп формируется постепенно. В большинстве групп состав остаётся стабиль-

ным в течение учебного года. Учащиеся привыкают друг к другу, чувствуют локоть товарища в совместной работе. Это доставляет им удовольствие.

Командиров групп с согласия детей я назначаю сама. Ими становятся учащиеся, хорошо усваивающие материал по предмету, отличающиеся собранностью и требовательностью к себе. С их помощью получаю информацию об усвоении каждым учеником изучаемого материала.

Наиболее производительно работают группы, сформированные из учеников с высокими учебными возможностями. Эти учащиеся имеют навыки самостоятельной работы.

Положительных результатов добиваются группы, состоящие из средних учеников, имеющих равные учебные возможности. Эти учащиеся при совместной работе более успешно, чем при работе в одиночку, усваивают материал. Они дополняют друг друга. Эти учащиеся продвигаются одним темпом, но им нужна оперативная помощь учителя. Без направляющей деятельности учителя эти группы эффективно работать не могут.

Не могут успешно работать группы, состоящие из учеников только с низкими учебными возможностями. У них некому руководить, подавать пример в познавательной деятельности. Учащиеся в такой группе не могут оказать помощь друг другу.

Чтобы учебные группы успешно работали целесообразно формировать их из учеников с разными учебными возможностями. В этих группах ученики, обладая разной обучаемостью, интересами и работоспособностью, дополняют друг друга. Ученики с высокими учебными возможностями при самостоятельной работе, как правило, успевают выполнить

задание за более короткий срок, благодаря чему у них находится время для оказания помощи товарищам. Совместно анализируя материал, решая задачи, они все достигают более высоких результатов. Сильный ученик, успешно справляясь с заданием, попутно помогает менее способному уяснить непонятное, наблюдая за его работой, предупреждает появление ошибок, в результате он сам усваивает материал глубже, основательнее.

Оправдывают себя группы из четырёх человек, работающих на двух друг за другом стоящих партах. Я практикую при проведении зачётов, семинаров формирование групп из 5-6 человек, но организация работы таких групп требует особой расстановки мебели.

Организация учебного труда учащихся в группах на разных этапах обучения имеет свои особенности.

Длительная и кропотливая работа групп должна находиться в поле зрения учителя. Учитель должен поощрять учащихся к совместной работе, развивать у них требовательность, учить видеть сильные и слабые стороны ответа. Подготовка к уроку контролируется и тем, какие наглядные пособия учащиеся подбирают к своим выступлениям. Они должны заранее подготовить необходимые чертежи на больших листах бумаги, на индивидуальных досках, найти нужные таблицы или изготовить свои, использовать ИКТ, в последнее время стали готовиться презентации.

Групповая форма обучения предъявляет высокие требования к учителю. Он, прежде всего, должен хорошо владеть дисциплиной учащихся. Такая форма обучения требует особых организационных усилий. Работа групп должна находиться в поле зрения учителя. Учитель должен поощрять учащихся к

совместной работе. Необходимо в совершенстве освоить методику определения заданий для групповой работы, умело направлять деятельность учащихся. В ходе этой работы надо тщательно следить за ходом сотрудничества учеников в разных группах, за их поведением в разных ситуациях учебного процесса. Учитель должен выступать в роли арбитра во всех спорах, направляя учебную деятельность в поступательном развитии. Учителю необходимо следить за тем, какое положение занимают в группах учащиеся с низкими учебными возможностями. Их необходимо включать в активную деятельность при изучении нового материала. Учителю необходимо побуждать учеников к взаимной проверке сделанного. Взаимная проверка, собеседования всегда вызывают столкновения разных точек зрения. Это способствует основательному разбору содержания учебного материала.

Преимущества групповой формы учебной работы

1. Не все ученики готовы задавать вопросы учителю, если они не поняли новый или ранее изученный материал. При работе в малых группах, при совместной деятельности ученики выясняют друг у друга всё, что им не ясно. В случае необходимости не боятся обратиться все вместе за помощью к учителю.
2. Учащиеся учатся сами видеть проблемы и находить способы их решения.
3. У учащихся формируется своя точка зрения, они учатся отстаивать своё мнение.
4. Каждый понимает, что успех группы зависит не только от запоминания готовых сведений, данных в учебнике, но и от способности самостоятельно приобретать новые знания и умения применять их в конкретных заданиях.

5. Дети учатся общаться между собой, с учителями, овладевают коммуникативными умениями.

6. Развивается чувство товарищества, взаимопомощи.

Преимущества групповой формы учебной работы особенно ярко выступают при активизации слабых учеников, которые получают больше возможностей, чем при фронтальной форме работы, для продуктивного обсуждения рассматриваемых проблем. Практика показывает, что ученики с низкими учебными возможностями в группах высказываются чаще, чем обычно, в 10-15 раз, они не боятся говорить и спрашивать. Это говорит о повышении их активности, позволяющей успешнее формировать знания, умения и навыки. Групповая форма обучения даёт большой эффект не только в обучении, но и в воспитании учащихся. Учащиеся, объединившиеся в одну группу, привыкают работать вместе, учатся находить общий язык и преодолевать сложности общения. Сильные учащиеся начинают чувствовать ответственность за своих менее подготовленных товарищей, а те стараются показать себя в группе с лучшей стороны. Групповая работа снижает внутреннее напряжение школьников, скованность, дискомфорт. Исчезает боязнь вызова к доске, неудачного ответа. Учебное пространство становится для детей местом творческого полёта, реализации своего интеллектуального и творческого потенциала.

Как показывает практика, систематическая организация групповой работы учащихся способствует глубокому усвоению учебного материала: ученик, проговаривая информацию, лучше её усваивает. Кроме того, работа в группе способствует возникновению интереса к процессу учения, приходит чувство удов-

летворённости не только результатами, но и самим процессом обучения. Следует чаще создавать ситуацию «успеха». При изучении нового материала учитель старается учебный материал на достаточно строгом научном уровне, доступно, но не все учащиеся воспринимают и осмысливают его объяснения. Ученики имеют разные способности, некоторые из них имеют большие затруднения при изучении нового материала. Чтобы помочь таким учащимся, а также, чтобы развить творческие возможности более способных учеников и проводится групповая работа на уроках русского языка.

Отличия обучения в малых группах по методике сотрудничества от обычного группового обучения

Основные отличия работы в малых группах по методике обучения в сотрудничестве от других форм групповой работы:

- 1) взаимозависимость членов группы;
- 2) личная ответственность каждого члена группы за собственные успехи и успехи своих товарищей;
- 3) совместная учебно-познавательная, творческая и прочая деятельность учащихся в группе;
- 4) социализация деятельности учащихся в группах;
- 5) общая оценка работы группы.

Главное, следует организовать деятельность учащихся таким образом, чтобы они были вовлечены в активную совместную работу с личной ответственностью за действия каждого и собственные действия.

В этой статье содержится анализ и описание нашего педагогического опыта по освоению, апробации и внедрению групповой формы работы на уроках русского языка и литературы. В ходе работы дано обоснование выбора темы, показано теоретическое и методическое осмысление

ние, выявлены периоды и особенности становления собственного педагогического опыта; описаны приёмы, используемые в педагогической практике по развитию коммуникативных умений и критического мышления школьников. Акцентировано внимание на организации групповой формы работы.

Наша учительская задача — помочь раскрыться личности ребенка, помочь выработать навыки успешного существования в мире: навыки самостоятельного альтернативного мышления, умения быстро адаптироваться, используя свой творческий потенциал. И эта задача полнее всего реализуется через использование новых педагогических технологий. В данном случае-технологии группового обучения.

Рецензент: доц. Л.Везирова

Литература

1. Государственный образовательный стандарт по русскому языку для школ с русским языком обучения // Русский язык и литература в Азербайджане, 2003, №3.
2. Гадимова. Х. Интерактивные методы обучения. Баку, 2005.
3. Вейсова З. Активное/интерактивное обучение. Баку, 2007.
4. Селевко Г. Современные образовательные технологии. Москва, 1998.
5. Лиймет Х. Групповая работа на уроках. Москва, 1975.
6. Программа по русскому языку для V-XI классов школ с азербайджанским

языком обучения (проект)// Русский язык и литература в Азербайджане, 2004, №1.

7. Селевко Г. Технология проведения дискуссии. // Школьные технологии. 2004, №5.

8. Примерная программа основного общего образования по русскому языку для образовательных учреждений с родным (нерусским) языком обучения. Народное образование, №8, 2005.

9. Пашаева А., Рустамов Ф., Педагогика. Новый курс. Баку: Нурлан, 2007.

10. Предметные стандарты общего образования (I-XI классы). Баку: Мутарджим, 2012.

A.Qasimova

Dərslərdə qruplarla iş formasının təşkili Xülasə

Məqalədə rus dili dərslərində qruplarla iş formasının xüsusiyyətlərindən danışılır. Həmçinin qrup daxili qaydalara əməl olunması və şagirdlərin birgə fəaliyyətinin əhəmiyyəti barədə məlumat verilir.

A.Gasimova

Organization of the group forms of work on the lessons

Summary

The article describes the features of the Russian language lessons in the form of working groups. The group stressed the importance of joint work and the students are compliance regulations.

DƏRS PROSESİNDƏ ŞAGİRLƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFI

Vaqif Süleymanov,
Bakı şəhəri, 135 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

Açar sözlər: təfəkkür, yaradıcılıq, tədqiqatçılıq, müasir dərs, yaradıcı şəxsiyyət.

Ключевые слова: мышление, творчество, исследовательские способности, современный урок, креативная личность.

Key words: thinking, creativity, research ability, modern lessons, creative personality.

Müasir dövrdə elm və texnikanın sürətli inkişafı insanları heyrətləndirməkdə davam edir. Qısa zaman kəsiyində elmdə elə böyük kəşf və ixtiralar edilir ki, dünən yenilik sayılanlar bu gün üçün artıq köhnəlmış hesab edilir. Belə bir şəraitdə hər bir insanın zamanın nəbzini tutması və cəmiyyətdə gedən sürətli inkişafla “ayaqlaşması”nı təmin etmək üçün ümumtəhsil məktəblərinin üzərinə çox böyük vəzifələr düşür. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün öyrədən və öyrənənlərə qarşı tələbkarlıq daha da artır.

XX əsrдə təhsilin əsas missiyası şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsi hesab olunurdusa, elmi-texniki tərəqqi dövrü olan XXI əsr kreativlik əsri kimi formalasdığından şagirdlərdə yaradıcılıq potensialının inkişafı daha çox aktuallıq kəsb edir. Buna görə də ölkəmizin gələcək inkişafı və tərəqqisi onun yaradıcılıq potensialı olan gəncləri ilə aparılan işlərin yüksək səviyyədə olması ilə birbaşa bağlıdır. Məhz bu baxımdan “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da qeyd olunduğu kimi yaradıcı şəxsiyyət və vətəndaş formalasdırmaq ümumtəhsil məktəbi qarşısında qoyulan zəruri tələblərdən biri hesab edilir. Təhsilin ölkənin davamlı inkişaf strategiyasının ən öncül istiqamətlərindən biri olduğunu elan edən ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2013-cü il 24 oktyabr tarixdə

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Strategiyada təhsilalanların yaradıcılıq potensialının inkişafı ilə bağlı qeyd olunan müddəalar mövzunun aktuallığına diqqəti bir daha cəlb edir. Sənəddə bununla əlaqədar olaraq qeyd olunur: “Bir çox hallarda təhsilalanlara əldə etdiyi biliyi tətbiqetmə, müstəqil yaradıcı düşünmə qabiliyyətləri aşilanmış”. Ona görə də şagirdlərdə praktik vərdişlərin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi öyrədənlər qarşısında duran həlli vacib məsələlərdəndir. Öyrədici, tərbiyədici və inkişafetdirici təlim məqsədləri olan təhsil sistemimiz şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün davamlı inkişafı üçün sistemi iş aparılmasına töminat verir.

Şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına çox böyük önəm verən və bu istiqamətdə tədqiqatlar aparan görkəmli psixoloq Ə.Əlizadə qeyd edirdi ki, “XXI yüzillik ağlın, intellektin təntənəsi əsridir. Müstəqillik yoluna çıxmış respublikamızın milli mənafeyi Azərbaycan məktəbinin, ilk növbədə, məhz ağıl, intellekt məktəbi olmasını tələb edir”. Xarici tədqiqatçılarından E.Torrensə görə, yaradıcı təfəkkürə malik olan şagird ona verilən tapşırıqları asanlıqla yerinə yetirir, cavab verərkən çeviklik, orijinallıq və dəqiqlik göstərir. Digər bir tədqiqatçı

İ.Lernerə görə isə yaradıcı təfəkkür bilik və bacarıqların müstəqil olaraq yeni şəraitdə tətbiqinə, tanış situasiyalarda yeni problemləri və onların həllinin digər üsullarını görməyə kömək edir. Psixoloqlar yaradıcı təfəkkürün əsas inkişaf yolunu irsiyyətlə əla-qələndirməklə yanaşı xarici şəraiti əsas amil sayırlar. Ona görə də bu amillərin hər ikisi yaradıcı təfəkkürün inkişafının əsasını təşkil edir və müəllim təlim prosesində hər iki istiqaməti nəzərə almalıdır.

Yeni təhsil programı olan kurikulumun tətbiqi təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə integrasiyası və yaradıcı təfəkkürə malik olan şagirdlərin yüksək səviyyədə hazırlanması üçün geniş imkanlar açır.

Təlimin məzmununa uyğun olaraq bacarıqlar qazanmaq və onu müxtəlif situasiyalarda tətbiq etmək üçün təlimin forma və üsulları elə seçilməlidir ki, öyrənənlər düşünməyə, yaradıcı fəaliyyətə sövq edilsin. Müasir dərslərdə motivasiyanın yaradılması, tədqiqatın aparılması, yaradıcı tətbiqetmənin həyata keçirilməsi şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına çox güclü təsir göstərir. Bu baxımdan riyaziyyat dərslerinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Çünkü bu dərslər öyrənənlərin produktiv (yaradıcı) təfəkkürün inkişafında çox böyük imkanlara malikdir. Şagirdlərin qarşısında öyrəniləcək mövzuya aid motivasiya qoymaq, müstəqil olaraq tədqiqat aparması üçün istiqamətlər vermək və nəticələri şagirdin özünün müəyyən etməsi çox əhəmiyyətlidir. Müəllim gündəlik dərs planını hazırlayarkən şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün düşündürücü, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən suallar nəzərdə tutmalı və tapşırıqlar tərtib etməlidir. Dərsdə qoyulan tədqiqat sualının cavablandırılması üçün verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi öyrənənlərin yaradıcılıq potensialını artırır və dərsin növbəti mərhələsinin maraqlı keçməsinə zəmin yaratdır. Mövzu-

nun aktuallığı səbəbindəndir ki, müasir dərsin yeddi mərhələsindən biri yaradıcı tətbiqetmə adlanır. Bu mərhələ şagirdlərin yaradıcılıq potensialının üzə çıxarılması və inkişafi üçün çox yaxşı bir məqamdır. Yeni bacarıq və vərdişlərin aşılılığı dərslərdə müəllim tərəfindən şagirdlərin hər dərsə aid bir və ya bir neçə çalışma tərtib edərək həll etmək tapşırığı bu sahədə ilk addım olaraq şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında çox əhəmiyyətlidir. Sonra isə dərslikdə nəzərdə tutulan tapşırıqların həll edilməsi, paralel olaraq müəllimin özünün tərtib etdiyi tapşırıqların verilməsi məqsədə uyğundur. Hər bir dərsdə şagirdlərin yaradıcı fəaliyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmalı, bu işin ardıcıl və sistemli şəkildə aparılması təlim-tərbiyə işinin önemli sahələrində olmalıdır. Müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğun olaraq qurulan hər bir dərs öyrənənlər üçün tədqiqat xarakterli olmalı, onlar fasilitatorun göstərişləri əsasında təlim nəticələrini özləri “kəşf” edərək tətbiq etməlidirlər. Şübhəsiz ki, təlimin bu şəkildə qurulması şagirdlərin yaradıcılıq potensialının inkişafı üçün əhəmiyyətli nəticələr verəcəkdir. Aşağıda verilən bir dərs nümunəsində nəzəri materialın öyrənilməsi və tətbiqi zamanı şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarının inkişafı üçün dərsin müxtəlif mərhələlərində aparılan işlərə diqqət edək:

VII sinif-Cəbr

Mövzu: Çoxhədlinin vuruqlara ayrılması.

Standart: 2.2.1. Çoxhədlilər üzərində toplama, çıxma və vurma əməllərini yerinə yetirir.

Təlim nəticəsi: Çoxhədlini qruplaşdırma üsulu ilə vuruqlara ayırır və həmin qaydanı müxtəlif çalışmaların həllinə tətbiq edir.

İş forması: Qrupla və kollektiv iş.

İş üsulu: Beyin həmləsi və müzakirə.

Resurslar: Dərslik, iş vərəqləri, İKT avadanlıqları, marker.

Dərsin gedişi.

1. Motivasiya: Bu məqsədlə şagirdlərə aşağıdakı suallar verilir:

1) Vurmanın qruplaşdırma qanunu necə ifadə olunur?

2) Vurmanın paylama qanununu necə ifadə olunur?

3) Ortaq vuruq mötərizə xaricinə necə çıxarılır?

4) Vuruqları eyni olan birhədliləri qruplaşdırmaqla çoxhədliləri necə vuruqlara ayırmak olar?

Tədqiqat səhifəsi: Qruplaşdırma üsulu ilə çoxhədliləri vuruqlara necə ayırmak olar?

Mövzunun adı elan olunur: Çoxhədlinin vuruqlara ayrılması.

2. Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatı aparmaq üçün qruplara iş vərəqləri paylanılır.

İş vərəqi № 1. Qruplaşdırma yolu ilə $ab+ac+3b+3c$ çoxhədlisini vuruqlara ayırin

İş vərəqi № 2. Qruplaşdırma yolu ilə $5x+cy+5y+cx$ çoxhədlisini vuruqlara ayırin

İş vərəqi № 3. Qruplaşdırma yolu ilə $mk-nk+mn-n^2$ çoxhədlisini vuruqlara ayırin

İş vərəqi № 4. Qruplaşdırma yolu ilə $pq-pn+nq-n^2$ çoxhədlisini vuruqlara ayırin

3. İformasiyanın mübadiləsi: Qruplar verilən tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra tədqiqatlarını mübadilə etmək məqsədilə iş vərəqlərini lövhədən asırlar və qrup üzv-lerinin biri tərəfindən təqdimat edilir. Təqdim edənlər bildirirlər ki, qrup işini icra edərkən vurmanın qruplaşdırma, paylama qanunlarından və ortaq vuruğun mötərizə xaricinə çıxarılması qaydasından məqsəd-yönlü şəkildə istifadə etmişlər.

4. İformasiyanın müzakirəsi: Şagirdlər verilən tapşırığı başa düşərkən icra etdik-lərini söyləməklə yanaşı aşağıdakı sualların cavablandırılması üzərində müzakirə aparı-clar:

1) Dərəcəsi iki və daha çox olan çoxhədlilərin vuruqlara ayırması,

2) Vuruqlara ayırmadan tənliklərin həllində, həmçinin müxtəlif məzmunlu çalışmaların həllində istifadə etməyin müm-künlüyü.

Müəllim söylənənlərə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə şagirdlərin diqqətini x^2+5x+6 çoxhədlisinə yönəldir. $5x$ birhədlisini elə iki birhədlinin cəmi şəklində göstərin ki, onla-rın əmsallarının cəmi 5, hasili isə 6 olsun. Sonra isə işi qrup işindəki kimi yerinə yetirmək olar. Tənliklərin həllində isə vuruqlara ayrılmış çoxhədliyə hasilin sıfıra bərabər olma şərtini tətbiq etməklə tapşırığı icra etmək olar.

5. Nəticə və ümumiləşdirmə: Müəllim şagirdlərin qrup işində yerinə yetirdikləri tapşırığı və müzakirə zamanı deyilənləri ümumi-ləşdirərək yekunları nəticə şəklində ifadə edir.

6. Yaradıcı tətbiqetmə: Müəllim şagirdlərin hər birinə qrup işində gördükleri işə uyğun olaraq bir çoxhədli tərtib edərək vuruqlara ayırmayı, daha sonra dərslikdən 1 və 3 nömrəli çalışmaları həll etməyi tapşır. Eyni zamanda şagirdlərin yaradıcılıq imkan-larını inkişaf etdirmək üçün onların diqqəti dərslikdəki 15 nömrəli (səh.99) və müəl-limin tərtib etdiyi çalışmalara cəlb olunur.

Sinifdə həll edilənlərə oxşar olan iki çalışmanın evdə həll edilməsi və ikisinin isə müstəqil olaraq tərtib edilərək həll edilməsi tapşırığı verilir.

7. Refleksiya və qiymətləndirmə: Bu məqsədlə dərsdə keçirilənlər təkrarlanır, bacarıqlar yoxlanılır və dərs prosesində şagirdlərin fəaliyyəti dörd səviyyə üzrə qiymətləndirilir:

I səviyyə. Çoxhədlini vuruqlarına ayırmada çətinlik çəkir.

II səviyyə. Çoxhədliləri vuruqlara ayırankən müəyyən səhvər edir.

III səviyyə. Çoxhədliləri sərbəst şəkildə vuruqlara ayırır.

IV səviyyə. Çoxhədliləri vuruqlara ayırmak üçün əlverişli üsullardan istifadə edir.

Dərs nümunəsinə nəzər etdikdə dərsin fasilitasiya qaydalarına uyğun olaraq keçirilədiyi və müəllimin göstərişlərinə əsasən şagirdlərin tədqiqatları əsasında aparıldığı diqqəti cəlb edir. Şagird tədqiqatları isə məntiqi və yaradıcı təfəkkürə əsaslandığı üçün onların potensial imkanlarını inkişaf etdirir. Dərsin yaradıcı tətbiqetmə bölməsində isə bu işə xüsusi diqqət yetirilir və şagirdlərin potensial imkanlarını inkişaf etdirmək üçün verilən tapşırıqlar onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin daha da yüksəlməsinə səbəb olur. Şagirdlərin səviyyələri müxtəlif olduğuna görə müəllim “orta” və “çətin” tipli testlər tərtib edərək onlara təqdim etməklə onların gələcək inkişafını təmin edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, yaradıcı fəaliyyət üçün yanaşı olaraq məntiqi fəaliyyətin olması mütləqdir. Çünkü məntiqi təfəkkürü yüksək olan şagirdlər yaradıcı fəaliyyət tələb edən çalışmaların həllində daha çox uğur qazanırlar. Şagirdlər verilən tapşırıqların həllində çətinlik çəkərsə, fasilitator tərəfindən lazımı göstərişlər verilməlidir.

Müəllim tərəfindən verilən tapşırıqlara və onların həllinə diqqət etdikdə şagirdlərin potensial imkanlarının inkişafında yaradıcı fəaliyyət tələb edən çalışmaların həllinin çox böyük əhəmiyyətə malik olduğu qənaətinə gəlirik. Bu tipli çalışmalar şagirdləri fikirləşməyə sövq edir və onlar dərk edirlər ki, verilən çalışmanın malik olduqları nəzəri bilik və bacarıqlarla həll etmək mümkün deyil və nə isə yeni bir “yol” tapmaq lazımdır. Həmin “yol”u tapmaq şagirddən yaradıcı və həm də məntiqi düşünmə qabiliyyətləri tələb edir. Bunun üçün isə ibtidai siniflərdən başlayaraq riyaziyyat sahəsində seçilən şagirdlərin yüksək nəticələrinin davamlı olmasını təmin etmək çox vacibdir.

Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində fakültativ, dərnək və olimpiadaların rolunu xüsusilə qeyd etmək

lazımdır. Öyrədənlərin bu işə kompleks halında yanaşması qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa və uğurlar qazanmağa kömək edəcəkdir.

Rəyçi: prof. A.Adiqözəlov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları (kurikulumları). //Azərbaycan məktəbi, 2011, №6.
2. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı: Mütərcim, 2012.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan məktəbi, 2013, №5.
4. Novruzov Q., Abbasov Ə. Ənənəvi təhsildən “düşüncə və təfəkkür məktəbi”nə doğru. //Azərbaycan məktəbi, 2014, №3.

В.Сулейманов

**Развитие творческого мышления во
время учебного процесса**
Резюме

В статье говорится развитие потенциалное возможности учащихся в процессе решение задачи с помощью творческого мышления. Дается примерное задачи с указаниями по классов.

V.Suleymanov

**Developing students' creative thinking
Summary**

The significance of solution of the exercises that based on creative activities in the development of potential opportunities of the pupils are told in the article and given samples based on creative activities in the development of potential opportunities for classes.

YOLUMUZ ÇEVİK İDARƏETMƏYƏ DOĞRUDUR

**Narinc Mehdiyeva,
Bakı şəhəri, 108 nömrəli tam orta məktəbin direktoru**

Açar sözlər: nəzəri ədəbiyyat, idarəetmə mədəniyyəti, tələbkarlıq, izləyici, təlim strategiyaları, ümumtəhsiri dəyərlər, təhsil islahati, tətbiq, təhlil, zəruri bilik, məsuliyyət, təcrübə, peşəkarlıq.

Ключевые слова: теоретическая литература, культура управления, требовательность, зритель, стратегия обучения, универсальные ценности, реформа образования, применения, анализ, необходимые знания, ответственность, практика опыта профессиональности.

Key words: theoricol litterature, management culture, demanding, pursuer, learning strategy, universal values, education reforms, the application, the analysis, necessary knowledge, responsibility, experience, professionalism.

Nəzəri və pedaqoji-metodik ədəbiyyatda “idarəetmə” anlayışı ən ümumi və ən universal anlayışlar sırasına daxil edilir. Haqlı olaraq qeyd edilir ki, idarəetmə təkcə texniki və istehsal sahəsində deyil, eyni zamanda sosial, o cümlədən pedaqoji sistemdə keyfiyyət təminatında xüsusi rol oynayır. İ.Kant qeyd edirdi ki, idarəetmə mədəniyyəti bütün mədəniyyətlər içərisində ən mürəkkəb və ən çətindir. Hazırkı Azərbaycanda təhsil müəssisələrində nəticə-yönümlü və şəffaf idarəetmə modelinin yaradılması prosesi gedir.

İdarəetmə dedikdə məqsədə uyğun qərarlar qəbul etməyə, idarə olunan obyekti təşkil etməyə, ona nəzarət etməyə, tənzimləməyə yönəldilmiş fəaliyyət, düzgün informasiya əsasında işin təhlili və onun yekunlaşdırılması başa düşülür. Təhsil sisteminə idarə etmək bu sistemin daxilində baş verən mürəkkəb pedaqoji, təşkilati, metodik prosesləri və münasibətləri şüurlu olaraq tənzimləmək deməkdir. Təhsil sisteminə bütün təhsil müəssisələri, təhsili idarəetmə

orqanları, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları, assosiasiyanlar, cəmiyyətlər, elmi-metodik şuralar və digər qurumlar daxildir.

Təhsili idarə etmək, metodik prosesləri şüurlu olaraq tənzimləmək üçün onun fəal üzüvləri olan pedaqoji heyətin və bu heyətə rəhbərlik edənlərin də müasir innovasiyalar haqqında məlumatlı olması əsas amillərdəndir. Məhz buna görə də məktəb direktorları idarəetmənin yeni modelində – müasir innovasiyalara əsaslanan formalarından istifadə edərək qarşılığında qoyduqları məqsədə nail olmağa səy göstərməlidirlər.

Hələ kurikulum tətbiq olunmağa başladığı - 2007/2008-ci tədris ilində pedaqoji sahədə çalışan müəllimlərin sadəcə yeni təlim strategiyaları haqqında məlumatları var idi. Məktəb rəhbərləri isə bu prosesi izləyir, yeni nəsil kurikulum islahati haqqında müfəssəl biliklərlə silahlanmağa başlayırdılar. Belə olan halda məktəb rəhbərliyi ilə pedaqoji heyət arasında tələbkarlığın səviyyəsinin artırılmasına da zərurət duyu-

lurdur. Çünkü rəhbər özü kurikulum islaha-tından xəbərsiz ola bilməzdi. O, müəllim-lərdən yeni üsullarla dərsin quruluşunu tələb etməyə hazır olmalı, başqa sözə desək, onların tədris prosesində nöqsanlarını görə bilməyi bacarmalı idi. Bir sıra məktəb rəhbərləri bu sahədə kifayət qədər təcrübəli olmadıqlarından kollektivdə çətinliklərlə üzləşməli olur, hətta bəzən onlar məsləhət verməkdə çətinlik çəkirdilər. Bütün bunlar təhsilin keyfiyyətinə, onun idarə olunmasına mənfi təsir göstərirdi. Ona görə də məktəb rəhbərlərinin kurikulum islahatı haqqında zəruri bilikləri əldə etmələrinə diqqət artırıldı, nazirlilik tərəfindən onlar müvafiq kurslara cəlb olundular. Lakin qısamüddətli kurslar yeni təlim üsulları haqqında məktəb rəhbərlərinə lazımı məlumatları ötürsə də, onların bu sahədə təkmilləşmələrinə olan ehtiyacı tam ödəyə bilmirdi. Çünkü təhsildə yeni yanaşmaların tətbiqi daim öyrənməyi, axtarışda olmayı tələb edir.

Amerika psixoloqu Abram Maslou hesab edirdi ki, insanın varlığı əzəldən pozitivdir və daim inkişafa yönəlmüşdür. Heç kəs, hər dəqiqə öz “mən”inə qulaq asmasa, şüurlu addım ata bilməz. Şüurlu addım atmağın yolu isə öyrənməkdən başlayır.

Ümumi təhsilin məzmunu fərdin, cəmiyyətin, dövlətin maraq və tələbatlarını, milli və ümumbəşəri dəyərləri əks etdirməklə humanistlik, dünyəvilik, varislilik, interaktivlik prinsipləri əsasında müəyyən edilir. Ümumi təhsilin idarə olunması hesabatlılıq, məsuliyyətin bölüşdürülməsi və inkişafın monitorinqi əsasında həyata keçirilir.

Müəyyən edilmiş dövlət standartlarına uyğun keyfiyyətli ümumi təhsil almaq üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması mühüm şərt hesab edilir. Ümumi təhsil üzrə dövlət təhsil proqramlarının (kurikulumların) yerinə yetirilməsinə əlverişli şərait yaratmaq məqsədi ilə ümumi təhsil

müəssisələri zəruri maddi-texniki və tədris bazasına malik olmalıdır. Bunun üçün Bakı şəhərində və ətraf qəsəbələrdə olan təhsil müəssisələri müasir standartlara uyğun olaraq əsaslı təmir edilir, müasir laboratoriya otaqları, linqafon kabinetləri, İKT otaqları, proyektor, promethean lövhələrlə, sürətli internet xətti ilə təmin olunurlar.

Hazırda ümumi təhsilin həyata keçirildiyi müəssisələrə, bir qayda olaraq, pedaqoji ali təhsilli mütəxəssislər müvafiq test imtahanı ilə qəbul edilirlər. Bu imtahan zamanı onların peşəkarlıq səviyyəsi yoxlanılır, pedaqoji hazırlığı, təcrübəsi nəzərə alınır. Təhsil işçilərinin bu sistemlə işə götürülməsi qeyri-peşəkarların təhsilə axınının qarşısını alır. Peşəkarlığın yüksək səviyyədə olması təhsilin inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, yeni təlim üsullarının tədris prosesində tətbiqini asanlaşdırır.

Ümumi təhsil pilləsində təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsi ümumi təhsilin hər bir səviyyəsi üzrə təsdiq olunmuş təlim nəticələri və fənlər üzrə məzmun standartları ilə müəyyən edilir. Ümumi təhsil pilləsində dövlət standartları və proqramları (kurikulumları) sənədində milli kurikuluma aid bölmələr aşağıdakılardır:

- Təhsil proqramı (kurikulum);
- Ümumi təhsilin səviyyələri üzrə təlim nəticələri;
- Ümumi təhsilin səviyyələri üzrə məzmun standartları;
- Ümumi təhsil pilləsində tədris edilən fənlər;
- Ümumi təhsilin səviyyələri üzrə həftəlik dərs və dərsdənənar məşğələ saatlarının maksimum miqdarı;
- ümumi təhsil sistemində pedaqoji proqressin təşkili prinsipləri; təlim nailiyyətlərinin (nəticələrinin) qiymətləndirilməsi və monitorinqi.

Təhsil sahəsində aparılan bu islahat-

lar müasir məktəbə bir çox yenilikləri gətirdi. Bu isə öz növbəsində XX əsrin məktəbi ilə XXI əsrin məktəbi arasında fərqləri qabarıq şəkildə bürüzə verdi. Əgər biz ötən əsrin təhsil mühitinə nəzər salsaq, məktəbin şagirdlərə müəyyən vaxt ərzində formal təhsil proqramları təklif etdiyini görərik. Həmin dövrdə istifadə olunan proqramların məqsədi məktəb şagirdlərini müxtəlif həyat stiuasiyalara hazırlamaq idi. Müəllimlər bilikli olduqları üçün işləyir və şagirdləri də özlərinin davamçısı olmağa səsləyirdilər. Ən əsası məktəb icmaya bənzədirildi ki, burada şagirdlərə öz potensiallarını açmaqdə kömək olunurdu. Bu gün isə təhsil ocaqlarına baxış dəyişmişdir. Artıq insanlar 7/24 prinsipi ilə öyrənirlər və məktəb bu mənbələrdən biridir. Məktəb oxu, riyaziyyat və ümumi İKT savadlılığı və peşəkar biliklər verir. Bunun nəticəsində müasir tədris metodları və texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanan keyfiyyətli və şəffaf təhsil mühiti təmin olunur. Çevik idarəetmə sistemi, mükəmməl struktur, müasir tələblərə cavab verən maddi-texniki baza və təhsil infrastrukturunun əsası qoyulur.

Müəllimlər öyrətmə prosesini şagirdin öyrənmə tələbatlarına uyğunlaşdırırlar. Məktəb öyrənən icmadır. Burada hamı stiuasiyadan asılı olaraq öyrənir, həm də öyrədir. Məhz buna görə də təhsil sahəsində çalışanlar biri-birindən öyrənməklə inkişaf edir, özünütəhsillə məşğul olurlar. Zaman hər bir təhsil işçisini müasir tələblərə uyğun formalaşdırır. Bu gün təhsilin strukturlarında tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq hər kəs özünütəhsillə məşğuldur. Özünütəhsil isə təhsil əsrində vacib amillərdəndir. XXI əsrin xüsusiyətlərinə dərindən nəzər saldıqda, insanların sürətlə peşəsinə dəyişdiyini və zamanın tələbinə uyğunlaşdığınışın şahidi olarıq. Təhsil sahəsində idarəcilik ənənələrinin də müasirləşməsi onu idarəedənlərin yeni zəruri bilikləri əldə etmələrini vacib

tələblərdən biri kimi ortaya çıxarıır. Bu mənada hər bir məktəb rəhbəri müasir innovasiyaları tətbiq etməyi öyrənməli, təhsilə baxışını dəyişməlidir. Əks halda təhsildə uğur və nailiyyətin əldə olunmasında problemlər tükənməyəcəkdir. Ona görə də, ölkəmizdə təhsilin məzmununun, təhsilin idarəetmə sisteminin və təhsil infrastrukturun qabaqcıl dünya ölkələri səviyyəsinə qaldırılması üçün idarəetmə sistemi Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasına uyğun qurulmalıdır.

Rəyçi: dos. İ.Cavadov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan məktəbi, 2013, №5.
2. Yeni təhsil proqramlarının (kurikulumların) tətbiqi məsələləri. Bakı, 2014.
3. Ümumi təhsilin fənn standartları. Bakı, 2014.
4. Əliyev R. Alman xalqını formalaşdırın təhsil sistemi. Bakı, 2012.

Н.Мехтиева

Наш путь к гибкому управлению

Резюме

В этой статье говорится о том на каком уровне реформа образования внедряется в работу современной школы Азербайджана.

N.Mehdiyeva

The way of flexible management

Summary

This article briefly describes the great importance of education reforms in modern Azerbaijan school.

MÜƏLLİM VƏ ONUN ŞƏXSİYYƏTİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR HAQQINDA

Tamilla Vahabova,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: Azərbaycan maarifçiləri, şəxsiyyət, məktəb, milli ideal.

Ключевые слова: Азербайджанские просветители, личность, школа, национальный идеал.

Key words: Azerbaijani educators, personality, school, national ideal.

Məktəb bəşəriyyətin mədəniyyət, tərəqqi dünyasına gedən yolda ilk fundamental kəşflərdən biri, sivilizasiyaya, elmə, mədəniyyətə və tərbiyə meydanına açılan qapı deməkdir. Təbii ki, məktəbin şərəf, ləyaqət, şöhrət və nəhayət, məzmun və mahiyyətinin meyarı, ilk növbədə, müəllimdir. Məktəb nədir?, necədir? – suallarına, bir qayda olaraq, oradakı müəllim kimdir?, necədir? – sualları və bu sualların izahı ilə cavab verilir. Əsl müəllim bir şəxsiyyət kimi öz üzərinə bir neçə funksiya götürür: təlim verən, tərbiyəçi, ağsaqqal, rəhbər, başqalarına örnək, nəsihətçi, ruhani, böyük və s. Elə buna görə də həqiqi müəllim tarix boyu həmişə əziz tutulmuş, təriflənmiş, onun barəsində çoxlu sayda müdrik kəlamlar deyilmişdir. “Əxlaqi-Nasiri” adlı məşhur didaktika kitabında müəllimi şagird üçün “cismani ağa, ruhani rəhbər” adlandıran N.Tusi belə hesab edirdi ki, şagirdin müəllimə olan məhəbbəti, hətta valideyndən də üstündür. Fikrini sübut üçün o, Makedoniyalı İsgəndərin sözünü misal çəkmiş və müəllimin valideyndən əziz olmasının (şagird üçün) səbəbini də izah etmişdir:

“İsgəndərdən soruştular: “Atanı çox sevirsən, yoxsa müəllimini?” Dedi: “Müəlli-mi. Atam məni fani dünyaya gətirmişdir, müəllimim isə mənə əbədiyyət bəxş etmişdir”.

“Nəfs fəzilətdə cismə nisbətən nə qədər yüksəkdirsə, müəllimin də haqqı atanın haqqından o qədər çoxdur. Deməli, müəllimə və ataya hörmət edib məhəbbət

bəsləməkdə bu tənasübə riayət edilməlidir. Müəllimin tələbəyə olan məhəbbəti xeyir-xahlıq məhəbbəti nöqteyi-nəzərindən də atanın oğula olan məhəbbətindən haman nisbətdə üstün olar, çünkü onun tərbiyəsi tam fəzilət, mənəvi qida, xalis hikmət əsasında olar. Müəllimin ataya nisbəti nəfsin cismə nisbəti kimi olar” (2, s. 188).

Əlbəttə, müəllimin cəmiyyətdə tərbiyəçi missiyasını öz üzərinə götürməş əvəzedilməz şəxsiyyət kimi bir sıra vəzifələri vardır. Bu şərəfli, lakin çətin, məsuliyyətli vəzifələrdən danışarkən böyük pedaqoq Y.A.Komenski (1592-1670) yazır-dı: “Müəllimlər əməkdə və geyimdə sadəliyin, fəaliyyətdə gümrəhliq və əməksevərliyin, davranışında – təvazökarlıq və gözəl əxlaqın, nitqdə – danışmaq və susmaq sənətinin nümunəsi olmalı, bir sözlə, xüsusi və ictimai həyatda ağıllılığın örnəyi (nümunəsi) olmalıdır... Müəllimlər, yenə də daimi nümunələr, nəsihətlər və praktikanın köməyi ilə bütün şagirdlərin ağıllarını – müdrik, dillərini – parlaq, əllərini – yazı və başqa fəaliyyət üçün mahir etməyi bilməli, istəməli və bacarmalıdırular” (3, s. 373).

Milli intibah dövrümüzün Azərbaycan maarifpərvərləri də cəmiyyətin bir bütöv halında tərbiyə olunmasında, xalqı irəliyə apara biləcək şəxsiyyətlər yetişdirilməsində müəllimin əvəzedilməz rolunu yaxşı dərk edirdilər. Ona görə də bir xilasedici – tərbiyəçi kimi, ilk növbədə, müəllimin üzərində dayanır, müəllimi cəhalətdən qur-

tuluş yolunun “çırqaqbani”, “bayraqdari” timsalında qələmə verirdilər.

M.F.Axundzadə H.Zərdabiyə 15 fevral 1877-ci il tarixli məktubunda mənsub olduğu xalqın geriliyindən, düşdüyü ağır vəziyyətdən, savadsızlıqlıdan, fanatizmə yuvarlanmasından acı-acı şikayətlənir və göstərirdi ki: “Vəilla, madam ki, bizim millətimiz fanatiklik halındadır, hər bir əməli-xeyr üçün bizim səy və təlaşımız bihasildir...” (1, s. 262). Bir başqa məktubunda isə bu dərdə əlac edəcək çarənin yalnız dünyəvi məktəblər və orada çalışacaq müəllimlər olacağını söyləyir, lakin təəssüflə əlavə edirdi ki, indi bizdə belə müəllimlər yoxdur. Məsələ bu cür müəllimləri yetişdirməkdədir (1, s. 254-255).

“Ziya” qəzeti də (1880, 8 may) məktəbin zinətlənməsi, nüfuz qazanması və qarşıya qoyulan məqsədə nail olması üçün belə bir zəruri tələb irəli süründü: “... müəllimlər gərək qabil olub səhurlət təlim qaidəsinə, müəllimlərə lazım olan bir parə əxlaqe-həmidəyə (tərifəlayiq əxlaqa – T.V.) malik olələr” (5, s. 257).

Yeni dövrün müəllimindən yeni keyfiyyətlər tələb edən M.Şahtaxtlı bildirirdi ki, yeni dövrün müəllimi müasir elmlərə, müasir dünyaya və onun gedisatına lazımı qədər bələd olmalı, müasir təlim-tərbiyə üsullarından baş çıxarmalı, zamanın və hal-hazırkı gedisatın ruhunu duymalı, təlim və tərbiyənin istiqamətini, məzmununu da buna uyğunlaşdırmalıdır. Belə müəllimləri isə ancaq müasir təhsil sisteminə malik ali və orta pedaqoji təhsil müəssisələrində yetişdirmək olar. “Kavkaz” qəzeti 1882-ci il nömrələrində silsilə şəklində çap olunan “Müsəlmanlarda məktəb həyatı” adlı geniş həcmli məqaləsində onun qaldırıldığı problemlərdən biri də müsəlmanlar üçün Azərbaycanda pedaqoji kadrlar hazırlayan bir seminariyanın açılması idi. Qəzeti 17 iyun tarixli nömrəsində müəllif bu məsələyə geniş şəkildə toxunmuş, çarizmin problemə biganə münasibətinə etirazını bildirmişdir (6, s. 279-282). “Azərbaycanda darülfünun”

(“Azərbaycan”, 1919, 28 iyul) məqaləsində isə müxtəlif sahələrdə, o cümlədən pedaqoji sahədə ölkəyə lazım olan mütəxəssis kadrlarının hazırlanması üçün Azərbaycanda universitet tipində ali məktəbin yaradılmasını tarixi-mədəni zərurət hesab edirdi (6, s. 216-218).

Təkcə M.Şahtaxtlı deyil, bir sıra ziyanlılarımız da o zaman Azərbaycanda pedaqoji kadrlar, tərbiyəçilər hazırlayan müasir təhsil ocağının yaradılması ideyasını müdafiə edir və onun uğrunda mübarizə aparırlılar. N.Nərimanovun “Həyat” qəzetində (1906, 11, 14, 18 iyun) “Mühüm bir məsələ-Qori seminariyası nerədə olmalıdır?” sərlövhəli məqaləsi bütövlükdə deyilən mətləbə həsr olunmuşdur. N.Nərimanov müəllim, cəmiyyətdə onun vəzifələri, müəllim və sosial mühit, ictimai gerçəkliyimizdə müəllimə münasibət və s. məsələlərə də diqqət yetirmişdir. “Müəllimlər ictimai-nə dair” (“Həyat”, 1906, avqust) məqaləsində müəllif bu səpkili mətləblər üzərində əhatəli surətdə dayanmış, hətta görkəmli İsveçrə pedaqoqu və nəzəriyyəcisi, İ.H.Pestalotsinin (1746-1827) müəllimin şəxsiyyəti, tərbiyədə onun rolu, əməyi və s. kimi məsələləri geniş şəkildə şərh edərək Azərbaycan ictimai-pedaqoji mühitinə çatdırmışdır. Mövcud məqalədə müəllif xalqımızın vətənpərvər müəllimlərindən S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyovun da uğurlu, əməlpərvər pedaqoji fəaliyyətinə diqqəti cəlb etmişdir. O, müəllimin ictimai həyatda rolu barədə belə bir faktı nəzərə çatdırıldı ki, almanın fransızların müharibəsində almanın fransızlar üzərində məhz müəllimlərin, onların millət övladlarına verdikləri təlim-tərbiyənin sayəsində qalib gəldilər. N.Nərimanov belə bir inam ifadə edirdi ki, bizim müəllimlər də, yəqin ki, qeyrət, hümmət göstərib tənbəllik ləkəsini üzərlərində götürür, “qeyri-tayfaların müəllimləri kimi camaata yol göstərərlər”, çünkü onlar millətin dərdinə əlac qılmaqdə “heç kəsdən” əskik deyillər. Müəllif onu da kütləyə – müəllimin qədir-qiyəmətini anlamayan camaata başa salmağa çalışırdı ki, “hər millət üçün tərəqqi qapısı

məktəbdür və hər məktəbin tərəqqi tapmağı, müəllimlərə bağlıdır” (9, s. 315-319). Bəs əsl müəllim necə olmalı və nələri bilməlidir? Maarifçi qələm sahibi bu suala Henrix Pestalotsinin izahatları ilə cavab vermişdir. Müəllimin həm bilikli, elmlı, həm də pedaqoji cəhətdən bacarıqlı, fəhmi, şagirdlərdən hər birinin psixologiyasına bələd olmalı olduğunu, hər bir şagirdə fərdi yanaşmağı, təlim-tərbiyə işlərində usta və peşəkar davranışmayı bacarmalı olduğunu nəzərə çatdırılmışdır (9, s. 322).

XIX-XX əsrlərin qovşağında Azərbaycanda müəllimlərin bir fədakar kimi millət yolunda çəkdiyi əziyyət, qarşılaşdıqları siyasi, ictimai, pedaqoji əngəllər də demokratik fikri məşğul etmişdir. M.Ə.Sabir Azərbaycan müəllimlərinin II qurultayı (avqust, 1907) ərəfəsində qələmə aldığı “Uçitellər” (“Molla Nəsrəddin”, 1907, №30) şeirində cəfakesh müəllimlərimizin vətənin yüksəlişi naminə min bir əziyyətə qatlaşdıqlarını, lakin həm siyasi dairələr, həm də qaragüruh tərəfindən düzülməz təzyiqlərə məruz qaldıqlarını satirik çalarda oxuculara təqdim edir. Ziyalıların qurultayı Gəncə kimi Azərbaycanın bütün regionlarına məkanca uyğun olan mərkəzi bir şəhərdə keçirmək istəyi hökumət tərəfindən məqsədli olaraq rədd edilmişdir.

Ü.Hacıbəyli müəllimlərin vəzifələrindən danışarkən onları “milli tərbiyəçilər” adlandırmışdır. Göstərmişdir ki, millətimizin müəllimlərdən savayı kimi var ki, daim camaatın içində olub onlarla bilavasitə əlaqədə olsun. “Müəllimlər ictimainə dair” (“Həyat”, 1906, avqust) məqaləsində bu məsələdən geniş şəkildə söhbət açan müəllif onu da əlavə etmişdir ki, müəllimin vəzifəsi “yalnız dərs verib, dəftər düzəltməkdən ibarət” deyil. Onun vəzifəsi yalnız “tərbiyeyi-ətfal”la da məşğul olmaq deyil. İndi zaman o zamandır ki, “müəllimlərimiz uşaqlara tərbiyə verən kimi, ümumi camaatımıza dəxi gərək tərbiyə versinlər. O tərbiyə ki, biz müsəlman millətində yoxdur və onun yoxlu-

ğu da bu inqilab zamanında bizlərdən ötrü artıq təhlükədir” (11, s. 58). Həm də bu mühüm milli vəzifənin icrası zamanı şəhər müəllimlərinə nisbətən kənd müəllimlərinin üzərinə daha böyük yük düşür. Çünkü kənddə şəhərdən fərqli olaraq müəllimlərdən savayı elmlı, savadlı, “qanıb-qanmazları” “qandıracaq” adamlar yoxdur. Deməli, bu vacib missiyanı yerinə yetirmək onların borcu, “vəzifeyi-mənəviyyəsidir”.

Üzeyir bəy müəllimin kütlənin tərbiyəsini dərs dediyi şagirdlərin tərbiyəsi ilə uzlaşdırılmalı olduğunu nəzərə çatdırmışdır. İndiki məktəb şagirdləri gələcəkdə xalqın öncül ziyalı bazasını təşkil edəcəyindən onu elə tərbiyələndirmək lazımdır ki, millətə xidmət edən vətəndaşlara çevrilisinlər. Müəllif bu münasibətlə yazırı: “Aşkardır ki, millətimizin gələcəyini təmin edən bizim övlad və əhfadımız olacaqdır. Ona binaən indidən lazımdır ki, onların tərbiyələri o növlə icra olunsun ki, axırdı ... məktəbdən çıxıb millətə xidmət etməyi özlərinə borc bilsinlər” (11, s. 59). Müəllimlərin üzərinə düşən vacib vəzifələrdən biri də həmvətənləri arasında birlik və ittifaq yaratmaqdır. Onların bu ruhda tərbiyəsi istibdaddan qurtuluşun, hürriyyətə nail olmanın yeganə yoludur.

Ü.Hacıbəyli alqışlayırdı ki, “millət-millət” deyənlərimiz içində millətin xeyiri üçün iş görənlər, sözdən əmələ keçənlər ilk dəfə müəllimlər oldular. Çağırılan I müsəlman müəllimləri ictimai (qurultayı) xalqımızın “birinci milli organizasiyasıdır”. İndi təkcə müəllimlərin deyil, bütün millətin birləşməsi və ittifaqı vaxtin, zamanın tələbidir.

“Füyuzat” məcmuəsi “Nə kibi müəllimlərə möhtacız?” (1906, №6) məsələsini ciddi bir problem kimi mədəni-pedagoji ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim edirdi. “Bu gün də məktəblərimiz, daha doğrusu, millətimiz sahibi-iqtidar müəllimlərə möh-

tacdır” – fikri ətrafında öz rəyini bildirən journalın əməkdaşı bu qənaətə gəlirdi ki, biz indi elə müəllimlərə möhtacıq ki, onlar həm elmlı, bilikli, bacarıqlı, fəal, zamanın tələblərini duyub dərk edən, həm də vətən və millət yanğısı ilə yaşıyan ziyalı vətəndaşlar olsunlar (13, s. 92-93).

F.Köçərlinin fikrincə, ruhani atalar- dan sonra millətin ikinci hörmətli firqəsi müəllimlərdir. Onlar milləti cəhalətdən qur- tarıb, elm və maarif qapılarını onların üzünə açır. “Çox qövm və tayfalar müəllimlərin səyi, qeyrəti və himməti sayəsində xoşbəxt olublar”. XIX əsrin 70-ci illərində almanlar firənglər üzərində müəllimlərinin sayəsində qələbə çalmışlar. Müxtəlif millətlər arasında “hər zaman və məkanda vüquə gələn hər qism dava və müharibələrdə xah siyasi olsun, xah iqtisadi və xah qeyri, qalib gələn tərəf müəllimləri sayəsində nüsret tapmışlar və qalib gəlmışlər” (7, s. 192). F.Köçərliyə görə müəllim məktəbin canı, içində olduğu camaatın çırağı məqamındadır. Ancaq əsl müəllim öz peşəsini sevməli, öz şagirdlərinə övlad kimi məhəbbət yetirməli, onların təlim-tərbiyəsinə can yandırmalı, əhalinin gözünü açmalı, onlara biliklər verməli, qəflət və cəhalət pərdəsini onların gözündən qaldırmalıdır. Xalqı böyük ideallar, gələcək xoşbəxtlik, hürriyyət və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə sövq etməlidir. “Müsəlman müəllimlərinin hümməti” (“Şərqi-Rus”, 1903, 3 avqust) məqaləsində görkəmli ziyalı 1903-cü ildə yay tətilində Şuşada teatr tama- şası göstərib xeyli pul toplayan, həmin pulu kasıb şagirdlərin ehtiyaclarına sərf edən müəllimlərin bu əməllerini hümmət və millətə xidmət kimi alqışlayırdı. Qeyd edirdi ki, bununla onlar həm kütlənin tərbiyəsinin, həm də yoxsul şagirdlərin təhsilinin qayğısına qalırlar (7, s. 89-90).

Milli intibah dövrümüzün əvəz- edilməz maarif münəvvərlərindən biri S.M.Qənizadə idi. Əvvəlcə dediyimiz kimi,

1887-ci ildə Tiflisdə Aleksandrovski Müəllimlər İnstututunu bitirən gənc ziyalı elə həmin il tələbə yoldaşı və həmyerli H.Mahmudbəyovla birlikdə Bakıda “rus-müsəlman” məktəbi təsis edir. Azərbaycanda “üsuli-cədid”, maarif və məktəb hərəkatının qabaqcıllarından olan Sultan Məciddə əsl pedaqoqa layiq bütün müsbət keyfiyyətlər cəmləşmişdi. O, həm “qövlü” (danışıığı, nəzəri mülahizələri), həm də “feli” (əməli işi) etibarilə peşəkar bir müəllim şəxsiyyətinə malik idi. Özü gözəl müəllim olan bu insan həm öz əməli, həm də nəzəri göstərişləri, izahatları ilə sosial həyatda müəllimin nüfuzunu qaldırmaq, onun möv- qeyini, vəzifələrini və rolunu kütləyə başa salmaq yolunda fədakarlıqla çalışırdı. Onun “Gəlinlər həmayili” romanındaki Şeyda bəy əsl millətpərvər, vətənpərvər, elm, bilik və maarif mücəssəməsi olan müəllim obrazıdır. Əslində bu obraz S.M.Qənizadənin prototipidir. Onun fikrincə: “Müəllimin evi məktəbxanadır, müəllimin nökəri məktəb mülazimidir. Müəllimin təvabe və ətbəri cocuq şagirdlərdir, müəllimin müxəlləfatı qara-qura məktəb mizləridir, müəllimin saz və nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasıdır, müəllimin istirahəti dəftərlər təshihidir. Müəllimin mal və mətai dərs və təlimdir, müəllimin kəsb və icrəti öz millətinin mə- həbbət və iradətidir” (8, s. 23). Şeyda bəy Allaha şükür oxuyur ki, ona məktəbdarlıq peşəsi əta edib. Çünkü millət cocuqlarına elm və tərbiyə öyrətmək onun üçün səadətdir. Onun qapısına elm tələbi ilə gələn şagirdlərin başı üstündən “mərifət və səadət bayraqları asmaq” böyük hümmətdir, millətə və millət balalarına əsl xidmətdir. Aləmdəki bağçalar bağbansız meyvə vermədiyi kimi, müəllimsiz də dolana bilməz. S.M.Qənizadə “Axund Əlhac” (“Irşad”, 1906, 26 fevral), “Təəssüf” (“Irşad”, 1906, 21 aprel) və b. məqalələrində müəllimlərin vəzifələrindən, gördükleri şərəfli işlərdən, çəkdikləri

məşəqqət və əziyyətlərdən söhbət açmışdır.

Azərbaycanın demokratik düşüncəli ziyalılarının narahatlığına səbəb olan, onları çıxış yolu axtarmağa sövq edən məsələlərdən biri də əsl milli pedaqoji kadrların yoxluğu idi. Onlar bu məsələni ardıcıl şəkildə diqqət mərkəzində saxlayırdılar. M.Ə.Rəsulzadə “Müəllimlər gərək” (“Tərəqqi”, 1908, 23 noyabr) məqaləsində həyəcan təbili çalaraq yazdı: “Əvət ana dilini tədris etməyə müqtədir olub və qanunca həqqi-tədrissə malik olan və pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən hazırlığı olan müəllim tapılmıyor... Nə etməlidir? Haradan müəllim almalıdır?.. İndiki məktəblərin vücudu ilə müəllim qəhətliyi varsa, ümumi təlim layihəsi tətbiq olunanda nə olacaq?! Müəllif qeyd edirdi ki, bir zamanlar camaat şagirdlərin olmamasından, yəni valideynlərin övladlarını yeni üsullu məktəbə buraxmamasından şikayət edirdi. İndi vəziyyət dəyişib. Müsəlmanlar arasında mədəniyyətə, mərəfə, elmə, tədrisə meyil və rəğbət müşahidə olunmaqdadır. Ancaq indi də müəllim qıtlığından əziyyət çəkirik. M.Ə.Rəsulzadə “Kənd məktəbləri və müəllimsizlik” (“Bəsirət”, 1914, 19 aprel), “Qafqasiya ali məktəbi” (“Bəsirət”, 1914, 17 may), “Bakı darülmüəllimin münasibətilə” (“İqbal”, 1915, 3 aprel), “Yenə darülmüəllimin həq-qində” (“İqbal”, 1915, 15 aprel), “Darülmüəlliminlərdə inoradislər” (“Açıq söz”, 1916, 11 noyabr), “Yenə o məsələ” (“Açıq söz”, 1916, 15 noyabr), “Bakı seminariyası” (“Açıq söz”, 1916, 9 sentyabr) və b. məqalələrində müəllim çatışmazlığı, pedaqoji kadr hazırlığı, hökumət dairələrinin bu məsələyə bigənəliyi, ziyalıların problemə diqqət yetirməsi, habelə necə, hansı ruhda müəllimlər yetişdirmək, onların vəzifələri və s. barədə düşüncə və təkliflərini ətraflı şəkildə şərh etmişdir.

H.Cavid 1912-ci ildə gənc, istedadlı və tanınmış müəllim Abdulla Surun vəfatı münasibətilə yazdığı “Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, yaxud (A.Sur) – Abdulla Tofiq” məqaləsində A.Surun həyatı, pedaqo-

ji fəaliyyəti, xalq qarşısında xidmətləri, keçirdiyi çətin məişət həyatı və bunun müəllimlik fəaliyyəti ilə bağlılığı və s. barədə danışdıqdan sonra həm oxuculara, ictimaiyyətə, həm də müəllimlərə müraciət etmişdir. A.Surun timsalında müəllimlərin xalq üçün nələr etdiyini, hansı məşəqqətlərə, təhqirlərə, əziyyətlərə məruz qaldıqlarını, lakin şərəfli bir ömür yaşadıqlarını nəzərə çatdırıran H.Cavid kütleyə müraciətlə deyirdi: “Əfəndilər! Möhtərəm qarelər! Müəllimlərə hörmət ediniz, onları seviniz, onları çox böyük görünüz, əvət, onlara pərəştiş ediniz, onları özünüzə əfəndi biliniz!” (4, s. 225). Eyni zamanda müəllimləri millətin, vətənin mənafeyi naminə çalışmağa, mübarizə aparmağa, hər cür cəfaya, təzyiqə dözməyə çağırırdı: “Lakin, ey müəllimlər! Ey möhtərəm əfəndilər! Sizlər, sizlər əsla millətimizin, mühitimizin bu etinasızlığına etina etməyiniz. Daima çalışın, çabalayın! Millət, vətən uğrunda canınızdan keçmək belə icab etsə, saqınınız! Əsla cəsarətsizlik göstərməyiniz. Mühitimiz sizi təqdir etməyir, edəməyir, zərəri yox. Lakin əlinizi, qolunu zu qırmadıqlarından, sizi zindanlarda çürütmədiklərindən yana bu millətə danılmaq, küsmək deyil, təşəkkür etməliyiz, həm də minlərcə təşəkkür etməliyiz” (4, s. 226).

Rəyçi: prof. F.Rüstəmov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov M. Əsərləri. III c., Bakı, 1988.
2. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 1989.
3. Komenski Y. Böyük didaktika. Bakı, 2012.
4. Cavid H. Əsərləri. IV c., Bakı, 1985.
- 5.“Ziya” qəzeti. I kitab. Bakı, 2013.
6. Şahtaxlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006.
7. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963.
8. Qənizadə S. Gəlinlər həmayili. Bakı, 1986.

9. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973.
10. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, 1992.
11. Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985.
12. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. I c., Bakı, 1992.
13. “Füyuzat” (1906-1907). Tam mətni. II nəşri. Bakı, 2007.
14. Ağayev Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formallaşması problemi. Bakı, 2005.
15. Ağayev Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. 2 cilddə I cild. Bakı, 2011.
16. Əlizadə Ə. Qadın psixologiyası. Bakı, 2015.
17. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Pedaqoji psixologiya (dərslik). Bakı, 2010.

T.Vahabova

Учитель и требования, предъявляемые его личности

Резюме

В статье анализируются и исследуются мысли Азербайджанских просве-

тителе об учителе и о предъявляемых требованиях к его личности. Представлена модель нового типа личности учителя. Проявляется ясность к сущности к предъявляемым современным к ним требованиям. Учителя с новым мировоззрением считаются творцами национального возрождения и развития.

T.Vahabova

The teacher and the requirements for his personality

Summary

The article analyzes and explores thoughts of Azerbaijani educators about the teacher and about the requirements for his personality. The model of a new type of teacher's personality. It is shown to clarify the essence of the modern requirements to their personality requirements. Master a new world view are considered creators of national revival and development.

* * *

Hörmətli abunəçilər!

“Azərbaycan məktəbi” jurnalının 2016-cı ildə ilboyu normal fəaliyyətinin tənzimlənməsindən ötrü Sizi abunə yazılışına qoşulmağa çağırırıq. İldə 6 nömrə nəşr olunur. Bir nüsxənin abunə haqqı 2 manat 50 qəpik, illik abunə haqqı 15 manatdır.

Abunə respublikamızda fəaliyyət göstərən

“Azərmətbuatıyımı” ASC	440-39-83
“Qasid” ASC	493-23-19
“Qaya”	565-67-13
“Səma”	594-09-59
“Xpress-Elita”	437-28-10
“Kaspi”	432-39-55

mətbuatıyımı firmalarında qəbul edilir. Büyük ənənələri olan pedaqoji jurnalımıza abunə yazılmaga tələsin.

İndeks: 1002

**İNNOVATİV MƏKTƏBƏ
AKADEMİK BAŞÇILIQ EDİR**

**Afaq Əliyeva,
ARTPI-nin şöbə müdürü**

Açar sözlər: innovativ məktəb, gənc nəsil, inkişaf, müasir məktəb, müəllimlərin peşəkar inkişafı, uşaqların fiziki inkişafı.

Ключевые слова: инновативная школа, подрастающая поколения, развития, современная школа, подготовка сознания учителя, физическое развитие.

Key words: innovative school, the younger generation, the development, modern schools, training teachers of consciousness, physical development.

Dünyada qeyri-adi məktəblərin sayı bir o qədər də çox deyildir. Məktəblərin əksəriyyəti standart nəticələr almaqla standart tədris metodikalarından istifadə edirlər, lakin başqalarından çox fərqlənən və haqqında əfsanələr qoşulan məktəblər də mövcuddur. Krasnodar vilayətinin Tekos kəndində məşhur Şetininin məktəbi onlardan biridir.

Ötən il Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, yenilikçi pedaqoq Mixail Petroviç Şetininin dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun bir qrup əməkdaşı Rusiya Federasiyasının Krasnodar vilayətində, Qara dənizin sahilində, Tekos kəndində yerləşən Rusiya Təhsil Akademiyasının Federal ümumtəhsil müəssisəsində, M.P.Şetininin Uşaq və yeni yetmələrin şəxsiyyətinin kompleks formalaşması üzrə lisey-internatında işgüzar səfərdə olmuşdur.

Mixail Petroviç Şetininin adı mətbuat və televiziya sayəsində cəmiyyətin böyük heyranlıqla və sevincə kəşf etdiyi yenilikçi-pedaqoqların pleyadasına aiddir. Onların dövrümüzdə meydana çıxmaları heç də təsadüfi deyildir: M.P. Şetininin axtarışları yeni pedaqogikanı - insan yetişdirmək haqqında elmin əleyhinə – yəni ictimai biliyin yeni sahəsində uzun illər elmə xidmət göstərən “durğunluq pedaqogikasının” əleyhinə - əməkdaşlıq pedaqogikasını yaratmışdır. Bu cür dramatik əksdurma nəticə-

sində - dəftərxana qədər darıxdırıcı olan, uşağın və pedaqoqun şəxsiyyətini boğan məktəbin əvəzinə - uşaqların və yetkin insanların bərabərhüquqluluğu əsasında yeni məktəb təşəkkül tapır. Bəs hansı məktəb qalib gələcəkdir? Qeyd etmək lazımdır ki, Şetinin təhsildə innovativ kəşfə imza atmışdır. Başqa sözlə, o, təhsilin yeni məzmununu kəşf etmişdir. O, öz məktəbində, pedaqogika sahəsində həyat tərzini elə qurub ki, bu həyat tərzi təhsilin məzmununa çevrilmişdir.

Evlərin tikintisi, qidanın əldə olunması, məskənin müdafiəsi və qorunması, incəsənət, qarşılıqlı ünsiyyət və s. bütün bunlar uşaqların müxtəlif olmaları və onlarda nəinki müxtəlif təlim ritminin, eləcə də bacarıqların bütünlükə açılması istiqamətində müxtəlif sahələrin mövcud olmalarına yardım edir. Şetinin dərs prosesində müxtəlif uşaqların müstəsna fərdi templəri ilə irəliləmələrinə nail olmuşdur. Buna görə də, Şetinin məktəbinin şagirdi fizika fənnindən IX sinif programı üzrə təhsil alsa da, memarlığı ali məktəb programı əsasında öyrənə bilər. Bu isə tamamilə yeni məsələdir. Bunu nəinki həyata keçirmək, düşünmək, təsəvvür etmək belə çətindir. M.P. Şetininin yenilikçi metodikası kompleksli təhsil məkanının yaradılması əsasında qurulmuşdur. Bu məkan yaradıcı şəxsiyyətin təşəkkülü üçün vacib olan həyati prosesləri pedaqoji fəaliyyət sahəsinə, alınan bilikləri

sərbəst qavranma atmosferinə daxil edir. Düşünmək olar ki, Şetininin rəhbərlik etdiyi Uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin kompleks formalaşması üzrə lisey – internatı ideya nöqtəyi-nəzərindən, A.S.Makarenkonun “məktəb-emalatxanası”nın davamıdır. Pedaqoji prosesin mərkəzində mənəvi-əlaqi inkişaf dayanır. Yeni tipli məktəbin vəzifəsi bütün zəruri biliklərə, bacarıqlara, vərdişlərə və fəal sosial mövqeyə malik olan şəxsiyyəti tərbiyə etməkdən ibarətdir. M.P.Şetinin liseyinin çərçivələri daxilində şagirdlərin yaradıcı potensialını ardıcıl şəkildə açıqlayan programlar vəhdət təşkil edir: xüsusi təhsil - bədii, musiqili, xoreoqrafik, idman və əmək əsaslı, fənlərin tədrisi “fənləri hərtərəfli öyrənmə” metodu ilə - müəyyən müddət ərzində hər bir fənnin kon-sentrasiyalı şəkildə öyrənilməsi ilə aparılır. İl ərzində şagirdlər hər bir fənni “hərtərəfli öyrənərək”, bilikləri mürəkkəb sxemə əsasən (təxminən təsəvvürlərdən yaradıcı təsəvvürlərə kimi) mənimşəyirlər. “Fənn” dərsləri “obrazlı” (musiqi, rəssamlıq) və “hərəki” (xoreoqrafiya, idman, əmək) dərs-lər ilə əvəz olunur. Şagirdlər pedaqoqun köməkçisinə çevrilir və məşğələlərin keçiril-məsinə kömək edirlər. Qarşılıqlı tədris və kollektiv yaradıcı fəaliyyət yeni təhsil modelinin fərqli cəhətlərindən biridir. Şagirdə fərdi yanaşma müxtəlif yaşlı qrupların xeyrinə sinif-dərs sistemindən imtina etməyə kömək göstərir. Burada hər kəs məcburiyyət və qiymətləndirmə olmadan fərdi sürətlə təhsil alır. Fənlərarası əlaqələri açıqlayan və ətraf aləmin tam şəkildə qavranmasını formalaşdırın elmi tədqiqatların şagirdlər tərəfindən sərbəst keçirilməsi təşviq olunur.

Məktəbin tarixinə nəzər salsaq görərik ki, pedaqogikanın tamamilə yeni təşkili baş vermişdir. Sanki buna xüsusi olaraq “yeni pedaqogika” deyil, “pedaqogikanın yeni təşkili” demək daha düzgün olardı. Heç də ona görə yox ki, Tekosda olanlar bu

pedaqogikaya inanaraq onun dərinliyini, təsirliliyini, bütövlüyünü, uşağa doğru yönəlməni hiss edirlər. Bu təcrübəni öyrənənlər düşünürlər ki, Şetinin məktəbinin əsas xüsusiyyəti istənilən iş qarşısında cəsa-rətdən ibarət olmuşdur. Şetinin məktəbinin şagirdləri, həqiqətən də, hər işin öhdəsində gəlirlər. Şetininçilər üçün yaşamaq – hər gün və hər dəqiqə inkişaf etmək imkanıdır. Eyni zamanda bütün istiqamətlərdə inkişaf etmək: məktəb və ali məktəb programının mənimsənilməsi, ağlın çoxcəhətliliyini inkişaf etdirmək bacarığı, ətrafdakı insanlarla münasibətlərin qurulması, gözəlliyin və ahəngdarlığın bu dünyaya bəxş olunması. Burada və indi tam gücü ilə yaşamaq, özünə və öz ölkəsinə görə məsuliyyətinin bütün hədlərini dərk etməklə həyat yolunu qururla və açıq-aşkar açmaq.

Şetinin məktəbinin unikallığı hələ 1999-cu ildə UNESCO-nun onu dünyada ən yaxşı məktəb kimi elan etməkdən, sadəcə Rusiya Federasiyasının əməkdar müəllimi, professor, Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, yenilikçi pedaqoq Mixail Petroviç Şetininin minilliyyin ən görkəmli şəxsiyyətlərinin sırasına daxil olmasından ibarət deyildir. Şetinin məktəbinin unikallığı məktəbin müstəsna olaraq – dünyaya açılan, dünyadan ən yaxşalarını götürərək dünyaya ən yaxşalarını da qaytaran sistem olmasından ibarətdir. Bu da pedaqogikanın ilkin arzusu – uşağın sərhədsiz inkişafı üçün şərait yaranan sevgi və xeyirxahlıqla zəngin olan məkanın yaradılmasında təzahür edir.

Şetinin liseyinin müəllimləri təlim prosesi haqqında “Öyrətmək” lazım deyil, – deyirlər. – “Bunun əvəzinə tədqiqatların aparılması ilə bağlı tapşırıq verilməlidir. Onun yerinə yetirilməsi üçün də vasitələrin verilməsi vacibdir”. Burada ilk dərs və zəng yoxdur. Siniflərin əvəzinə – müxtəlifyaşlı uşaqların birlikləri (elmi-istehsalat pedaqoji birlikləri) fəaliyyət göstərir.

Müəllimlərin və daha inkişaf etmiş şagirdlərin arasından seçilmiş ekspert mütəxəssislər “modulları” – məlumatlarla zəngin və ideal şəkildə qavranan dərs materialını

işləyib hazırlayırlar. Burada hər şey: həm böyük videoekranlarda nümunəvi sxemlər, həm planşetlər, həm də tədris filmləri kömək ola bilər. Fənn öyrədilmir, şagirdlər özləri fənni hərtərəfli öyrənirlər. Bu, diqqətin cəmlənməsini tələb edir, lakin bu cür hərtərəfli öyrənmələr nəticəsində şagird bir il ərzində tam orta məktəb kursunun bütün həcmini mənimssəyərək, onunla bağlı istənilən imtahanı verə bilər.

Şetinin məktəbinin bir xüsusiyyəti də burada eyni zamanda hər kəsin – “öyrənenin” və “öyrədənin” mövzunu qavramalarından ibarətdir – biliyini başqaları ilə də paylaşı! Digər fənləri hərtərəfli öyrənən baş-qaları isə öz biliklərini səninlə paylaşacaqlar. Həmçinin nəinki dərsliyin məzmununu, eləcə də fənnin digər fənlər ilə qarşılıqlı əlaqəsini, yəni sistemli biliyi bütün müxtəlifliyi ilə təqdim edəcəklər. Bu prosesin necə maraqlı və rahat olduğu 35 dəqiqlik dərs zamanı hiss edilir.

Geniş və işıqlı bir otaqda beş-altı masa qoyulub. Uşaqlar hər masanın ətrafında bir neçə cüt olaraq əyləşiblər. Dərsi bir müəllim idarə edir, ancaq dərs keçmir. Hər bir cüt isə müəllim və şagirddən ibarətdir. Şagirdi Vladislava ana dilini öyrənməyi təklif edən 13 yaşlı “müəllim” biologiya, kimya, fizika və ana dili fənləri arasında integrasiya yaradaraq rus dilinin leksikasını qarşidakına “mənimssədir”, həm də bir neçə dəqiqli ərzində! Bu qeyri-adi dərsdə əsas müəllim isə 10 dəqiqdə suallar vasitəsilə (hər cütlüyü bir sual verərək) prosesi və şagirdlərin cavablarını dəyərləndirir. Məktəbin konsepsiyası elə qurulmuşdur ki, bütün biliklər fraqmentar deyil, bütöv olmalı və şagird planetdə baş verən bu və ya digər hadisələrin qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olduğunu, bir-birilərinə təsir göstərdiklərini başa düşməlidir.

Elmləri sonradan da – ali məktəb səviyyəsində öyrənmək mümkündür. Şetinin məktəbi Rusyanın bir sıra ali məktəbləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Burada daimi işləyən müəllimlərlə yanaşı, nəinki ölkənin, eləcə də xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrinin mütəxəssisləri də məruzələr

ilə çıxış edirlər.

Şetininin məktəbində adi məktəblərin dərs proqramlarında olmayan “fənlər” də mövcuddur. Məsələn, kulinariya. Burada uşaqlara aşpzəngliyi öyrədirər. Buna görə də hər bir şagird attestata əlavə kimi aşpzəng-konditerin diplomunu da ala bilər. Və ya xalq sənətini götürək. Milli naxışları öyrətmək üçün vilayətin istehsalat naxışları üzrə usta-sı şetininçilərin görüşünə gəlir. Belə çıxır ki, orta təhsildən savayı, hər bir şagird daha bir neçə peşəyə yiyələnərək minimum iki ali təhsil alır. Burada qavramaqda sərhəd yoxdur. Sən maraqlandığın hər şeyi öyrənə bilərsən və ən əsası – bu biliyi verən şəxsi tapa bilərsən.

Şetinin məktəbinin uşaqları bu cür gərgin dərs prosesinin öhdəsindən necə gəlirlər? Birincisi, Şetinin sistemi üzrə iş prosesində uşaq həm müəllim, həm də şagird rolunda çıxış edir. Sırf fərdi təhsil trayektoriyası hər kəsin müxtəlif potensialını açıqlayıır. İkincisi, şagirdlərdən birinin dediyi kimi, “burada məlumatın qəbulu daha da sürətlənir”, yəni sözsüz təqdirəlayiq abuhava, həqiqətən də, yorulmaz tədqiqatçılar yetişdirir. Üçüncüüsü, məktəb qaydalarından biri: bir dəqiqlini də unutmamaq. Tədris prosesinin ardıcılılığı materialın bütünlükə qarınmasına imkan verərək digər fənlərlə əlaqəli dərin və möhkəm təsəvvürləri formalaşdırır. Dördüncüüsü, fəaliyyətin daimi əvəz olunması – fənnin dərinliyinə nüfuzetmə, rəqslər, əmək, sənət, döyüş sənəti, yenidən fənnin dərinliyinə nüfuzetmə, xor, idman məşğələləri gecəyə kimi davam edir, qavrama prosesini fəallaşdırır.

Lisey-internat məktəbində qədim, milli ənənələr gələcək məktəbin obrazının əsasını təşkil edir, lakin ən əsası – bu, uşaqa qarşı münasibət, tanınmış və qədim nəslin və ümumilikdə bütün bəşəriyyətin layiqli və səlahiyyətli nümayəndəsinə qarşı olan münasibətdir. Məktəb qeyri-stabil Qafqaz regionunda yerləşsə də, bu məktəbdə Pribaltika ölkələrindən, Belarus, Ukrayna, Rumınıya, Çexiya, Slovakiya, Qaraçay-Çerkəzdən və Rusiya Federasiyasının bir çox regionlarının-

dan gələn müxtəlif millətlərin nümayəndələri yaxşı münasibət qurmuşdur. Şetinin məktəbində müxtəlif millətlərin uşaqları – ruslar, adıgeylər, çerkəzlər, almanlar, başqırdlar, belaruslar və başqalarının təhsil almaları, çoxmillətli tərkibi yalnız onun əsas aksiomunu vurgulayır: hər bir uşaqda ilahilik – Yaradan var.

Buna görə də Şetinin məktəbində ağıllı, hazırlıqlı, mehriban və çox işgūzar uşaqlar yetişir! Şagirdlərlə ünsiyyət zamanı müəyyən qədər təəccübənlərsən – onlarda gizlin yay kimi daxili təmizlik və ciddilik, buradan da hər bir sözə və hərəkətə xüsusi diqqət gizlənir.

Şetinin məktəbinin əsas prinsiplərindən biri siniflərin olmamasını, müxtəlif yaşlı uşaqların eyni programı öyrənə bilməsini göstərmək olar. Hər şey materialın mənim-sənilməsi sürətindən asılıdır. Dərs deyən müəllim yoxdur. Orada materialı mənim-səmiş uşaqlar dərs deyirlər, məşğələlərin həyata keçirilməsinin dəqiq sistemi, konkret vaxtı da yoxdur. Həmçinin məktəbdə ayrı-ayrı kabinetlər də yoxdur. Məşğələlər məktəbin ərazisindəki istənilən rahat məkanda aparılır və bu məktəbdə qiymət müəyyən olunmur. Qarşılıqlı tədris şagirdlərə daimi informasiya mübadiləsində iştirak etmək imkanı verir. Müxtəlif sürətlə inkişaf edən istənilən yaşı uşaqlar sinifdən xaric müəllimin köməyi ilə “sinxronlaşma” mərhələsindən keçir. Bu da onların təhsili və inkişafının sürətini kəskin şəkildə artırır.

Əsas fənn tarix fənnidir, çünkü Şetininin təsdiq etdiyi kimi, məhz əedadların təcrübəsi və baş verən hadisələrin müqayisə olunması vasitəsilə indiki dövrdə necə yaşamağı başa düşmək mümkündür. İstənilən məktəb üçün standart fənlərdən başqa burada xalq rəqs-lərinə, əlbəyaxa döyüşə (oğlanlar üçün) və əl işlərinə (qızlar üçün) daha çox vaxt ayıırlar. Uşaqlarda vətənpərvərliyin tərbiyə olunmasına həddən artıq diqqət yetirilir. Məzunların çoxu məktəbi 13-15 yaşlarında bitirir və ali təhsil müəssisəsinə daxil olurlar. Bir çoxları liseydə qalaraq dərs deyirlər.

İstənilən tədris modelinin əsas elementi

- məqsədin qoyuluşundan ibarətdir. Əgər məqsəd aydınlsa, o zaman biliklərin mənası vardır. Klassik, ənənəvi pedaqogikanın məqsədi - bilik, bacarıq və vərdişlərin vərilməsidir. Bu, Y.A.Kamenskiyə görə, qavrayışın üç səviyyəsidir. Birinci səviyyədə təfəkkür, ikinci səviyyədə - yaddaş, üçüncü səviyyədə isə - əllər işləyir. Qeyri-klassik, humanist pedaqogikanın məqsədi - şəxsiyyətin inkişafından ibarətdir. Hər bir şagird xəsiyyətin və istedadın səciyyəvi xüsusiyyətlərinin inkişafına şəxsən yönəlmişdir. Humanist pedaqogikanın metodiki əsasları müasir dövrün pedaqoqu, Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, Ş.A.Amonəvili tərəfindən “Həyat məktəbi” kitabında gözəl göstərilmişdir: “Sinergetik pedaqogika ənənəvi və humanist metodikadan ibarət olub, inamı oyadır və şagirdi mənəvi inkişafa doğru yönəldir”.

Bu məktəbin nümunəsindən göründüyü kimi, əgər ənənəvi pedaqogika riyaziyyat kursunun öyrənilməsinin məqsədi kimi fənnin əsas anlayışları ilə tanışlığı, bu anlayışların mənim-sənilməsini nəzərdə tutursa: sayı və hesablanması, təzahürü və onların dəyişiklikləri, funksiyaları və qrafikaları, bərabərliyi, qeyri-bərabərliyi və onların sistemləri, təhlilin əvvəli, həndəsi fiqurlar və cisimlər, onların xassələri, həndəsi kəmiyyətlərin ölçüləməsi və onların təcrübədə tətbiqi bacarığı, — o zaman sinergetik pedaqogika bunlardan ibarət olur: dünyagörüşünün formallaşması, vətənpərvərliyin və milli şururun, mənəvi başlangıçın və şəxsiyyətin inkişafı, təhsil sisteminin yaradıcı quruculuğuna doğru yönəlmə, Vətənin mənfəəti naminə insanlara qulluq etmək cəhdii. M.P.Şetinin internat-liseyinin müəllimləri bu cür yanaşmadan pedaqoji tədris prosesi əsasında istifadə edirlər. M.P.Şetinin sinergetik pedaqogikanı obrazlı olaraq bu cür müəyyən edir: “Bizim zənnimizcə, biliyin əldə edilməsi, biliyin təqdim olunması və alınması kimi qarşılıqlı proses soyuq əlaqədə baş verə bilməz. Bu hər zaman emosional, birbaşa hüsn-rəğbət, birgə iştirak, birlikdə fikirləşmə tələb edən prosesdir...

Əgər bilikdə sevgi, həqiqəti qavramaq cəhdi varsa, deməli, biliyin mənası vardır. Əgər bilik bütün digər hallarda həyatın işıqlı başlanğıcını təsdiq edirsə, deməli, bu bilik məhsuldar, konstruktiv, qurucudur. Əgər bilik şəxsiyyəti möhkəmləndirir, inkişaf etdirirse, deməli, biliyin mövcud olmağa haqqı vardır”.

Sinergetik metodologiya şagirdi üçölcüllü məkanda təsvir edir. Abris oxu - dünyanın ən klassik, ənənəvi pedaqoji təsviridir. Ordinat oxu-qeyri - klassik, humanistdir. Fəzanın ənginliyinə doğru yönələn ox, - sinergetik olub, həqiqətə daha yaxındır. Vətənə xidmət, yaxınının rifahı naminə və əsas ümumi prinsipə xidmət bu oxun əsasını təşkil edir.

XIX əsrдə V.I.Vernadski tərəfindən yeni “noosfera” termini daxil edilərək, şüurun bir sahəsi kimi şərh olunmuşdur. O, bizim nöqtəyi-nəzərdən “eqreqor” anlayışına daha yaxın olub, ətraf məkanın psixosferası kimi çıxış edir. V.I.Vernadski yazır: “İnsan ilk dəfə olaraq real şəkildə anladı ki, o, planetin sakinidir. O nəinki ayrıca şəxsiyyət, ailə və ya nəsil, dövlət və ya ittifaq aspektindən, eləcə də planetar aspektindən də düşünməli və hərəkət etməlidir. Təbiətin məhvinin cəmiyyət üçün nəinki iqtisadi zərərə, eləcə də mənəvi ziyanə səbəb olduğunu və bizim təbiətə münasibətimizdən nəsillərin gələcəyinin asılı olduğunu hiss etməmək olmur”.

Noosfera mədəniyyəti, dünyagörüşü, noosfera məktəbi, təhsili və tərbiyəsi, mənəvi internet və ona adekvat olan elektron təhsili – açar sözlər olub, onların təməli üzərində üçüncü minilliyyin məktəbi qurulur və onun həyat tərzini əcdadlarımız bir sözlə ifadə edir – tərz. Bizim dövrümüzün demokratik səviyyəli təhsil sistemi bütün vətəndaş cəmiyyətinin maraqlarına xidmət edir, yeniyetmələri ideoloji, dünyagörüşü planında (hökmrənlilik və xalqçılıq) və ya “sabitlik-qayda-inkişaf” planında tərbiyə etmir, yalnız sırf praktiki tapşırıqlar qoyur: biliklərin əldə olunması şəxsi mənfəətlərə nail olmaq üçün şəxsi məqsəd kimi çıxış edir, lakin dəyərlər, ilk növbədə, ideoloji, daha sonra isə idraki və intellektual olmalıdır.

Təhsil son iyirmi-otuz il ərzində yeganə ideyaya istinad edir. Bu ideyaya əsasən dünya haqqında məlumatın alınmasının yeganə metodu – elmi metod olub və demək olar ki, bütün aparıcı pedaqoqlar uzun illər ərzində mənasız təhsil proqramlarını tərtib etmişdilər. Ş.A.Amonaşvilinin qeyd etdiyi kimi, yalnız L.N.Tolstoy, C.Dyui, Y.Korçak, R.Ştayner və K.Uşinski elmi fənlərin öyrənilməsinə məktəb təhsilində daha sadə yer ayırdılar. Bəlkə, bizim təhsil sistemində də məzmunun sadələşdirilməsinin, yüngülləşdirilməsinin vaxtı çatıb?

“Uşaq və yeniyetmələrin hərtərəfli kompleks formallaşması üzrə lisey-internat məktəb”ində məktəbin direktoru, Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki M.P.Şetinin buna artıq nail olmuşdur.

M.P.Şetininin lisey-internatında hər iş yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirilir. O deyir: “Hər işi keyfiyyətlə yerinə yetirmək - bu, təhsilimizin və həyatımızın sistemi, metodologiyasıdır. Döşəməni yumaq, kartofu təmizləmək, elmi yaratmaq, ona yiylənmək, bir sözlə, hər bir işdə yüksək keyfiyyətli nəticələrə nail olmaq lazımdır. Əbdədiyyət anlardan yaranır və hər bir anı faydalı işlə məşğul olmaqla yaşamaq lazımdır.

Lisey şagirdlərinin təxminən üçdə biri 12–15 yaşlarında tam orta məktəbi bitirmək haqqında diplom alaraq pedaqogika, tarix, hüquq və memarlıq-tikinti ixtisası üzrə ali məktəb proqramlarını mənimsəyirlər. Onlardan bir qismi 16 –18 yaşlarında ali təhsil müəssisəsini bitirmək haqqında diplom alır, digərləri qiyabi aspirantura vəsitəsilə ixtisaslarını artırır və namizədlik disertasiyalarını müdafiə edirlər. Lisey-internat Şimali-Qafqaz regionunun, eləcə də Rostov, Çelyabinsk, Tomsk, Sankt-Peterburq və Moskvanın ali təhsil müəssisələri ilə six əməkdaşlığı həyata keçirir.

M.P.Şetinin müəllimləri uşaqlara düzgün fikirləşməyi, elmi-təcrübələr keçirməyi və mürəkkəb məişət problemlərini həll etməyi öyrətməyin vacibliyini dərk edir. Hazırda

lisey-internatda fizika, kimya və biologiya laboratoriyaları fəaliyyət göstərir və burada lisey şagirdləri yaradıcı və mental qabiliyyətlərini nümayiş etdirirlər. Tədris proqramları tədris materialının səviyyələrə əsasən öyrənilməsini nəzərdə tutur və onlar şagirdlərin yaş qruplarına uyğun olur. Hər bir səviyyədə ümumilikdə bütün mövzunun öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Şagirdlərin yaş səviyyələrindən asılı olaraq, təlim planlaşdırılır (fərdi inkişaf planı), orta məktəb kursu ərzində dövlət proqramının tələbləri səviyyəsində, məsələn, bütün riyaziyyatın hərtərəfli öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Yaş həddindən, hazırlıq və fəallıq səviyyəsindən asılı olaraq şagirdlər bu və ya digər səviyyəli programı öyrənlərlər. "Potensialların yaşa görə müxtəlifliyi" müəyyən təhsil gərginliyi yaradaraq, hər bir məktəblinin qabiliyyətini maksimal səviyyədə realizə etməyə imkan verir. Sinergetika komponenti tədris fəaliyyətinin məqsədlərini dərk etməklə əlaqədar məsələlərin geniş dairəsini əhatə edir. Şagirdlərin refleksləri tədris işini nəinki gələcək tələbatlara istinadən, eləcə də bu günün tələblərinə əsasən qurmaqdə kömək edir. Riyaziyyat bu gün uşaqlara çox lazımdır. Məhz onun sayəsində uşaqlar köməkçilər, məsləhətçilər, müəllimlər rolunda çıxış edən həmkarları üçün faydalı olurlar. Akademik M.P.Şetinin yazır: "Bu gün məktəbdə uşaqlar yaşayır və yalnız sabahkı günə hazırlaşmalıdır".

Ənənəvi məktəb baş beynin sol yarımkürə mərkəzləri üçün gərginliyin qeyri-bərabər qaydada paylanması və verbal-səs təfəkkürünün inkişafına əsasən ixtisaslaşır. Bu, V.F.Bazarnının qeyd etdiyi kimi, uşaqların sağlamlığı üçün zərərli olmaqla, bir sinifdən digər sinfə keçid zamanı daha tez yorulmalarına səbəb olur. Beyin yarımkürələri narahat vəziyyətdə olur və sönüür; sol yarımkürənin fəaliyyəti, cəbri təfəkkür geri qalır. Sağ yarımkürə - intuitiv, obrazlı, yaradıcı təfəkkür isə adı məktəbdə heç oyanmır. Bu M.P.Şetinin məktəbinin müəllimlərinin yaradıcı kollektivi tərəfindən yaxşı başa düşülür. Buna görə də, dərs ilinin planında obrazlı-

emosional və zehni dövrün fənləri bərabər qaydada təqdim olunur.

M.P.Şetininin məktəbi — sözün əsl mənasında icmadır. Bu lisey-internat böyük kəndli ailəsini xatırladır və bu ailədə ən balaca ailə üzvünə böyük diqqətlə və məhəbbətlə yanaşırlar. Məktəbdə siniflər və eyniyaşlı uşaqların qrupu, zənglər, dərslər yoxdur sanki burada sakit ev şəraiti hökm sürür. Ümumi maraqlar, məqsədə doğru canatma, ruh yüksəkliyi, yaxınına məhəbbət, qarşılıqlı yardım, nizam-intizam və mütəşəkkilik, Vətən hissinin yüksək anlamı və valideynlərin, əcdadların, babaların xatirəsinə hörmət; paxılılıq, nifrət və şöhrətpərəstlik hissinin olmaması — lisey-internatda dini birlik, dini iman abu-havası yaradaraq, insanı, ətraf mühiti və məktəbin bütün kollektivini vahid bütövlük kimi əlaqələndirir. Həvəs abu-havasında mürəkkəb tədris prosesində sinergetik-icma pedaqogikası uşağı sevgi ilə doydurmağa cəhd edir və məhz onu öz gücünə inanmağa sövq edərək, onun mənəvi inkişafına yardım göstərir.

Böyük ailədə olduğu kimi, məktəbdə də, vacib rol özünüidarəyə ayrıılır. Aparıcı, yetkin şəxsiyyət rolunda çıxış edən bir çox uşaqlar möcüzələr yaradırlar: onlar bu və ya digər səviyyəli rəhbər rolunda tərbiyə olunurlar. Mixail Petroviçin dediyi kimi, kiçik rol balaca insanı, böyük rol isə irimiqyaslı şəxsiyyəti tərbiyə edir. "O hər yerdə prezident kimi çıxış edir, hər şeyə görə cavabdehlik daşıyır, o, dövlətçidir! O, xalqın oğludur. Buna görə də, biz məktəbi tamamilə uşaqların ixtiyarına vermişik. Biz onlarla özünüidarəetmə oyunu oynamırıq, bizim məktəbdə uşaqlar deyil, şəxsiyyətlər ilə görüşmək şərəfinə nail olduğumuz mötəbər simalar yaşayır və təhsil alır. Onlardan da mötəbəri ola bilməz. Biz bir-birimiz üçün həm şagird, həm müəllimik. Biz birlikdə Vətənin qurucularıyıq. Vətən ilə biz bəşəriyyəti, bəşəriyyətlə kainatı qururraq. Bizim şagirdimiz dərk edərək böyüyür. Onun Vətənə, bəşəriyyətə, kainata xidmət

etmək kimi dərrakəli həyat motivi vardır”.

Məktəbin həyatını, müəllim və şagirdin qarşılıqlı münasibətlərini müşahidə edərkən Mixail Petroviçin artıq diqqət cəlb etmədən şagirdinə necə yanaşdığını, onu qucaqladığının, yeniyetməyə uzun müddət sakitcə nəyi isə izah etdiyinin və onunla öz oğlu arasında heç bir fərq qoymadığının şahidi oldum.

Şetinin məktəbi prinsipial olaraq fasılısız təhsilin real modelinin işlənib hazırlanmasını həyata keçirən yeni tipli dövlət müəssisəsidir: məktəbin müqavilə əsasında əməkdaşlıq etdiyi uşaq bağçası və ibtidai məktəb, tam orta məktəb və texniki peşə məktəbi, incəsənət məktəbi, idman-sağlamlıq kompleksi, dərs-istehsalat sahələri və ali təhsil müəssisələri var. Ruhuna görə isə bu soy məktəbidir. Soykökünü, Vətən tarixini tanımaq – hər bir insanın şüurlu həyatının zəruri keyfiyyətidir. Hər bir xalq öz yolunu tapmalı, gələcəyi olan uşaqlarının çiçəklənməsi üçün şərait yaratmalıdır. Rusiya Federasiyasının Elm və Təhsil Nazirliyi akademik M.P.Şetininin bu məktəb layihəsinini milli təhsil layihələrinə qarşı irəli sürülen tələblərə cavab verən layihə kimi tanımlısdır.

Mixail Petroviç Şetinin öz sözləri ilə desək, “Bütün idrak fəaliyyəti elə bir şəkildə təşkil olunmalıdır ki, uşaqlar yaşamağa hazırlaşmasın, sadəcə yaşasınlar. Ağciyərlər nəfəs almağa hazırlanırmış, onlar nəfəs alır... Soy yaddaşı bu sərhədsiz dünyada yaşamağın müxtəlif yolları haqqında ən keyfiyyətli məlumatlardan ibarətdir. Buna görə də, uşağa kömək edə biləcəyimizi yeganə hal – cari vaxtda özünü realizə etməkdə ona kömək etməklə yanaşı, özünü ifadə etməyin dilini və üsulunu tapmaqda da ona yardım etməkdən ibarətdir. O, bu gün özünü əbədiyyətdə ifadə edəcəyi kimi ifadə etməlidir”.

Rəyçi: dos. R.Qəndilov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbay-

can məktəbi, 2013, №5.

2. Cabbarov M. Təhsil dövlət siyasətinin prioritetləri sırasında ilk yerlərdən birini tutur. //Azərbaycan məktəbi, 2015, №2.
 3. Yeni təhsil programlarının (kurikulum-ların) tətbiqi məsələləri. Bakı, 2014.
 4. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı, 2006.

А.Алиева

Академик руководит инновативной школой

Резюме

М.П.Щетининым вводились педагогические новшества: сокращение времени уроков, отмена оценок, домашних заданий и другое. С детства следует формировать у подрастающего поколения осознанное восприятие себя как части мира, понимание важности своего личного здоровья для развития человеческого общества в целом, формировать его сознание, физическое развитие. Выпускник школы должен рассматривать свое здоровье в единстве духовного, ментально-психологического, физического, социального и космического начал.

A.Aliveva

The innovative school is headed by an academician

Summary

M.P.Schetinin introduced pedagogical innovations: reducing the time lessons, cancellation assessments, homework and more. Since childhood, should be formed in the younger generation conscious perception of itself as a part of the world, awareness of the importance of their personal health for the development of human society as a whole, to form his mind, physical development. Graduate of school should consider their health in the unity of the spiritual, mental, psychological, physical, social and cosmic principles.

İNTEQRATİV TƏLİMİN TƏŞKİLİ VƏ ONUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Laləzar Cəfərova,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İlahə Qafarova,
ARTPI-nin elmi işçisi

Açar sözlər: integrativ təlim, yeni yanaşmalar, inkişaf sahələri, tərbiyəçi, məktəbəqədər təhsil.

Ключевые слова: интегрированное обучение, новые подходы, области разви-тия, воспитатель, дошкольное образование.

Key words: integrated education, new approaches, development, the educator, pre-school education.

Müasir dövrdə Azərbaycan təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri olan təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yeni yanaşmaların, fəal təlim metodlarının tətbiqi və onlardan səmərəli istifadənin təşkili təhsil sistemində ən vacib bir problem kimi dəyərləndirilir. Hazırda Azərbaycanın təhsil sistemi dünyanın ən mütərəqqi ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə təkmilləşdirilir, məzmun və struktur dəyişiklikləri aparılır, insanın həyatı bacarıqlara malik bir şəxsiyyət kimi formallaşması istiqamətdə səmərəli fəaliyyət göstərilir. Müxtəlif inkişaf tendensiyalarını, strategiya, yenilikləri özündə birləşdirən, onun potensialını, imkanını nəzərə alan təhsilin ən qlobal məqsədi şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının təmin olunmasıdır və bununla bağlı da təhsil modelində dəyişikliklər baş verir. Əgər ənənəvi təhsil modeli biliklərin (məlumatlar və alqoritmələr) toplanması idisə, inkişafetdirici modellərdə konkret biliklər, ilk növbədə, dünyagörüşü və dünyanı anlama sisteminin formallaşdırılması

vasitəsi və insanın intellektual potensialının realizəsidir. Təhsilin modernləşdirilməsinin məqsədləri təhsil sisteminin davamlı inkişaf mexanizminin yaradılmasından ibarət olduğundan, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün bir sıra məsələlərlə bərabər, təhsilin yuxarı pillələri kimi məktəbəqədər təhsilin də müasir tələblərə cavab verən keyfiyyətlərə çatdırılması vacibdir.

Təhsildə əsas dəyər uşaqdır. Məktəbəqədər uşaqlıq isə təkcə məktəb həyatına hazırlıq mərhələsi deyil, eyni zamanda insan həyatının ən məsuliyyətli, ən mühüm yaş dövrüdür ki, bu dövrdə insanda bütün mənəvi dəyərlərin təməli qoyulur. Odur ki, məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi XXI əsrin tələbləri və sosial sıfariş nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Məktəbəqədər təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi uşağın məktəbəqədər müəssisələrdə psixoloji rahatlığı üçün bir sıra şərtlərin reallaşdırılması olma-dan mümkün deyil.

Aydındır ki, ənənəvi program üzrə pedaqoji prosesin müxtəlif bilik sahələrində məzmunun həcminin genişlənməsi həddin-

dən artıq yüklənməyə gətirib çıxarır ki, bu da, ilk növbədə, uşaqla əks olunur. Bu zaman bir növ "uşağa daha çox bilik vermək" arzusu və məktəbəqədər yaşılı uşağın psixi və fiziki imkanları arasında ziddiyət aşkar edilir. Belə problemlərin həll olunması, yeni dövlət standartları əsasında işə başlanılması üçün, ilk növbədə, ineqrasiyadan istifadə etmək zərurəti yaranır. Bir çox mütəxəssislər ineqrasiyani məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi və uşaq şəxsiyyətinin inkişafının səmərəliliyi, uşaq sağlamlığının qorunması, onun keyfiyyətli təhsilə nail olmanın yollarından biri kimi müəyyən edir.

Təhsildə ineqrasiya bu gün insan fəaliyyətinin bütün sahələrini xarakterizə edən tendensiyaları əks etdirir. Məktəbəqədər təhsilin yeni məzmununa əsasən təhsil prosesinin təşkilinin prinsip və yanaşmaları müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da inkişaf sahələri və onların xüsusiyyətinə uyğun ineqrasiyanın nəzərə alınması ilə qurulmalıdır.

İneqrasiya prinsipi innovativ olmaqla, həm də uşaq bağçasında sintez əsasında məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əsaslı şəkildə yenidən qurulmasını, inkişaf sahələrinin əlaqələndirilməsi ilə bütöv keyfiyyətli təhsil alınmasını nəzərdə tutur, məktəbəqədər yaşılı uşaq şəxsiyyətinin ineqral keyfiyyətlərinin formalaşmasını və onun cəmiyyətə ahəngdar daxil olmasını təmin edir.

Məktəbəqədər təhsildə ineqrasiya prinsipinin həyata keçirilməsi zərurəti təfəkkürə görə, ali sinir fəaliyyətinin, psixologiya və fiziologiyanın obyektiv qanunlarını diktə edir. Məktəbəqədər təhsildə ineqrasiyadan istifadə, ilk növbədə, bioloji fenomen kimi orqanizmin intensiv kamilliyi və psixikanın formalaşması ilə izah olunur. Məktəbəqədər yaşılı uşaq nisbətən qısa müddətdə bəşəriyyətin bütün inkişaf mərhələsini keçir.

Son zamanlara qədər, hətta bu gün də

məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bilik-yönümlü və məşğələyonümlü tədris sistemi mövcuddur. Nəticədə dağınıq, əlaqəsiz biliklər sistemi yaranır.

Müasir məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təhsil prosesinin layihələndirilməsi məktəbəqədər təhsilin məzmununu, inkişaf sahələrini ineqrasiya etməyə imkan verən bu və ya digər mövzular çərçivəsində ineqrasiya və kompleks-tematik prinsip üzrə əsaslandırılmasını tələb edir.

Tədris prosesində ineqrativ yanaşmanın əsas üstünlüyü aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) elmlərin əsaslarına yiyələnmək biliklər sisteminin inkişafi üçün şərtidir;
- 2) dünyanın elmi obrazının formalaşması-na kömək edir;
- 3) uşaqların inkişafında çox səmərə əldə etməyə imkan verir;
- 4) məktəbəqədər yaşılı uşaqların cəmiyyətə harmonik daxil olması üçün şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasını təmin edir;
- 5) təlim və inkişaf prosesinin bütün subyektləri kimi uşaqla yaşlıların birgə əməkdaşlığını həyata keçirir.

Müasir məktəbəqədər təhsilin məzmunun quruluşu, məktəbəqədər üzrə dövlət standartlarının ineqrativliyi uşaqın hərtərəfli inkişafı və məktəb təliminə əhatəli hazırlığının zəruri komponentləri kimi müəyyən edilir. İneqratiiv fəaliyyətin mənimsənilməsi nəticəsində uşaqlarda tam sosial və psixoloji təhsil, fəaliyyətin ineqrativ üsulları, bir sahədən digərinə asan keçid, fəaliyyətin fərdi üslubu, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, sosial təcrübənin mənimsənilməsi formalaşır. İneqrasiya hər bir uşaga birgə fəaliyyət zamanı kollektiv və fərdi yaradıcılıq məhsulunun yaradılmasında öz bacarıqlarını tətbiq etməyə imkan verir. Bu fəaliyyətin vacib aspekti isə tərbiyəçilərin, valideynlərin, müəllimlərin müşahidəçi kimi deyil, fəal iştirakçı olan tədbir-

lərdə nəticələrinin təqdim edilməsidir.

Dünya təhsil sisteminə integrasiya olunduğu hazırkı şəraitdə təhsil sistemində çox mühüm vəzifələr yerinə yetirilir. Azərbaycanın müasir inkişaf mərhələsinin xüsusiyyətlərindən biri də təhsilin ilkin pilləsi kimi məktəbəqədər təhsilin istiqamət və tələblərində aparılan dəyişiklikdir. Təhsilin paradiqmasında dəyişiklik onun konseptual əsaslarının yenidən müəyyənləşdirilməsi, məqsədin, vəzifələrin, inkişafın məzmunun yenidən qiymətləndirilməsi və bunun yeni anlamda dərk edilməsi, məktəbəqədər yaşılı uşaqların təlim-tərbiyəsinin şəxsiyyət-yönümlü modelə keçməsində əks olunmasıdır.

Müasir məktəbəqədər təhsil sistemi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müxtəlif növlərinin yaranması və bu müəssisələrdə tətbiq edilən pedaqoji texnologiyaların spektrinin genişlənməsi, innovation və tədqiqatçılıq fəaliyyətinin geniş yayılması ilə xarakterizə edilir. Belə şəraitdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji kadrların idarə olunmasında yeniliyin tətbiq olunması tələb olunur ki, bu da tənzimləyici, inkişafetdirici və demokratik xarakter daşıyır.

Psixoloqlar təsdiq edirlər ki, insan şəxsiyyətinin fundamental keyfiyyətlərinin formallaşması məhz onun həyatının ilkin illərində baş verir. Məktəbəqədər dövr-kognitiv bacarıqlar, fiziki, dil, sosial və emosional inkişafla xarakterizə olunan həssas bir dövrdür. Kiçik yaşlarda uğurlu inkişaf və təlim üçün yaradılan baza və müsbət təcrübə uşağın sonrakı inkişafına möhkəm əsas yaradır. Elə bu da məktəbəqədər təhsilin sosial-mədəni əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Son vaxtlar respublikamızda məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün çox işlər görülüb. Məktəbəqədər təhsil sistemində “yaxşı uşaq bağçası” formulu təyin edilib. Bu elə məktəbəqədər təhsil

müəssisəsidir ki, orada yaradıcı pedaqoqlar çalışır, pedaqoji proses səmərəli təşkil olunur, uşaqlar ora həvəslə gedir, valideynlər onun fəaliyyətindən razıdır. Uşaq bağçasının fəaliyyətinin uğurlu olması üçün nəticə-yönümlü pedaqoji işin zəruri komponentlərində əlavə, orada müasir texnologiya və metodikanın istifadəsi də vacibdir.

Bu vəzifələr müstəqillik yolunda inamlı irəliləyən ölkəmizin siyasi, sosial həyatında baş verən yeniliklərdən, yeni konstitusiyanın tələblərindən irəli gəlir. İndi cəmiyyətimizi idarə etmək üçün daha hazırlıqlı, müstəqil düşünən və səmərəli fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə yiyələnmiş şəxslərin hazırlanması zərurəti meydana gəlmüşdir. Müstəqil respublikanın idarəolunması, millətin inkişafi yaxın gələcəkdə bugünkü gəncliyin öhdəsinə düşür. Müasir təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifə təhsilin ümumbaşəri mövqedən yeniləşdirilməsi və uşaq şəxsiyyətinin formallaşdırılmasıdır. Uşaq şəxsiyyətinin formallaşması üçün təhsildə demokratikləşdirmə və humanistləşdirmə əsas şərtlərdən biridir. Bunun əsas mahiyyətini isə təlim-tərbiyə işində qurucu, yaradıcı və dəyişdirici rol oynayan pedaqoji və sosial-psixoloji əhəmiyyət daşıyan principlər, başqa sözlə desək, müasir tələblərə cavab verən pedaqoji proses təşkil edir.

Uşaqların təhlükəsizliyi və sağlamlıqlarının möhkəmlənməsinə, uşağın ümumi inkişafına, idraki və yaradıcı təşəbbüskarlığının dəstəklənməsinə yönəldilmiş müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi və işlənilməsi məktəbəqədər təhsil işçilərini dünya təcrübəsi ilə tanış olmağa, öz qərarlarını intensiv axtarmağa, uşaq bağçalarında uğurlu təcrübələrin tətbiqinə aparır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeni sisteminin qurulması, məzmunun yeniləşdirilməsi üzrə iş gedir.

Məktəbəqədər təhsil standartları “Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və

proqramı” [1] üzrə müəyyənləşdirilir və həyata keçirilir. Dövlət standartlarının tətbiqi məktəbəqədər təhsildə hər bir uşağın məktəbdə uğurlu təlimi üçün bərabər imkanları təmin edir. Lakin məktəbəqədər təhsilin standartlaşması məktəbəqədər yaşılı uşaqlara kəskin tələblər irəli sürmür, onlara kəskin standart çərçivələrdən baxmir. Məktəbəqədər yaşı dövrünün xüsusiyyəti elədir ki, uşağın nailiyyətləri onun bilik, bacarıq və vərdişlərinin sayı ilə deyil, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin möcmusu, həmçinin onun məktəbə psixoloji hazırlığının təmin olunması ilə müəyyən olunur. Qeyd etmək vacibdir ki, məktəbəqədər təhsilin ümumtəhsildən əsas fərqi uşaq bağçasında fənlərin olmamasıdır. Uşağın inkişafı dərs formasında təlim fəaliyyətində deyil, oyun elementlərinin tətbiq edildiyi təlim prosesində həyata keçirilir. Məktəbəqədər təhsil standartları ibtidai təhsil standartından həm də onunla fərqlənir ki, məktəbəqədər təhsildə proqramın mənimsənilməsinin nəticələrinə qəti tələblər qoyulmur.

Burada başa düşmək lazımdır ki, əgər məktəbəqədər təhsilin nəticələrinə tələblər qoyulsa (ibtidai sinif kimi), o zaman biz məktəbəqədər dövrün dəyərini və uşağın psixi inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə almadan, onu uşaqlığından məhrum etmiş olarıq. Burada uşağın məktəbə hazırlığı səylə həyata keçirilərək, onlarda bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsinin daima yoxlanılması aparılacaq. Təlim prosesi məktəbdəki dərs şəklində qurular ki, bu da məktəbəqədər yaşılı uşağın inkişaf xüsusiyyətlərinə ziddir. Ona görə də məktəbəqədər təhsildə tələbatların iki qrupu müəyyənləşdirilib. Bu tələblər məktəbəqədər təhsilin kurikulumunun strukturuna və onun həyata keçirilməsi şəraitinə olan tələbatdır.

“Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda göstərilir ki, məktəbəqədər təhsil müvafiq təhsil proqramı

əsasında həyata keçirilir. Hansı proqramla işləməsindən asılı olmayaraq məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla, ailənin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formallaşmasının təmin edilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur [2].

Təhsil sahəsində də təlimin təşkilinin yeni, daha səmərəli yollarına müraciət edilir. İnteqrasiya sosial-iqtisadi şəraiti dəyişən, təhsil sistemini inkişaf etdirən yeni konsepsiyanın əsası kimi çıxış edir, tərbiyə prosesində heç də təlim prosesindən az əhəmiyyət kəsb etmir. Tərbiyədə kompleks yanaşma ideyası insanı mənəvi cəhətdən saf, hərtərəfli inkişaf etmiş əsl vətəndaş kimi formalasdırmaq, tərbiyə anlayışına daxil olan bütün komponentlərin vəhdətdə götürülməsini-inteqrasiyanı tələb edir. Təlimin təşkilində inteqrasiya prinsipinin tətbiqi ətraf aləmin tam anlaşılmasına kömək edir. İnteqrativ keçirilən məşğələlər müxtəlif fəaliyyətlərin daxil edilməsi hesabına uşaqlarda yaranmış gərginliyi, artıq yüksəlməni, yorğunluğu götürərək təlimə maraq yaratır.

Müasir dövrdə uşaq bağçalarında təlim zamanı qabaqcıl təcrübələrə tez-tez istinad edilir. Buna görə də biz deyirik ki, müasir mərhələdə məktəbəqədər yaşılı uşaqların təlimi onların hərtərəfli inkişafına kömək edir.

İnteqrativ yanaşma çərçivəsində uşaqlar bu və ya digər hadisəyə müxtəlif tərəflərdən baxmaqla onu müxtəlif aspektlərdən ayıraq öyrənirlər:

- sosial, o cümlədən mənəvi-etik;
- musiqili, bədii-estetik də daxil olmaqla hissi-emosional;
- riyazi-məntiqi;
- elmi.

Tematik prinsip əsasında qurulmuş məşğələ daha nöticəli olur və uşaqlarda bu məşğələlərdə həll olunan vəzifələrin məzmununa yüksək maraq müşahidə olunur. Uşaqlarda xüsusi maraq dairəsi yaranır ki, bu da sonralar çoxcəhətli təcrübənin əsası ola bilər.

İnteqrativ təşkil olunmuş məşğələ uşağa öz yaradıcılıq bacarıqlarını həyata keçirmək imkanı verir, kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirir. Uşaq hər bir məşğələdə sərbəst surətdə öz fikrini ifadə etməyi, təessüratlarını bölüşməyi bacarır. Başlıcası isə uşaqlarda idraki maraq və fəallıq inkişaf edir. İstanilən mövzu uşaqlardan real həyatdan aldıqları təcrübənin inteqrativ məşğələ sərafitində fəallasdırılmasını tələb edir.

Fəaliyyətin müxtəlif növlərinin əlaqələndirilməsi öyrədilən materialların asan mənimşənilməsinə, əyani-obrazlı təfəkkürün inkişafına, ünsiyyətin genişlənməsinə kömək edir. Belə əlaqələndirmə nəticəsində uşaqlar belə bir həqiqəti dərk edirlər ki, təbibatdə və cəmiyyətdə hadisələr biri-biri ilə əlaqəli səkildə bas verir.

Təhsilin, o cümlədən təhsil prosesi-nin nəzəri, ideoloji bazası nə qədər zəngin olsa da, müasir təlim metodlarından istifadə edilməsə, səmərəli nəticələrə nail olmaq olmaz. Ona görə də təlim prosesində müasir təlim və texnologiyalardan istifadə zəruri aktual məsələ kimi meydana çıxır. Tərbiyəçi inkişaf prosesində insanın tamlığını, bütövlüyüünü yüksək əqli, əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər daşıyıcısı olmasını həyata keçirir. İnsanın kamillik keyfiyyəti gözəl düşüncə-yə, sözə, əmələ malik olması ilə dəyərləndirilir. Deməli, müasirlərimiz olan gənc nəsildə məntiqi yaradıcı təfəkkürü, ünsiyyət mədəniyyətini formalasdırmaq, onları praktik fəaliyyətə real olaraq hazırlamaq üçün istifadə etdiyimiz yeni metodların məqsədini klassik pedaqoji irsimizə söykənərək cilalamalı, bununla kamil insan, fəal vətəndəs

yetişməsinə şərait yaratmalıyıq.

Təlim-tərbiyə sisteminə tətbiq edilən yeni təlim metod və texnologiyalarının, innovasiyaların məqsədi uşaqların intellektual və ümumi inkişafına təkan verməkdir. Təlim prosesində diferensiasiya program və mövzuları bitkin hissələrə ayırib dəqiqliklə öyrənməyə, integrasiya isə onları ümumləşdirilmiş şəkildə öyrənməyə xidmət edir. İnteqrasiyadan istifadə pedaqoji prosesin səmərə və keyfiyyətini yüksəldir, elmləri əsaslı, şüurlu şəkildə öyrənməyə xidmət edir və yeni elm sahələrinin yaranmasına səbəb olur. Təlim zamanın tələblərinə uyğun olmalıdır. Hazırda respublikamızın məktəbəqədər uşaq müəssisələrində ənənəvi təlim üsulları ilə yanaşı, yeni təlim metodlarından və texnologiyalarından istifadə olunur.

Yeni təlim metodları təhsil sisteminde geniş yer tutmaqdadır. Bəs müasir metodların ənənəvi metodlardan fərqi nədir? Burada fərq tərbiyəçinin uşaqa olan münasibətindən ibarətdir. Yəni ənənəvi məşğələdə tərbiyəçi fəal danışan, uşaq isə qeyri-fəal dinləyən, tərbiyəçi subyekt, uşaq isə obyekt idi. Müasir təlim metodlarında isə tərbiyəçi bələdçi-yol göstərən, uşaq isə axtaran, tapan tədqiqatçıdır. Odur ki, uşaqa cansız obyekt kimi yox, pedaqoji prosesin bərabərhüquqlu subyekti kimi yanaşmalı, onun səviyyəsinə enməli, necə deyərlər, uşaqla-uşaq, böyükəl-böyük olmalıdır.

Əməkdaşlıq pedaqogikası uşaqlara daha çox diqqətli və həssaslıqla yanaşmağı tələb edir. Tərbiyəçi uşağın nə ilə maraqlandığını, nəyi öyrəndiyini soruşub, qayğıkes olduqda uşaq da açıq ünsiyyətdən çəkinmir, sual verir, məsləhətləşir və tapşırıqları həvəslə yerinə yetirir. Əməkdaşlığının mahiyyəti əyləncə, əmək, təsviri fəaliyyət və s. sahədə öz əksini tapır.

İnteqrativ məşğələlərin müsbət cəhətlərindən biri də onun özündə bir çox hərəki fəallığı; dinamik pauza, idman dəqi-

qələri, səhnələşdirilmiş və hərəkətli oyunlar daxil edilmiş oyun formasında keçirilməsidir.

– İnteqrativ məşğələlər ətraf aləmin tam mənzərəsinin formallaşmasına kömək edir, əşya və ya hadisəyə nəzəri, təcrübə və tətbiqi tərəflərdən baxmağa imkan verir.

– Uşaqlarda idraki maraq formalasır və məşğələdə səmərəli nəticə əldə olunur.

– Bir fəaliyyət növündən digərinə keçmək hər bir uşağı fəal prosesə cəlb etməyə imkan verir.

– İnteqrativ məşğələlər uşaqları ümumi təəssüratlarına, həyəcanlarına görə birləşdirir, kollektivdə qarşılıqlı münasibətləri formalasdırmağa imkan verir.

– Belə məşğələlər bütün mütəxəssislərin sıx kontaktına və valideynlərlə əməkdaşlığına imkan verir, nəticədə uşaq-böyük əməkdaşlığı yaranır.

– İnteqrasiya məşğələlərin sayının ixtisar olunmasına kömək edir, oyun fəaliyyəti və gəzinti üçün vaxtnın müddəti artır, bu da uşaqların sağlamlığının möhkəmlənməsinə imkan verir.

Məşğələlərin keçirilmə forması qeyri-standart və maraqlı olur. Məşğələ ərzində müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə uşaqların diqqətini yüksək səviyyədə cəlb edir, bu da məşğələnin kifayət qədər effektiv olması haqqında danışmağa imkan verir. İnteqrativ yanaşmadan istifadə edilmiş məşğələlər əhəmiyyətli pedaqoji imkanları açır, uşağın idraki marağını hiss olunacaq dərəcədə yüksəkdir, təxəyyülün, təsəvvürün, diqqətin, nitqin və yaddaşın inkişafına xidmət edir.

Müasir cəmiyyətdə inteqrasiya təhsildə inteqrasiyanın zəruriliyini izah edir. İnteqrasiya özünürealizəyə, özünüifadəyə, pedaqoqun yaradıcılığına və onun qabiliyyətlərinin açılmasına imkan verir.

İnteqrativ təlimin aktuallığı bir sıra səbəblərlə izah olunur:

1. Uşaqları əhatə edən aləm onlar tərəfindən özünəməxsus və tam öyrənilir, amma bu tamın ayrı-ayrı hissələrinin öyrənilməsinə yönəldilmiş məktəbəqədər təhsil programının bölmələri onu ayrı fragmentlərə bölərək, tam (bütvə) hadisə haqqında təsəvvürlər vermir.

2. Məşğələlərdə inteqrativ yanaşmadan istifadə edilməsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların potensial imkanlarını inkişaf etdirir, onları ətraf aləmin gerçəkliliklərinin fəal qarınmasına, dərk etməyə və səbəb-nəticə əlaqələrinin tapılmasına, məntiqin, təfəkkürün, kommunikativ bacarıqların inkişafına cəlb edir.

3. Standart olmayan məşğələ forması daha maraqlı və cəlbedici olur. Məşğələ müddətində müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə edilməsi uşaqların diqqətini yüksək səviyyədə özündə saxlayır ki, bu da məşğələnin kifayət qədər səmərəliliyindən danışmağa imkan verir. Məşğələdə inteqrativ yanaşmadan istifadə edilməsi əhəmiyyətli pedaqoji imkanları açır, idrak marağını hiss olunacaq dərəcədə artırır, təxəyyülün (təsəvvürün), diqqətin, təfəkkürün, nitq və yaddaşın inkişafına xidmət edir.

4. Müasir cəmiyyətdə inteqrasiya təhsildə inteqrasiyanın zəruriliyi ilə izah olunur.

5. Inkişaf sahələri arası əlaqənin gücləndirilməsi uşaqların müstəqil fəaliyyətlərinə, fiziki tapşırıqlarla məşğələyə daha çox zamanın qalmasına imkan verir.

6. İnteqrasiya tərbiyəçinin yaradıcılığı, özünüifadə, peşəkar bacarıqlarının müəyyən edilməsinə imkan verir.

İnteqrativ məşğələlərdə məktəbəqədər təhsil kurikulumunun diktə etdiyi, müxtəlif mövzudan çıxış edərək tərbiyəçinin müəyyənləşdirdiyi müxtəlif inkişaf sahələri birləşir.

Belə məşğələlərin gedişində uşaqlar müxtəlif inkişaf sahələrinin məzmununu paralel olaraq mənimsəyirlər. Bu da oyun və

sərbəst oyunlar üçün vaxta qənaət etməyə imkan verir. Pedaqoji prosesə integrativ yanaşma gələcək məktəblilərə dönyanın tam mənzərəsini təqdim edir və onlarda sistemli biliklər və ümumiləşdirilmiş bacarıqlar formalaşdırır.

İntegrativ təlim uşaqlara biliyi kompleks verməyə, uşaqlarla müxtəlif iş üsullarından, fərdi-diferensial yanaşmadan istifadə etmək üçün gözəl imkan verir, onlarda dönyanın tam mənzərəsini formalaşdırır.

Biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, daim inkişaf etməli, öz işimizdə yenilikləri tətbiq etməliyik. Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil sisteminə istinad edilməsi, Avropa təhsil sisteminə integrasiya bu gün məktəbəqədər təhsil sistemində də əsaslı dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Məktəbəqədər təhsilin inkişafı ilə bağlı dövlət programı çərçivəsində uşaq bağçalarının maddi-texniki bazası gücləndirilsə də, məktəbəqədər təhsilin məzmununda da dəyişikliyin aparılmasını zəruri edir. Azərbaycanda cəmiyyətin sıfarişinə uyğun tələb-yönümlü yeni, müasir tələblərə cavab verən məktəbəqədər təhsil sistemi qurulmalıdır. O, təkamül yolu ilə, yeni keyfiyyət dəyişiklikləri aparılmaqla tədricən dəyişdirilməli, sosial, uşaqönümlü təhsil sisteminə adaptasiya olunmalıdır.

Rəyçi: dos. Ə. Abbasov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və programı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 16 iyul tarixli 137 nömrəli qərarı. Kurikulum, 2010, № 4.

2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. //Azərbaycan məktəbi, 2009, № 6.

3. Kərimov Y. Kurikulum islahatı təhsilimizin əsasıdır. //İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2008, № 1.

4. Cəfərova L. Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili. Bakı, 2011.

**Л.Джафарова,
И.Гафарова**

Организации интегративный обучения

и ее основные принципы

Резюме

Современное образование характеризуется системными изменениями в структуре и содержании. Переосмысление приоритетов обучения, роли ребёнка как субъекта учебно-воспитательного процесса, а также общественные изменения, обуславливают нетрадиционные подходы к решению многих образовательных проблем. Одной из ведущих тенденций развития современного образования является интеграция его содержания.

**L.Jafarova,
I.Gafarova**

Organization of integrative teaching and its basic principles

Summary

Modern education is characterized by systemic changes in structure and content. Rethinking training priorities, the role of the child as the subject of the educational process, as well as social changes, cause the non-traditional approaches to the many educational challenges. One of the leading trends in the development of modern education is the integration of its content.

MƏKTƏBDƏNKƏNAR İŞİN PEDAQOJİ ƏSASLARI

Fatma Təhməzova,
*Bakı şəhəri, 21 nömrəli Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinin
direktoru*

Açar sözlər: məktəbdənkənar iş, mənəvi keyfiyyətlər, asudə vaxt, araşdırma, pedaqoji proses, təlimin funksiyaları.

Ключевые слова: внешкольное работа, духовные качества, свободное время, исследование, педагогический процесс, функции обучения.

Key words: extracurricular activities, spiritual qualities, leisure, research, teaching process, training functions.

Ümumtəhsil məktəblərində məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqının milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirilməsində məktəbdənkənar işlərin pedaqoji əsaslarla qurulması başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, məktəbdənkənar işlər təlim məqsədləri baxımından şagirdlər tərəfindən mənəvi keyfiyyətlərin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, məktəbdənkənar tədbirlərin həyata keçirilməsində dünyagörüşün formallaşması, müsbət mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi, fiziki baxımdan möhkəmləndirilməsi, qazanılan biliklərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, hərəki və əmək bacarıqlarına yiylənməsi, vətənin layiqli övladı kimi böyüməsi, vətənpərvər olması ən öncül prinsiplər kimi qəbul olunur.

Məktəbdənkənar iş anlayışının məhiyyəti məhz qeyd olunan keyfiyyətlərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi və həyata keçirilən vasitələrin məcmusu kimi dəyərləndirilməlidir. Müxtəlif məktəbdənkənar müəssisələr tərəfindən asudə vaxtlarda məktəbin mikrorayonunda aparılan təlim-tərbiyəvi tədbirlər məktəbdənkənar iş sayılır [1].

Uşaqlar və yeniyetmələrlə məktəbdən kənarda iş aparan dövlət və ictimai müəssisələrin ümumi və xüsusi olmaqla iki növü vardır.

Uşaq yaradıcılıq evləri və sarayları, uşaq parkları ümumi məktəbdənkənar müəssisələrə daxildir; uşaq kitabxanaları, gənc turistlər stansiyaları, gənc texniklər stansiyaları, uşaq meydancaları, gənc təbiətçilər stansiyaları, uşaq-gənclər idman məktəbləri və s. xüsusi məktəbdənkənar müəssisələrə aiddir.

Hər iki məktəbdənkənar müəssisələrdə (ümumi və xüsusi) həyata keçirilən təlim-tərbiyə işi pedaqoji prosesin tələblərinə cavab verməlidir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, məktəbdənkənar müəssisələrdə şagirdlərin təlim-tərbiyə işlərinə ümumtəhsil məktəblərinin uşaq və gənclər təşkilatlarına rəhbərlik edənlər lazımı səviyyədə maraqlı göstərmirlər. Ümumtəhsil məktəbləri ilə məktəbdənkənar müəssisələrin təlim-tərbiyə işləri ilə bağlı tədbirləri arasında sıx əlaqə olmalıdır.

Məktəbdənkənar işin pedaqoji əsasını şagirdlərin asudə vaxtlarında fiziki və əqli qabiliyyətlərinin tərbiyə olunmasına nail olmaq təşkil edir [2].

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi sistemindəki məktəbdənkənar

müəssisələr haqqında nümunəvi əsasnamədə qeyd edilir: “Məktəbdən kənar müəssisə təhsil sisteminin tərkib hissəsi olub uşaqların, yeniyetmələrin, gənclərin mənəvi və fiziki inkişafını, onların müxtəlif yaradıcılıq tələbatını təmin etmək üçün təsis edilir”. Qarşıya qoyulan tələblərin həllində, ilk növbədə, uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtlarını düzgün müəyyənləşdirmək başlıca şərtidir.

Məktəbdən kənar işin pedaqoji əsasını təşkil edən uşaq, yeniyetmə və gənclərin ahəngdar tərbiyə olunmasına, onların müxtəlif istirahətlərinin, asudə vaxtlarının, əyləncələrinin mənalı həllinə təminat vermək müəssisənin nizamnaməsində təsbit olunur.

Müəssisədə çalışan pedaqoji işçilərin hər biri öz fəaliyyətində innovasiyalardan bacarıqla istifadə etməlidir. Təlim-tərbiyə işinin bütün forma və vasitələrinin inkişafına dinamik təsir göstərən yeniləşmə tendensiyaları təhsildə innovasiyalar hesabına reallaşır. Məktəbdən kənar təhsilin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə müasir təhsil proqramlarının hazırlanmasına ciddi zərurət vardır [3]. Burada məzmun, təlim strategiyaları və dəyərləndirmə kimi amillər müasir tələblərə cavab verməlidir. Mövzunun əvvəlində qeyd etdiyimiz mənəvi keyfiyyətlərin hər birinin formalaşmasında tərbiyənin ayrı-ayrı tərkib hissələri aparıcı rol oynayır. Məsələn:

- intellektual keyfiyyətlər (əqli tərbiyə);
- ideya-mənəvi keyfiyyətlər (ideya-mənəvi tərbiyə);
- əxlaqi saflıq (əxlaq tərbiyəsi);
- əmək və peşə hazırlığı (əmək tərbiyəsi);
- estetik zövq (estetik tərbiyə);
- fiziki sağlamlıq, gümrəhliq (fiziki tərbiyə);
- iqtisadi, ekoloji və hüquq mədəniyyəti (iqtisadi, ekoloji və hüquq tərbiyəsi).

Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafi üçün göstərilən tərbiyə sahələri pedaqoji prosesdə

kompleks həyata keçirilməlidir.

Təhsil şagirdləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırırsa, tərbiyə təhsilalanların şüurunda davranış qaydalarına riayət etməyin zəruriliyini formalasdırır. Nəticədə, şagird bu normalara uyğun fəaliyyətini qurur. Demək, tərbiyədə əqidə anlayışı – bilik, rəftar-bacarıq, adət-vərdiş anlayışına uyğun gəlir.

Əgər bilik, bacarıq və vərdişlər şagirdi həyatı dərk etməyə istiqamətləndirirsə (təhsil), əqidə, rəftar və adəti onda həyata münasibət formalasdırır (tərbiyə) [4]. Məktəbdən kənar işin pedaqoji əsasları məhz tərbiyə ilə təlim əməli fəaliyyət zamanı daxili əlaqədə, dialektik vəhdətdə təmin olunaraq şagirdin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Məktəbdən kənar işin pedaqoji əsasları, ilk növbədə, təlim prosesinin məqsədlərinə müvafiq əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələri əldə etmək üçün öz funksiyalarını iki istiqamətdə - öyrədən və öyrənən həyata keçirməlidirlər.

Müəllimlərin funksiyalarına daxildir: əlaqələndirici, istiqamətləndirici, məsləhətçi.

Şagirdlərin vəzifələrinə daxildir: tədqiqatçılıq, təcrübəcilik, yaradıcılıq, qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyətləri.

Məktəbdən kənar təhsil müəssisələrində pedaqoji işin öyrədən və öyrənənin təlim məqsədlərinin həllinə yönələn fəaliyyətləri aşağıdakı prinsiplərin reallaşdırılmasını zəruri edir:

- Pedaqoji prosesin tamlığı (pedaqoji prosesdə təlim məqsədləri kompleks (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyədici) həyata keçirilir);
- Təlimdə bərabər imkanların yaradılması iştirakçılar üçün eyni təlim şəraiti yaradır;
- Dəstəkləyici mühitin yaradılması (sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə pedaqoji prosesin təşkil edilməsi, keyfiyyətin və səmərəliliyin yüksəldilməsi).

Məktəbdən kənar işin pedaqoji əsaslarına daxil olan mühüm amil təlim prosesinin inkişafıdır. Çünkü təlim prosesi öyrənənin (şagirdin) idrak yolundakı hərəkəti ilə bağlı olub, biliksizlikdən bilikliliyə doğru inkişaf edir.

Müəllim öz pedaqoji fəaliyyətində təlimin üç başlıca funksiyasını (öyrətmək, tərbiyə etmək və inkişaf etdirmək) yerinə yetirməklə ziddiyətləri aradan qaldıraraq dinamikaya nail olmalıdır. Müəllimlərlə aparılan söhbətlərdən aydın olur ki, təlimin funksiyaları haqqında elmi şərh verməkdə çətinliklə üzləşirlər.

- Təlimin öyrədici funksiyası şagirdlərə program dairəsində bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamağı ehtiva edir.
- Təlimin tərbiyədici funksiyası onun məzmunu, təşkili formaları və metodları, müəllimin şəxsi nümunəsi və ünsiyət prosesi vasitəsilə həyata keçirilir.
- Təlimin inkişafdırıcı funksiyası pedaqoji prosesdə şagirdlərin diqqətinin, hafizəsinin, təfəkkür və təxəyyülünün inkişafını özlüyündə təmin etmir. Bunun üçün müəllim təlim prosesinin imkanlarından istifadə edərək gənc nəslin zehni, mənəvi, iradi və emosional inkişafı üçün optimal şərait yaratmalıdır.

Məktəbdən kənar işin pedaqoji əsasları kimi öyrənənlərin təlim prosesinə cəlb edilməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Çin hikmətində deyilir:

Mənə de – mən yaddan çıxarım.

Mənə göstər - mən yadda saxlayım.

Məni cəlb et - mən öyrənim.

Məktəbdən kənar təhsil müəssisələrində şagirdlərin təlim işinə cəlb olunmasında aşağıdakı pedaqoji əsaslar həmişə gözlənilməlidir:

- biliklərə müstəqil yiyələnmək və yenilərini əldə etmək, bu bilikləri yaradıcılıqla işləmək;
- qazanılan bilik, bacarıq və vərdişlərdən

həyatda məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək;

- həmkarları ilə pedaqoji prosesdə problemlərin həllində əməkdaşlıq etmək;
- öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün yollar axtarmaq və s.

Rəyçi: p.e.d. P.Əliyev

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov A. Pedaqogika. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çəşioğlu, 2002.
3. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 2012.
4. Qasimova L., Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı: Çəşioğlu, 2012.
5. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Bakı, 2007.

Ф.Тахмазова

Педагогические основы внешкольной работы
Резюме

В статье дано научное объяснение о факторов направленах на обеспечение координации деятельности школьников в соответствии их интересов и стремлений в свободное время, результаты образования и обучения, функции изучающего и обучающего, принципы решения работ которые предстоит сделать в этом направлении.

F.Tahmazova
Pedagogical essentials of extracurricular activities
Summary

The article gives a scientific explanation of the factors aimed at ensuring the coordination of schoolchildren according to their interests and aspirations in their spare time, the results of education and training, the function of learning and training, the principles of the solution of work to be done in this direction.

MİLLİ-MƏNƏVİ TƏRBİYƏNİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ HUMANİTAR FƏNLƏRİN İMKANLARI

**Aybəniz Muxtarova,
Bakı şəhəri, Məktəb Lisey Kompleksinin
müəllimi**

Açar sözlər: milli-mənəvi tərbiyə, humanitar fənlər, şagirdlər, əxlaq, etnik mənsubiyət.

Ключевые слова: национально-духовное воспитание, гуманитарные предметы, школьники, поведение, национальная идентичность.

Key words: national-moral training, humanitarian subjects, pupils, mentality, national identity.

Milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsleri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən müasir təfəkkürlü və rəqabətqabiliyyətli gənclər yetişdirmək sahəsində humanitar fənlərin əvəzsiz təsir qüvvəsi vardır. Ona görə də, bu fənlərin tədrisində müasir təlim metodlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Təhsilin qarşısında qoyulan əsas problemlərdən ən başlıcası kamil insanların formalasdırılması əsasında sağlam ailə və dinamik inkişaf edən cəmiyyətin qurulmasının təmin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq, müasir, güclü ölkə kimi Azərbaycan bu gün özünün hərtərəfli imkanları ilə bütün müsəlman aləmi üçün xoş bir nümunə, parlaq tərəqqi modelinə çevrilmişdir. Təbiidir ki, bu cəmiyyətdə kamil insan, sağlam ailə və sağlam cəmiyyət yalnız ailə-məktəb-ictimaiyyət işbirliyindən, milli-mənəvi, ümumbəşəri və dünyəvi dini mədəniyyət nümunələrinin cəmindən yaranan tərbiyə sistemi əsasında yetişə bilər. Hazırda Azərbaycan mədəniyyətinin milli-mənəvi dəyərlərə söykənən özünəməxsusluğu saxlanılmaqla ümum-bəşəri dəyərlərə ineqrasiyası imkanları

seyli genişləndirilmişdir. Xalqımızın milli mentalitet cəhətdən bir-birindən fərqli xalqlarla ineqrasiya olunduğu, gənc nəslə kifayət qədər mənfi emosiyalar yükləyən kütləvi informasiya vasitələrinin və sosial şəbəkələrin həyatımıza daha çox daxil olduğu müasir dövrdə ailə, cəmiyyət, dövlət və bəşəriyyət üçün əxlaqın saflaşdırılması ən vacib, lazımlı problemlərdən birinə çevrilmişdir. Belə bir şəraitdə öz milli dəyərlərinə hörmətlə yanaşan şəxsiyyətin tərbiyə edilməsi Azərbaycan maarif ordusunun qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Ona nail olmaq lazımdır ki, şagirdlərimiz həm öz milli varlığına sahib çıxaraq onu qoruyan, həm də müasir dünya sivilizasiyası ilə ineqrasiya olub bütövləşən hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətə çevrilsinlər. Belə bir şəxsiyyətin yetişdirilməsində issə tərbiyənin milli-mənəvi cəhəti başlıca amillərdəndir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın etnik stereotip və milli-mənəvi yönümləri ictimai-tarixi hadisələrin süzgəcindən keçərək formalasılır. Zaman keçdikcə, bunlar müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da, cilalanaraq sabitləşir, nəsildən-nəslə keçərək həmin etnos üzvlərinin əxlaqi adət və baxışlarında, inam və əqidələrində, davranış və rəftar tərzində, başqalarına, eləcə də özünə münasibətdə

aydın təzahür edir.

Dövlət və cəmiyyət tərəfindən pedaqoqika elminin qarşısına qoyulan vəzifələri layiqincə yerinə yetirmək üçün, ilk növbədə, şagirdlərlə hər bir ünsiyətdən istifadə edilməli, müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı bu məsələyə dönə-dönə qayğılıMALIDIR. Bu cəhətdən humanitar fənlərin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, dərs təlim-tərbiyə prosesinin başlıca təşəkkül formasıdır; tərbiyə də bilavasitə dərsdən başlanır. Təlim ona görə təhsilverici və təlimedici proses hesab edilir ki, mənimmsənilən təhsil uşaqların təfəkkürünü inkişaf etdirdikcə, məhz bu bilik əsasında onlarda əxlaqi anlayışlar da formalasdırılır. Çünkü tərbiyə işinin praktik həyata keçirilməsi birbaşa təlim prosesində baş verir. Tərbiyəni təlimdən ayırmak, bunları ayrı-ayrılıqda həyata keçirməyə çalışmaq tərbiyə prosesinin səmərəlilik imkanını zəiflədir. Şagirdlərə milli mənsubiyətini dərk etmək, onu qiymətləndirmək, öz ləyaqətlərini uca tutmaq, türk olduqları üçün fəxr etmək kimi hislərin aşilanmasında isə humanitar fənlərin rolü əvəzsizdir. Azərbaycan tarixi, Azərbaycan dili, ədəbiyyat, coğrafiya, insan və cəmiyyət, musiqi fənlərinin tədrisi zamanı yeri gəldikcə xalqımızın milli-mənəvi xüsusiyətləri haqqında şagirdlərlə söhbət aparılmalı, onlarla aparılan iş məhz bu yönə istiqamətləndirilməlidir. Bu cəhətdən əsas yeri ədəbiyyat və Azərbaycan tarixi fənləri tutur. Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat mənsub olduğu xalqın ayrı-ayrı dövrlərdəki həyat tərzini, mədəni səviyyəsini, adət-ənənəsini, azadlıq uğrunda apardığı mübarizəsini eks etdirir. Ədəbiyyat ictimai həyatı, insanın daxili aləmini daha ətraflı ifadə etməsi ilə incəsənətin başqa sahələrindən daha çox fərqlənir. Ədəbiyyat mühüm tərbiyə vasitəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatının şagirdlərə öyrədilməsi zamanı şifahi xalq yaradıcılığı, həmçinin dahi şairlərimiz

N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvaninin və b. klassiklərin əsərlərinin tədrisi mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. N.Gəncəvi təlimə və onun təbiiyələndirici roluna yüksək qiymət verərək yazırkı ki, elmə yiylənmək insanları həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən yüksəldir (6, s.104). Uşaq ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından biri olan Füzulinin əsərləri bu gün də ümumtəhsil məktəb dərsliklərində özünnəlayiq yer tutaraq gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayır. N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemasındaki məqalət və hekayətlərdə şairi düşündürən əsas məsələ - insanın vəhşi instinct və ehtiraslarını cilovlamaq, bununla da onu şor işlərdən uzaqlaşdırmaq, kamil şəxsiyyətə çevirməkdir. Vətəndaş nikahının geniş yayıldığı müasir cəmiyyətdə şagirdlərin diqqətini belə nüanslara cəlb edərək, onlarda milli və dini hisləri gücləndirmək müəllimin vəzifə borcudur. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasında "Anasının Leyliyə nəsihəti" isə sanki Azərbaycan qızlarına müraciətlə səslənən bir böyük nəsihəti, bir ağbirçək öyüdüdür (8, s.108).

Müasir dövrdə ailə, cəmiyyət, dövlət və bəşəriyyət üçün əxlaqın saflaşdırılması ən vacib, ən lazımlı problemlərdən biridir. Bu baxımdan yeni insanın yetişdirilməsində şəxsiyyət və onun mənəviyyəti, insanın saflaşması, şəxsi keyfiyyətlərinin daha da təkmilləşməsi, onun etik və estetik potensialının artırılması, adamlarda humanist münasibətlərin formalasdırılması və s. kimi özəlliklər mühüm rol oynayır. Əxlaq məktəbli şəxsiyyətinin formalasdırmasında əsas kodeksdir. Əxlaqın tərbiyədilməsinin vəzifələrinə uşaqları, yeniyetmə və gəncləri müntəzəm olaraq cəmiyyətin əxlaq normalarına cəlb etmək, şagirdlərin özlərinin müsbət əxlaqi təcrübəsini formalasdırmaq, onlarda milli mənsubiyətin və milli şurun inkişafına nail olmaq və s. daxildir. İnsan və

cəmiyyət fənninin tədrisi zamanı "Mənəvi həyat", "İncəsənət. Bədii ədəbiyyat", "Din", "Etik tərbiyə", "Əxlaq. Əxlaq normaları və mənəvi dəyərlər", "Mədəniyyət və cəmiyyət", "Müasir Azərbaycanın mənəvi həyatı" (9) mövzularının şagirdlərə öyrədilməsi zamanı onlarda milli mentalitetimizə uyğun əxlaq normalarının, davranışın mədəniyyətinin formalaşdırılmasına diqqət yetirmək müəllimin həm vəzifə, həm də vətəndaşlıq borcudur. Bu tip mövzuların tədrisi zamanı həyatdan misallar götirməklə deyilənlərin şagirdlərin beynində daha da möhkəm-lənməsinə ardıcıl fikir verilməlidir.

Nəinki xalqımızın, hətta ümumtürk dünyasının ən böyük ədəbi abidəsi hesab olunan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına həm Azərbaycan tarixi, həm də ədəbiyyat fənlərinin tədrisində geniş yer verilir. Hələ 1996-ci ildə türk dünyası filoloqları ilə birlikdə dünya türkologiyası tarixində ilk dəfə icicildlik "Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası"nın nəşri o vaxtlar çətin iqtisadi vəziyyətdə olan Azərbaycan dövlətinin mədəniyyətimizə göstərdiyi böyük diqqət və qayğının real nümunəsidir. 2000-ci ildə dastanın 1300 illik yubileyi təkcə Azərbaycanda deyil, mədəni dünyanın, demək olar ki, hər yerində keçirildi. Bu, bütün dünyanın müstəqil Azərbaycanın böyük mədəniyyəti, zəngin mənəviyyatı ilə daha geniş miqyasda tanış olmasına imkan yaratdı. Şagirdlər bu böyük türk-Azərbaycan eposundan öyrənirlər ki, onların əcdadları olan oğuzlar cəsur, vətənpərvər, yurda, doğma ocağa bağlı olmuşlar, öz etnik mənsubiyətləri ilə fəxr etmişlər. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının obrazlarından biri olan Salur Qazanın ləyaqəti, qürur hissi o qədər güclü olur ki, öz vətəninin, öz xalqının əleyhinə deyilmiş bir sözü də bağışlamır, nəinki düşmənlərə, hətta öz ölümünə meydan oxuyur. Bu hislərin parlaq təzahürü Qaraca Çobanın timsalında da müşahidə olunur (4). Odur ki, Azərbaycan

tarixi, eləcə də ədəbiyyat fənlərinin tədrisi zamanı müəllim dərs materialı ilə yanaşı "Dədə Qorqud" bədii filmindən də istifadə etməli, şagirdlərə belə bir hiss aşılmalıdır ki, onlar bu gün həmin oğuzların nəvələridir, ata-babaları kimi cəsur, vətənpərvər, öz millətini, xalqını sevən adam olmalı, torpaqlarımızın erməni işgalindən qurtarılması yolunda canlarını belə fəda etməyə hazır olmalıdırlar. Bu baxımdan "Babək" filmindən istifadə etmək də böyük effekt verir. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasetində bir nömrəli məsələ Qarabağ müharibəsi olduğuna görə vətənpərvərlik hissi bugünkü uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsinin əsas ruhu, çarpan ürəyi, döyünen beyni olmalıdır. Bu gün mənfur qonşumuz ermənilərə qarşı mübarizə aparan oğulların ürəyi məhz vətənpərvərlik hisləri ilə döyünməlidir. Uşaq və yeniyetmələrin, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına indi həmişəkindən daha artıq qayğı göstərilməlidir. Çünkü müstəqillik yolunda qətiyyətlə addımlayan Vətənimizin gələcəyi və taleyi bugünkü gənc nəslin hansı ruhda tərbiyə olunmasından asılıdır. Bu baxımdan humanitar fənləri tədris edən müəllimlərin üzərinə böyük vəzifə düşür.

Şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin də böyük rolu vardır. Müxtəlif tarixi və bayram tədbirlərinin təntənəli surətdə qeyd edilməsi, hərbi hissələrə səfərlərin təşkil olunması, məktəblərdə Qarabağ müharibəsi döyüşçüləri ilə görüşlər keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlərdə vətənpərvərlik hissini tərbiyə edilməsində IX sinifdə tədris edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının Əsasları fənni də mühüm yer tutur.

Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlət olsa da yetişən gənc nəslə dini hislərin aşılanmasına da diqqət yetirilməlidir. Uşaqlar müqəddəs kitabımız olan

Qurani-Kərimə əxlaq və tərbiyəyə qüvvət verməyi əsas məqsəd hesab edən kitab kimi baxmalıdır. Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) deyirdi: "Valideynlərinizi sevin, onlara hörmət edin, qəriblərə, yoxsullara kömək göstərin, nə xəsis, nə də israfçı olun, xoş əxlaq olun, adam öldürməyin, qəyyumu olduğunuz yetimlərin pulunu yeməyin, qeybət edib adamlara böhtan atmayın...". Ümummilli lider H.Əliyevin təbirincə desək: "...Gənclərimizin islam dinini mənimsəməsi üçün, hesab edirəm ki, lazımı tədbirlər görülməlidir... Yəni bizim gənclərimiz dinimizi olduğu kimi öyrənməli, qəbul etməli və ondan istifadə etməlidirlər" (1, s. 363). Professor Z.Qaralov yazır: "İslam elmi fərdlərin mənəvi saflaşması məsələ-sində çox dəyərli tərbiyə sistemi formalasdırmışdır. Bu elmin nailiyyətlərini yeniləşən Azərbaycanda geniş tətbiq etməklə, insanların və cəmiyyətin mənəvi saflaşdırılması işində böyük uğurlar əldə etmək olar" (5, s.26).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında əxlaq-mənəvi keyfiyyətlərin ailədə qoyulduğu öz geniş əksini tapır. Uşaq böyüdükcə ailədə aldığı tərbiyə cəmiyyətdə cilalanır. Oğuzlar öz övladlarını yersiz əzizləmir, onu çətinliklərə salır, sınağa çəkirlər. Bu kimi keyfiyyətlər insanı hələ uşaqlıqdan ələ baxımlıqdan, tənbəllikdən, zəhmətə xor baxmaqdan, çətinlik qarşısında özünü itirməkdən, qorxaqlıqdan qoruyur, ona mübarizlik, cəsurluq, diribaşlıq, çeviklik, ığidlik, mərdlik və s. bu kimi sağlam həyat üçün gərəkli sıfətlər aşılıyır. Dastanda bəhs edilən ata-ana, valideyn-övlad, ər-arvad məhəbbəti, ailə səmimiyyəti bu gün üçün də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Eləcə də adət-ənənələrə, el-obaya, doğma torpağı, insanlarına dərin məhəbbət və sevgi hissinin qabarlıq şəkildə əks olunması da bu gün mühüm tərbiyəvi təsirə malikdir.

Tarixin, xüsusən Azərbaycan tarixi-

nin tədrisi zamanı şagirdlərə xalqımızın şanlı tarixi keçmişindən, qədim dövlətçilik ənənələrindən, görkəmli dövlət və mədəniyyət xadimlərinin fəaliyyətindən danışarkən onlara milli mənəsubiyətlərini dərk etmək, vətənpərvərlik, cəsurluq, mərdlik, qorxmazlıq, sözübütövlük və s. müsbət mənəvi keyfiyyətlər aşılamaq lazımdır. Tarix və Azərbaycan tarixi fənləri programında demək olar ki, hər bir mövzuda tarixi şəxsiyyətlərdən söz açılır. Şagirdlərə dərs prosesində öyrəndikləri tarixi şəxsiyyətlər haqqında əlavə məlumat hazırlamaq barədə ev tapşırığının verilməsi bu sahədə çox uğurlu və təcrübədə sınanilmış üsuldur.

Coğrafiyanın tədrisində Azərbaycan təbiətinin zənginliklərinə, coğrafi mühitinə əhəmiyyətli dərəcədə toxunulur. Bu tip mövzulardan istifadə edərək, şagirdlərdə milli hisləri oyatmaq, onlarda humanist duyğuların inkişafına təkan vermək çox vacib məsələdir. Onları gəzintilərə aparmağın da əhəmiyyəti böyükdür. Milli-mənəvi tərbiyədə xeyrəxahlıq və humanist duyğularımızın, qəlbiyumşaqlıq və emosionallığımızın, eləcə də zərif estetik hislərimizin mühüm bir mənbəyini respublikamızda olan zəngin təbiət, rəngarəng coğrafi mühitlə yanaşı, xalqın musiqi mədəniyyətində, musiqimizin melodikliyində, xüsusən də muğamların, saz havalarının ahəngdarlığında axtarmaq lazımdır. Bu baxımdan şagirdlərin milli-mənəvi tərbiyəsinin inkişafında musiqi fənninin də danılmaz rolu vardır.

Humanitar fənlərin tədrisi zamanı milli-mənəvi tərbiyə məsələsinə toxunmanın ən səmərəli metodlarından biri də, təbii ki, müəllimin İKT vasitələrindən geniş istifadə etməsidir. Şagirdlərin diqqətini tərbiyənin milli-mənəvi cəhətinə yönəltmək işində tarixi-qəhrəmanlıq filmlərimizin, xüsusən məişətimizə və Azərbaycanın təbiətinə dair sənədli filmlərin izlənməsi, xalq musiqisinin dinlənilməsi böyük rol

oynayır.

Qloballaşan dünyada xalqın tarixi, mənəvi ucalığı vaxtaşırı xatırlanmalıdır. Əsas məqsədimiz gələcək nəsillərimizi ulu əedadlarımızdan qalan miraslarla yaxından tanış etmək və onları bu ruhda - dönməzlik, əyilməzlik, mərdlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə etməkdir. Bu halda onlar nəinki mənəvi xüsusiyətlərə yaxınlaşmış olarlar, həm də xalqımızın daha müqtədir gələcəyinin təmin edilməsinin iştirakçısı olarlar. Unutmaq olmaz ki, özünün milli adət-ənənəsinin qorunub saxlanması qayğısına qalmayan, onların qədrini bilməyən bir xalq nəinki vahid bir millət kimi formalşa, hətta özünün mövcudluğunu belə hifz edib saxlaya bilməz.

Rəyçi: prof. Q.Hüseynov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil nəziri M.Cabbarovun Azərbaycan müəllimlərinin XIV qurultayında məruzəsi. //Azərbaycan məktəbi, 2014, №1.
3. Həsənov A. Milli-mənəvi dəyərimiz. Bakı, 2010.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1997.
5. Qaralov Z. Tərbiyə. I cild, Bakı, 2003.
6. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1983.
7. Cəfərov N., Kərimli T., və b. Ədəbiyyat (Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün

dərslik). Bakı, 2012.

8. Ədəbiyyat (Dərslik-Müntəxəbat. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün). Bakı, 2012.

9. Ələkbərov U., Əliyev B., Musayeva O. İnsan və cəmiyyət (Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik). Bakı, 2014.

10. Seyidov F. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. Bakı, 1997.

11. Həsənova P. “Kitabi-Dədə-Qorqud” das-tanında mənəvi tərbiyə məsələləri. Avto-referat. Bakı, 2012.

A.Мухтарова

Возможности гуманитарных предметов в формировании национально-духовное воспитания

Резюме

В статье говорится об эффективного использования от возможностях гуманитарных предметов в становление национально – духовного воспитания учащихся.

A.Mukhtarova

Opportunities offered by social subjects in the establishment of national virtues

Summary

Efficient use of the chances concerning humanitarian subjects in the formation of pupils national-moral training.

UŞAQ-GƏNCLƏR İDMAN MƏKTƏBLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN PEDAQOJİ-METODİK TƏMİNATI MODELİ

Hicran Şərifov,

AR DİN Polis Akademiyasının müəllimi, əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi, beynəlxalq dərəcəli hakim

Açar sözlər: piramida şəkilli, təlimə hazırlıq, yarış prosesi, pedaqoji-metodik təminat, keyfiyyətə əsaslanan təhsil, tibbi-bioloji təminat, profilaktik-bərpaedici fəaliyyət.

Ключевые слова: пирамида, подготовка к обучению, процесс соревнования, педагогическое и методическое обеспечение, образование основанное на качестве, медицинское и биологическое обеспечение, профилактическое и реабилитационное обеспечение.

Key words: pyramidal, training, competition process, pedagogical-methodical service, education based on quality, biomedical supply, preventive-revitalizing activities.

Uşaq-gənclər idman məktəblərində (UGİM) piramidaşəkilli çoxillik təlimə hazırlıq, təlim-məşq və yarış prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə sistemli iş aparılır. Lakin nəzərdə tutulmuş keyfiyyət səviyyəsinə nail olmağa imkan yaradan təhsil sisteminin pedaqoji-metodik təminatının yeni modeli yaradılmalıdır. Bunun üçün UGİM-də təhsil prosesinin “giriş” və “çıxış” hazırlıq səviyyəsinin proqnozlaşdırılması, layihələşdirilməsi, modelləşdirilməsi, uşaq-gənclərdə tələb olunan xüsusi hazırlıq səviyyəsinin təminatı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Arzuedilməz yayınmaların vaxtında qeyd olunması və qarşısının alınması, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, pedaqoji prosesin müvafiq tələblər əsasında real keyfiyyətinin dəyərləndirilməsinin icrası vacib hesab olunur.

Təqdim olunan pedaqoji-metodik təminat modeli nöqtəyi-nəzərindən, vahid tədris prosesi və həmçinin onun tərkib hissələrinin səmərəli idarəetilməsi idman məktəbinin fəaliyyətini optimal təşkil etməyə imkan verir. Bu işdə ən mühümü UGİM-in idarəetmə sisteminin təkmilləş-

dirilməsidir. Seçilmiş məqsəd və səviyyələr əlaqələndirilməli, funksional asılılıqlar müəyyənləşdirilməli, məktəbdaxili idarəetmə subyektlərinin optimallaşdırılmasına nəzarət gücləndirilməlidir. UGİM-in idarəetmə sisteminin təşkilati prosesi fəal, qabaqlayıcı, nəticəyönümlü xarakter daşımmalıdır.

Nəticəyönümlü idarəetmədə aşağıdakılardan nəzərə alınmalıdır (9):

- UGİM-in idarəetmə işində təşkilati fəaliyyətin sabitliyinin qorunması;
- təcrübə prosesinin optimal şəkildə reallaşmasına zəmin yaradan fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində perspektiv işlərin görülməsi;
- əlverişli, effektli təcrübənin müəyyən vaxtda istifadəsi;
- daxili və xarici mənfi amillərin nəzərə alınması, zərərsizləşdirilməsi.

Keyfiyyətə əsaslanan təhsil sisteminde arzuolunan nəticə idarəetmənin dəyərləri, onun əsasında idarəetmə sisteminin mexanizmi, təşkilati quruluşu, üslubları, vasitələri, funksiyaları durur (7).

UGİM-in fəaliyyətinin öyrənilməsi, elmi-metodiki ədəbiyyatın və anket sorğusunun təhlilinin nəticəsindən aydın oldu ki,

gənc idmançıların hazırlanması sistemində idarəetmə komponentlərinə: uşaq-gənclər idman məktəblərində tədrisin təşkilində və hidlik; təlim-tədris prosesinə kompleks nəzarət sistemi; tədris prosesini təmin edən yardımçı fəaliyyət; elmi-metodik layihələrin həyata keçirilməsi və onların təlim-tədris prosesinə integrasiyası daxil edilmişdir.

UGİM-in pedaqoji-təşkilati fəaliyyətinin məzmun və quruluşunda aşağıdakı dəyişikliyin həyata keçirilməsi məqsədəmüvafiqdir (8):

1. UGİM-in təlim, pedaqoji-metodik və təşkilati-metodik fəaliyyətində, təlim-tədris prosesinin tibbi-biooji təminatında, profiliatik-bərpaedici fəaliyyətində əsaslı dəyişikliyin aparılması;
2. Təşkilati-metodiki fəaliyyətin alt sisteminin müəyyənləşdirilməsi, onların fəaliyyətinin məzmunun, qarşılıqlı əlaqəsinin və tabeçiliyinin hazırlanması.

İdarəetmə fəaliyyətinin quruluşuna-məzmun texnologiyalarına müvafiq təşkilati fəaliyyət rəhbəri vəzifəsi təsdiq edilməli, onun vəzifələri və fəaliyyətinin məqsədi müəyyən edilməlidir. UGİM-in direktor müavininə yeni məzmunlu iş təqdim edilməklə, “pedaqoji-metodik təminat modeli” yaradılmalıdır. Tərtib edilmiş pedaqoji-metodik təminat modelinə və idman məktəbinin tələbatına müvafiq olaraq perspektiv fəaliyyət planı və “UGİM-in direktor müavininin idman təmayülü üzrə vəzifələri”nə aşağıdakılardan aid edilə bilər:

- UGİM-in direktor müavini tədris prosesinə rəhbərlik edir. Məşğələrin sistemi təhlilini aparır, onun təşkili və nəticələrinin reallaşdırılmasını idarə edir. Şagirdlərin hazırlıq səviyyəsinin ümumi ləşdirici, müqayisəli, problemlı təhlilini (keçid və yekun yoxlama sınaqları) keçirir.

- Müəssisənin tələb və şəraitinə müvafiq idman növü üzrə dövlət proqramlarının

uyğunlaşmasını təşkil edir. Təlim-tədris prosesinin planlaşdırılması sənədlərinin hazırlanmasını idarə edir.

- Təlim-tədris prosesinin kadrlarla təminatının statistik təhlilini aparır. Kadrların tarifikasiyası üzrə materiallar hazırlayıır.

- İdman məktəbinin ümumi iş planını tərtib edir (6). Təhsil prosesinin təşkili və idarə edilməsində iştirak edən xüsusi məsul xidmət və bölüm rəhbərlərinin fəaliyyətini təşkil edir.

- Təlim prosesinin cari və yekun sənədləşmə vəziyyətini yoxlayır. Məşqlərin cədvəlini tərtib edir.

- Məşqçi-müəllim heyətinin iştirakı ilə aktual mövzuya həsr olunmuş iclasları: yarışlarda iştirak nəticələri üzrə; yoxlama sınaqlarının keçirilməsi üzrə; sənədlərin yoxlanılması nəticələri üzrə təşkil edir və keçirir.

- Təlim-tədris və tərbiyə prosesəsinə aid olan məsələlərin yeni normativ-hüquqi və pedaqoji-metodiki sənədlərin məzmunu haqqında məşqçi-müəllim heyətini xəbərdar edir.

- Məşqçi bölmələrini təlim-tədris prosesi və onun təhlilinin təkmilləşdirilməsi üzrə idman növlərinə müvafiq didaktik tövsiyələrlə təmin edir. Şagirdlərin ixtisaslaşdırılması üzrə sənədləri hazırlayır. Nizam-intizam məsələləri üzrə şagirdlərlə səhəbatlər aparır. Təlim-tədris prosesinin ümumi məsələləri üzrə valideynlərlə iş aparır və s.

Direktor müavininin pedaqoji-metodik fəaliyyətinə aşağıdakılardan aid edilir :

- UGİM-in direktor müavini pedaqoji kollektivin metodik ehtiyaclarının müxtəlif cəhətlərini müvafiq tələblər əsasında müəyyənləşdirir.

- Müəllimlərin fəaliyyətini, onların metodiki yardımına olan ehtiyacını araşdırır.

- Təhsil prosesi üçün yeni texnologiyaların

axtarışını həyata keçirir, təlim-tədris prosesində onların effektli istifadəsini təşkil edir.

– Məktəbin təlim fəaliyyətində yeni texnologiyaların tətbiqində fəal iştirak edir.

– Metodiki və elmi-metodiki yardımın təşkili məqsədilə müəllimlərin fəaliyyətini pedaqoji nəzarətdə saxlayır.

- İnnovasiya, tədqiqat, təcrübə işləri ilə məşğul olan xidmətlərin ümumi rəhbərliyini həyata keçirir, onların fəaliyyətinə nəzarət edir.

– Pedaqoji fəaliyyətdə yeniliyi təmin edir, normativ sənədlərin hazırlanmasını planlaşdırır və icrasına nəzarət edir və s.

Bununla yanaşı, idman məktəbinin inkişaf strategiyası, tədris prosesinin planlaşdırılması sənədlərinin hazırlanması, idman məktəbi fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini təmin edən yeni xidmətlərin yaranması, zəruri innovasiya fəaliyyətinin keçirilməsi, üzrə təkliflər verir.

UGİM-in pedaqoji-metodik təminat modelinə uyğun fəaliyyətini optimallaşdırmaq məqsədilə hazırladığımız “Tədris-metodiki kabinet haqqında təlimat”ın, məzmununa aşağıdakılardır:

1. Ümumi müddəalar

Tədris-metodiki kabinet (bundan sonra TMK) Uşaq-gənclər idman məktəbinin (bundan sonra UGİM) struktur bölməsidir. UGİM fəaliyyətində “Təhsil haqqında”, “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, təhsil, bədən tərbiyəsi və idman üzrə normativ-hüquqi sənədlərə, Təhsil Nazirliyinin, Gənclər və İdman Nazirliyinin idarə heyətinin qərarlarına, təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsinə və hazırlı təsnifata əsaslanır.

2. Tədris-metodiki kabinetin vəzifələri

Təlim-tədris prosesinə nəzarəti və proqramlaşdırmanın həyata keçirir.

Rəhbər işçilər, metodist təlimçilər və

məşqçi-müəllim heyətinin peşəkar səviyyəsini yüksəldir. Təhsil prosesinin metodiki təminatını koordinasiya edir.

3. Əsas fəaliyyət istiqamətləri:

• Rəhbər və məşqçi-müəllim kadrları, məşqçi bölmələri (idman növü üzrə), təşkilati-metodiki xidmətlərin məlumatlaşdırıcı, peşəkar tələblərinin dəyişilməsinə yardım göstərir.

• Pedaqoji məlumat bankını yeni nəzəri materiallarla, innovativ pedaqoji texnologiyalarla, elmi-praktiki ədəbiyyatla təchiz edir.

• Məlumatlaşdırıcı-metodiki və nəzəri-praktik materialların hazırlanmasına şərait yaradır.

• İxtisasartırma prosesi üçün təlim-mövzuları hazırlayırlar.

• “Açıq təlim-tədris məşğələleri”, seminarlar, “dəyirmii masalar” təşkil edir.

• Fərdi müştəqil təhsil planları hazırlayırlar və s.

Uşaq-gənclər idman məktəbləri mütəxəssislərinin peşəkarlıqlarının yüksəldilməsi üçün aşağıdakı mövzular tövsiyə olunur: uşaq-gənclər məktəblərində çoxilik hazırlıq prosesinin problemləri və onların həlli yolları; seçilmiş idman növündə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi; idman vəsaitlərindən müasir hazırlıq sistemində istifadə; təlim-tədris prosesinin təşkilati-metodiki təminatı; təlim-tədris prosesinin informasiyalasdırıcı-diaqnostik təminatı və s.

Aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, UGİM-in direktor müavinini, metodiki fəaliyyət rəhbərini, metodist-təlimatçıları, baş məşqçiləri və məşqçilər qrupunu özündə birləşdirən “metodiki xidmət kollektivi” yaradılmalıdır. Metodiki xidmət kollektivinin fəaliyyət cəhətlərinin aşağıdakı məzmunda hazırlanması məqsədəuyğundur.

1. “Ötraf mühit” lə əlaqənin qurulması üzrə metodiki iş.

2. Təhsil prosesinin optimallaşdırılması

üzrə metodiki iş.

3. Məşqçi-müəllim heyətinin fəaliyyəti üzrə metodiki iş.

Birinci qrupa aşağıdakı funksiyalar aid edilir:

- bədən tərbiyəsi və idman sahəsində təhsil siyasetinin sosial sifarişi, konkret metodiki program materialları, yuxarı idarəetmə orqanlarının əmr və göstərişləri, onların hər bir idman məktəbi əməkdaşına məqsəd-yönlü izahının dərk olunması;

- pedaqoji-metodiki xidmətlərin tövsiyə və nailiyyətlərdən istifadəsi;

- qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərdən, təlim-tədris prosesinin innovativ texnologiyalarından istifadəsi;

- idman məktəbi çərçivəsindən kənarda, kollektivdə yaranan təcrübənin yayılması.

İkinci qrupun əsas funksiyalarına aşağıdakılardır aid edilir:

- idman məktəbində məşqçi-müəllim kollektivinin birliyi;

- UGİM-də təhsil prosesinin təhlili, tədris fəaliyyətində yaranan çətinliklər və çatışmazlıqların aradan qaldırılması;

- məktəbdaxili qabaqcıl pedaqoji təcrübənin aşkar olunması, ümumiləşdirilməsi və təbliği;

- məşqçi-müəllimlərin yaradıcı kollektiv fəaliyyətinə müvafiq tələblərin inkişafı;

- Məktəb kollektivinin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin, idmançı ehtiyatlarının sistemli hazırlanmasının aktual problemləri üzrə təcrübə işlərinə, təlim-məşq prosesinin yeni metodikalarının hazırlanmasına alışdırılması.

Üçüncü qrup pedaqoji-metodiki xidmət funksiyalarını tətbiq edən zaman, təlim-məşq prosesinin optimal dərəcədə quruluşu bacarıqlarının cəminini təşkil edən aşağıdakı əsas səriştələri seçmək lazımdır:

1. Təlim-tədris prosesinin optimal dərəcədə planlaşdırılması, layihələndiriləməsi: programın metodiki tələblərinin

adekvat surətdə dərki; şagirdlərin real imkanlarının diaqnozlaşdırılması; təhsilin forma, vasitə və üsullarının optimal seçimi; vahid nəzarət hazırlığının məzmunu, üsul və formalarının mənimmsənilməsi; əlverişli tədris, mənəvi-psixoloji, gigiyena və estetik şəraitinin yaradılması.

2. Nəzərdə tutulan təlim-məşq məşğələ planlarının optimal surətdə reallaşması bacarığı: şagirdlərin diqqətinin əsas təlim-məşq məşğələlərinə toplanması və onların yerinə yetirilməsi; şagird fəaliyyətinin optimal surətdə idarə edilməsi; seçilmiş idman növü metodikasına yiyələnmək; məşq təsirləri nəticələrinin nəzarətini keçirmək.

3. Optimallıq meyarları üzrə təlim-məşq işinin nəticələrinin təhlili bacarığı: təhsil nəticələri, şagirdlərin xüsusi hazırlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi; qoyulmuş məsələlərə müvafiq müxtəlif hazırlıq mərhələlərində təlim-məşqin nəticələrinin uyğunluğunun təhlili; məşq prosesi nəticələrinin uğur və çatışmazlıq səbəblərinin aşkar edilməsi; əldə edilən yekundan düzgün nəticələr çıxarmaq və təlim-tədris prosesinə sürətli düzəlişlər daxil etmək.

Metodiki iş çərçivəsində mövcud tədris prosesinin vəziyyəti, idman məktəbinin fəaliyyətinin keyfiyyəti və şagirdlərin hazırlıq səviyyəsinin diaqnostik təhlili aparılmalıdır. Şagirdlərin ilkin, keçid və yekun hazırlıq səviyyəsinin xarakteristikasına uyğun tələblərə dəyişdirilməsi, fiziki və texniki-taktiki hazırlıq və rəqabətli fəaliyyət səviyyəsinə uyğun tələblər tərtib edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Elə etmək lazımdır ki, təhsil prosesinin optimallaşdırılması amili kimi, təlim-tədris məşğələlərinin kafilik və effektivliyinin pedaqoji təhlil məzmunu və meyarları düzgün müəyyənləşdirilsin.

Beləliklə, aparılan müşahidə və

təhlillərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, uşaqlar-gənclər idman məktəblərinin idarə edilməsində hazırlanmış yeni pedaqoji-metodik sistem tətbiq olunmalıdır. Üçüncü mərhələdə hazırlanmış pedaqoji-metodik təminat modeli UGİM-in idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və nəzəri-təcrübi fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına tətbiq olunmalıdır.

Hüquqi-normativ sənədlərə (3) və təhsil prosesinin idarəetmə texnologiyasına müvafiq olaraq (4), real rəsmi tabeçilik və mütəxəssislərin tabeçiliyi təyin edilməlidir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (1) və “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın (2) verdiyi imkanları nəzərə alaraq, eksperiment apardığımız UGİM-lərdə ictimai idarəetmə təşkilatlarının (idman məktəbinin böyük pedaqoji şurası; şöbələrin məşqçi-pedaqoji şurası; kapi-tanlar şurası) yaradılması görülən işin keyfiyyətinə böyük təsir göstərə bilər.

Rəyçi: p.e.d. İ.Cəbrayılov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.// Azərbaycan məktəbi, 2013, №5.
3. Azərbaycan Respublikasında 2004-2008-ci illər ərzində bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. Bakı, 2004.
4. Əbiyev T. İdmanın texniki vasitələri. Bakı, 2012.
5. Əliyev K. İdmançının qələbə psixologiyası. Bakı, 2008.
6. Əliyev P., Əhmədov H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı: Təhsil, 2004.
7. Bayır B., Nikitushkin B., Petrov A. Основные принципы построения системы подготовки спортивным резервом. РФ:

Учебно-методическое пособие. Москва, 2002.

8. Набатникова М. Особенности комплексного педагогического контроля в системе подготовки юных спортсменов Олимпийский резерв. Киев: Спорткомитет, 1982.

9. Никитушкин В., Квашук Н., Бауэр В. Организационно-методические основы подготовки спортивного резерва: Монография. Москва, Советский спорт, 2005.

Г.Шарифов

Модель педагогического методического обеспечения управления детско-юношеских спортивных школ

Резюме

В статье обосновано создание «Модели педагогического и методического обеспечения» управления детскими спортивными школами. Указаны пути оптимизации функций заместителя директора школы, старшего тренера и методиста. С целью оптимизации деятельности, соответствующей модели педагогического и методического обеспечения детско-юношеских спортивных школ, подготовлена «Инструкция об учебно-методическом кабинете», внедрена в практику и получены положительные результаты.

H.Sharifov

Pedagogical-methodical service model in management of child-youth sport schools

Summary

The article justifies the formation of pedagogical-methodical service model in management of child-youth sport schools. The article also shows methods how to optimise functions of vice-director, head trainer and methodist. “Guideline about education-methodist study” has been compiled in order to adjust child-youth sport schools with pedagogical-methodical service model. The guideline proved to be effective in practice and produced positive results.

AZƏRBAYCANIN İLK QADIN PEDAQOJİ ELMLƏR DOKTORU

Azərbaycanın ilk, Şərqiin ikinci pedaqoji elmlər doktoru kimi nüfuzlu bir titul daşıyan, professor Rəfiqə Mustafayevanın 80 yaşı tamam olur. Azərbaycan pedaqoji ictimaiyyəti onu məhsuldar alim, təcrübəli təhsil işçisi, gözəl insan kimi tanıyır. O şərəflə bir ömür yolu keçmişdir.

Rəfiqə Şahgül qızı Mustafayeva 21 iyun 1936-cı ildə Bakı şəhərində - Balaxanı qəsəbəsində anadan olmuşdur. O, bu qəsəbədəki 204 nömrəli tam orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinə daxil olmuş və 1959-cu ildə oranı bitirmiş, elə həmin ildə 100 nömrəli tam orta məktəbdə əmək fəaliyyətinə ibtidai sinif müəllimi kimi başlamış, az sonra 182 nömrəli tam orta məktəbə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi təyin edilmişdir. 1961-1972-ci illərdə o nəinki işlədiyi məktəbdə, hətta bütün Bakı şəhərində qabaqcıl ədəbiyyat müəllimi kimi tanınmışdır. Elmə həvəsi onu elə ilk günlərdən pedaqogikanın mükəmməl sirlərinə yiyələnməyə sövq etmiş, gənc müəllim 1970-1972-ci illərdə təhsilini artırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunun əyani aspiranturasına daxil olmuşdur. Aspiranturunu uğurla bitirən Rəfiqə xanım Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda saxlanılmış və burada əvvəlcə kiçik elmi işçi, sonra baş elmi işçi kimi böyük səylə pedaqoji tədqiqatlarını davam etdirmişdir. 1974-cü ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək, pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

Rəfiqə xanımın pedaqoji fəaliyyət göstərdiyi illərdə onun çalışdığı məktəblərdə 18 şagird məktəbi qızıl medalla bitirmiş, 54

nəfər filologiya üzrə ali təhsil almışdır. Yetirmələrinin adı həmişə Bakı şəhərinin qabaqcıl müəllimləri sırasında çəkilmişdir.

R.Mustafayeva 1979-cu ildə müsabiqə yolu ilə Azərbaycan Mərkəzi Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutuna baş müəllim təyin olunmuşdur. 1985-ci ildə təkmilləşdirmə institutları kafedral sistemə keçəndə, O, AMMTİ-da “pedaqogika-psixologiya” kafedrasına müdir seçilmiş və 22 il bu kafedraya rəhbərlik etmişdir. İstedadlı alim işlədiyi müddətdə keçmiş SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində elmi ezamiyyətlərdə olmuş, doktorluq dissertasiyası üçün zəngin materiallar toplamış və nəhayət, 1987-ci ildə pedaqoji elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə yüksəlmışdır.

Müstəqilliyimizin ilk illərində Rəfiqə xanım daha məhsuldar işləməyə başlamış, kafedra üçün yeni məzmunlu tədris planı və programları hazırlanmış, gənc alim-metodistləri də bu işə həvəsləndirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, onun rəhbərlik etdiyi kafedranın əməkdaşlarının əksəriyyəti az müddətdə uğurla namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişlər. O, elmi işlərə rəhbərlik etməklə yanaşı, dissertasiyalara “Aparıcı müəssisə rəyi” hazırlayıb, namizədlik və doktorluq dissertasiyasını müdafiə edəcək alimlərə opponentlik edirdi.

Rəfiqə xanım gənclərin yaxın köməkçisi olmuş, onun rəhbərliyi ilə 14 nəfər pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru adını almışdır.

Onun əməyi həmişə layiqincə qiymətləndirilmişdir. O, kafedra müdürü olduğu illərdə “Fədakar əməyə görə” medalı ilə təltif olunmuşdur. O zaman elə bir mətbuat orqanı yox idi ki, orada onun məqaləsi çap

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

olunmasın. Pedaqoji ictimaiyyət “Azərbaycan məktəbi”, “Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” və başqa pedaqoji mətbuat orqanlarında tez-tez onun məqalələrinə rast gəlir, ən nüfuzlu, respublika əhəmiyyətli elmi-praktik konfranslarda onun səsini eşidirdi. 1988-ci ildə o, uzunmüddətli və zəhmətkeş əməyinə görə “Əmək veterani” medalı ilə təltif olunmuşdur.

Rəfiqə xanım 1998, 2000 və 2003-cü illərdə Azərbaycan müəllimləri qurultaylarına nümayəndə seçilmişdir. Müxtəlif ölkələrə, o cümlədən Türkiyə, Qırğızıstan, Estoniya, Ukrayna və b. ölkələrə gedən nümayəndə heyətinin üzvü kimi respublikamızı təmsil etmişdir.

1990-ci ildə R.Mustafayeva AMMTİ-nin “pedaqogika və psixologiya” kafedrası üzrə professor adına layiq görülmüşdür. O, müntəzəm olaraq elmi-pedaqoji kadrlarla

aparılan işlərdə, müdafiə şuralarında elmi rəhbər, opponent kimi iştirak etmişdir.

R.Mustafayeva uzun illər Respublika Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komisiyasının eksperti kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1992-ci ildə “Əməkdar müəllim” fəxri adını almışdır.

O, 1995-ci ildə “Xan qızı Natəvan” mükafatına, 1996-cı ildə “Akademik Mehdi Mehdizadə mükafatı laureatı” adına layiq bilinmiş, 1996-cı ildə pedaqogika elmi sahəsindəki səmərəli fəaliyyətinə görə, həmçinin 2009-cu ildə “Azərbaycan məktəbi” jurnalının 85 illik yubileyi münasibəti ilə Təhsil Nazirliyinin Fəxri Fərmanı ilə təltif olunmuşdur.

Rəfiqə Mustafayevanın zəhməti dünyanın bir sıra ölkələrində də öz qiymətini almışdır. O, 1996-ci ildə Türkiyənin Milli Eğitim Bakanlığı tərəfindən Samsunda keçirilən “Türk Kültürü, eğitim sistemini tanıtma və türkcə öğrətim” seminarında iştirakına görə fərqləndirilmiş, qardaş ölkədə öz mühazirə və söhbətləri ilə Samsun ziyalılarının rəğbətini qazanmışdır. O, həmkarı, professor Y.Kərimovla birlikdə 1997-ci ildə Samsunda elmi məzuniyyətdə olarkən, müstəqil Azərbaycanda pedaqogika elminin ən yeni nailiyyətləri barədə türkiyəli həmkarlarını məlumatlandırmışdır.

R.Mustafayeva, həmçinin Qırğızistandan Bişkek şəhərində keçirilmiş Beynəlxalq konfransda (21-25 noyabr 2000-ci il) çoxməzmunlu çıxış etmiş, “Addım-Addım” Beynəlxalq təhsil programı üzrə Ukrayna Respublikasının Kiyev şəhərində keçirilmiş Beynəlxalq konfransda Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi programın respublikamızda həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məruzə etmişdir. Latviyanın Riqa şəhərində keçirilmiş Beynəlxalq konfransda “Azərbaycanda “Addım-Addım” təhsil programının tətbiqi ilə bağlı qazanılmış uğurlar barədə danışmaq da məhz R.Mus-

tafayevaya həvalə olunmuşdur. Pedaqoji tədqiqatlar sahəsindəki uğurlarına görə, o, 04 aprel 2002-ci ildə Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir.

Rəfiqə Mustafayeva 24 kitabın, 137 məqalənin, 14 tədris programının müəllifi dir. 5 nəfərin doktorluq, 13 nəfərin namizədlik dissertasiyasının rəsmi opponenti olmuşdur. 14 nəfərin dissertasiya işinə aparıcı müəssisə rəyi, 7 nəfərin doktorluq, 13 nəfərin namizədlik dissertasiyasının avtoreferatına rəy yazmışdır. 45 kitab və kitabçanın elmi redaktoru, 17 əsərin rəyçisidir. Əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Yeni vətəndaş tərbiyəsində program, dərslik və müəllimin rolü” (1992), “Əliheydər Şirin oğlu Həsimov (biblioqrafik göstərici)” (1994); “Təlim prosesində milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması” (1994); “Bir ömrün yarpaqları” (şərqsünas alim Maqsud Hacıyev haqqında biblioqrafik məlumat) (1995); “Pedaqogika. Ümumi pedaqogika üzrə mühazirə xülasələri” (dərs vəsaiti) 2004; “Addım-Addım” Beynəlxalq təhsil programının mahiyəti” (dərs vəsaiti), (2004); “80 yaşın işığında” (2004); “Mir Cəlalın hekayələrində tərbiyə məsələləri” (2006); “Ömürlərə nur paylayanlar” (2006); “Son 20 ildə çap olunanlardan nümunələr” (2010).

Rəfiqə xanım hazırda yeni kitabı üzərində işləyir. Bu kitab “Gənclər siyaseti XXI əsrдə: tələbə gəncliyin tərbiyəsinin bəzi xüsusiyyətləri” adlanır. Adından da göründüyü kimi, böyük alimi dövrün nəbzini tutan məsələlər düşündürməkdədir.

Onu da xatırlatmağı lazımlı bilirik ki, Rəfiqə xanım dəfələrlə müxtəlif vəzifələrə keçmək barədə dəvət alsa da, öz elmi fəaliyyətindən ayrılmış istəməmişdir. Bircə faktı deməklə kifayətlənirik ki, onu Azərbaycan KP MK-nın orqanı olan “Azərbaycan kommunisti” jurnalına

işləməyə dəvət edəndə o “yox, mən doktorluq dissertasiyası müdafiə edəcəyəm” sözlərini demişdir. Rəfiqə xanım öz əməyi ilə həmişə elmi ictimaiyyətin gözündə ucalmış, zəhmətkeş alim kimi şöhrət qazanmışdır.

Rəfiqə xanım çox məhsuldar almışdır. Onun “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan gəncləri” və başqa qəzetlərdə elmi-pedaqoji məqalələri ilə yanaşı hekayələri də çap olunmuşdur. O çox təvazökar insandır. III sinif dərsliyində “Oxumaq həvəsi” məqaləsinin imzasız getməsini də özü istəmişdir.

Rəfiqə Mustafayeva hazırda təqaüddədir. Lakin o, yenə də yazar, təcrübəsini gənclərdən əsirgəmir. Elmimizin cəfakeşi olan Rəfiqə xanım heç zaman yorulduğunu deməmişdir. O həmişə öz erudisiyası, səliqəsahmanı və zəhmətsevərliyi ilə həmkarlarına nümunə olmuşdur.

Rəfiqə xanıma can sağlığı, uzun ömür və yaradıcılıq uğurları arzulayıraq.

**Şəmistan Mikayılov,
pedaqoji elmlər doktoru, professor,
Prezident təqaüdçüsü**

**Asya Bəkirova,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent**

P.S. Rəfiqə Mustafayeva uzun müddətdir ki, “Azərbaycan məktəbi” jurnalının redaksiya heyətinin üzvüdür. Onun ən dəyərli məqalələri də məhz “Azərbaycan məktəbi”ndə dərc olunmuşdur. Jurnaldaçı səmərəli fəaliyyəti həmişə redaksiyanı razı salmışdır.

“Azərbaycan məktəbi” jurnalı redaksiyası da professor Ş.Mikayılov və dosent A.Bəkirovanın təbrikinə qoşulur və Rəfiqə Mustafayevaya ən yaxşı arzularını bildirir.

AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ İNSTİTUTUNUN İLK MƏZUNLARINA N.NƏRİMANOVUN TƏBRİKİ

“Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub”

“Əziz yoldaşlar, təzə həyata qədəminizi təbrik edirəm. Vəzifəniz hər nə qədər qayət (çətin) və məsuliyyətli bir vəzifədirsa, bunu da düşünməlisiniz: insanın ruhunu ucaldan bir çox şey vardır ki, onun ən birincisi zəhmətdir. Mən istərdim, siz gələcək həyatınızda üç məsələyə diqqət edəsiniz:

1. Sizin tərbiyənizdə olan Azərbaycan balaları gərək zəhmətsevən olsunlar, yəni çətinlikləri başqasının yox, öz zəhmətləri ilə dəf etsinlər. Bunun üçün balalara təbiəti sevdirmək, onları təbiətin əlamətləri ilə maraqlandırmaq lazımdır.

2. Sizin tərbiyənizdən çıxan cavanlarımız gərək cəsur, cürətli və dayanətli olsunlar. Yəni bir parça çörəkdən ötrü ikiüzlülük etməsinlər, filankəsin xoşuna gəlmək üçün “qatığa qara” deməsinlər.

Amandır, yoldaşlar. Buna yaxşı fikir veriniz. Mənsəbdən ötəri yalan söyləyən, gündə vicdanını satan “ikiüzlü” adamlar bizim gələcək kommunaya üzv ola bilməzlər. Ona görə də, uşaqlarla daim əlaqədə olarkən hər kəlmənizdə, sözünüzdə artıq dərəcədə ehtiyatlı olmalısınız, çünki uşaq gördüyü tez götürər.

3. Biz iddiamızdan əl çəkmirik: Azərbaycan Şərq üçün bir məktəbdir, yəni Şərq hazırkı halında qalırsa, bizonahər cəhətdən müəllim olacaq. Beş ildən sonra Türkiyə, İran, Əfqanistan üçün bizim müəllimlərimiz elm - fənn meydanında hazır olacaqlar. Ona binaən (görə) qyrisinin lisani (dili) altında qalmaq bütün işimizi təxirə salar. Bu səbəblərə görə dilimizi müstəqil bir şəklə salmaqdə ən çox siz müəllimlərə ümid bağlayıb məktəbi bitirməyiniz münasibətilə sizi bir daha səmimi qəlbdən təbrik edirəm”.

**SSRİ MİK-nin sədri
Nəriman Nərimanov
Moskva şəhəri, 1924-cü il.**